

Вячеслав Ядаганов

Кадыннын јараттарында

Новосибирск, 2024

БК

Кару Кычыраачы, Вячеслав Ядагановтын бу бичимели мынанг озо 2021 жылда, «Осколки 3» деп бичигинде орус тилле чыккан эди. Бу өрөги адалган бичиктен өскө Вячеслав Алексеевичтин «Осколки» (2019), «Осколки 2» (2019), «Семь лампочек» (2020), «Воробыи» (2022) ле «Осколки 4» (2024) бичиктериле кычырачылар таныш. Вячеслав бичиктерин орус тилле бичип турган киж. Алтай тилге Марина Ябыкованын көчүргенин, кычыраачы Слер көрөдигер.

Вячеслав Алексеевичти мен Слава деп айдайын, жангыс класста кожо үренгенис, областьтын национальный школын 1976 жылда божотконус. Ол школдын керектеринде эрчимдү туружып туратан, анчадала спорт жанынан. Турникте «солнцени» куру колло айланар. Слава чылап «солнцени» Максим Ильдин ле Женя Качагачев айлангылайтан. Арткандарыс колдорушта кайыш курларлу айлангылайтаныс. Слава ол «солнцезин» бүгүнгү күнге жетире айланганча. Жүрүмдик жаан ченемелин чаазынга салып, онын творчестволык жылдызы там ла жаркындалып чалыйт.

Бичимелди көчүргенин эптү ле чынык деп айдайын. Бу бир абзацтан ла көрүнүп туру. (...Когда дверь закрылась, мы посмотрели друг на друга: нас не удивила эта новость про учебу, мы были возмущены тем, что наша поездка к студенткам стала рядовой новостью, по крайней мере, в этом доме. Кто мог сказать? Да, действительно, накануне вечером, мы с Толиком ездили на стоянку, где жили студенты. Каждую осень, во время уборки зеленки-овса, по культурному, к нам в район привозили студентов. Их заселяли в дома на зимних стоянках. Студенты днем работали в поле, ходили за тракторной волокушей, накидывали в нее скошенную и чуть высохшую эту тяжелую зеленку, вечерами на улице жгли костры, пели песни, девчонки отбивались от местных парней, типа меня и Толика...). «...Эжик жабылган кийнинде бис экү бой-бойыска көрдис: бисти үредү керегинде куучын кайкатпаган, же студент кыстарга барып келгенис керегинде бу айылда билер болгоны кайкатты. Оны кем айдар аргазы бар? Чын, кече энирде Толикла экү студенттер жадып турган турлуга барып келгенис. Кажы ла жыл күскиде, кырада зеленка-сула жуунадар

иш օйинде бистин аймакка болужарга студенттер келери јанжыгу болгон. Олорды кышкы турлулардагы тураларда јатыргызатан. Студенттер тўште кырада волокушкалу трактордын кийнинен базып, ого чала кургаган уур зеленканы салар молјулу болгон. Энирлер сайын олор тышкары от салып, кожондожотон. Кыстар дезе јербойынын бистий уулдарынан кемзинеечи, качаачы болуп туратан...».

Марина, Слерге кычыраачы Бектирдин адынан јаан букет чечек.

Бектир Кӧлүев

АЧЫЛТА

Кижиде кандый јайалта јүргенин, качан ойгонып келерин ажындыра билер арга јок. Кезик улустын јайалтазы огош тужунда ла иле кӧрүнип келер, је кӧп саба улусты кӧрүп јүрзен јаан тужында, керек дезе јажаган башта, тебилет. Кемнинг де бичинер мары чыгып келет, кем де кижы кайкаар журуктар журап баштайт, кем де кайкалду күүлер чүмдейт. Мынызы, байла, јүрүмнинг кайкал – сыйы ла чүмдеечинин бойына кудайдан берилген јайалтазы.

Андыйлардын бирүзи болуп меге Вячеслав Алексеевич Ядаганов јаан ачылта болгон. Бичикте псевдоним турган болзо, мен Вячеслав Алексеевич деп бодобос то эдим. Бу кижини мен албаты хозяйствозынын башкараачы ла иштеринде иштеп јүрген чиновник кижы деп билерим. Ол бойын бойы да анайып ла чиновник деп айдатан болгон. Ижине некелтелү, тоомјулу ишчи. Је кенейте, сакубаган јанынан, бу автордын «Осколки» деген бичиги колго кирип, сүрекеј јилбиркеп, кычырдым. Озо баштап бичиктин ады кӧскӧ илинген. Ненин учун «осколки», ненин учун орустап бичиген деп. Анан автор баштамы класстан бери орус тилле үренгени ле онын учун кийнинде ижи де аайынча кӧп саба бутилле куучындажып јүргени учун кӧнүде орустап бичигени јарталган. Эки тилле бичип турган улусты база јарададым, ненин учун дезе, ол авторды кӧп улус кычырар аргалу болор. Тургуза ӧйдӧ Вячеслав Алексеевич алты бичиктин авторы, је бичиктерди ас экземплярдан бойы ла чыгарып турганы учун кычыраачылар онын бичиктериле элбеде таныш эмес.

Ырыс келижип, төс библиотекада өткөн бир туштажуда автордын бойы керегинде куучындаганынан онын школдон бери бичинип турганын, газеттерде де чыгып турганын сонуркап угарга келишти.

Онын куучындары «Сибирские огни», «Дальний Восток», «Алтай», «Сибирский Парнас», «Про Алтай» журналдарда чыккылаган, 2021 жылда Новосибирскте А.П. Чеховтын адыла адалган «Краткий слог» деп конкурста туружып, проза ла поэзия номинацияларда лауреат болуп чыкканын угарга сүрекей солун ла оморкодулу болды. Автордын үлгерлери сүрекей өдүни, сөстөри курч ла шүүлтези терен.

Вячеслав Алексеевичтин куучындары кыскачак, жуунак. Көнү кычырып, куучыннын агыныла барып ла јатсан учы кенейте кандый да эптү шүүлтеле божойт. Тили кычырарга јенгил. Кычырып баштайла О.Генринин, В. Шукшиннин, А.Чеховтын куучындары санаанга эбелер эмтир. Је онызы јүк ле элес тыш түндештирү. А Ядаганов – ол Ядаганов. Бистин алтай литературага, анайда ок орузына да кирген база бир солун ла јаркынду бичиичи. Онын куучындарын сценага тургузар јакшынак арга бар. Куучындар белен ле бичилип калган пьесалар ошкош. Бисте бүгүнгү күнде бойыстын драматургыс јок.

Автордын геройлары јүрүмде бисле коштой ло јүрген улус. Көпшидип-көбүрткени де, кайкап јабызатканы да јок. «Чапай», «Повар», «Журавли и ректоры», «Шебалинские доярки», «Грамоты» ла өскөлөри де... Јүрүмде болуп турган керектерди тегин кижии ајарбас та, сагыжына да кирбес, је бичинер марлу, јайалталу улус сан башка неме. Бар бор-боткодон керектүзин «кармактап», илеге чыгарып ла келген турар.

Куучындардагы улустын көп сабазы таныш та. Ол ло атту – чуулу башкараачы Арсентий Васильевич Санаа, сүүген поэдис Лазарь Кокышев, керек дезе печке салаачы Чапай да. Чапай кайда ла јүргенде бойы керегинде, билези керегинде чала көбүртип ле куучындайган турар. Вячеслав Алексееичке адазы герой деп куучындаган болзо, Балыкчыда јүрерде үй кижизи кандый да институтта преподаватель, профессор, кызы врач деп айдар болгон. Андый билелү

кижи јайы – кыжы јаныш јок айыл бажына ла иштенип канай жүргендир? Је байла кажы ла кижиде бойын көдүрип, өрө тартып жүрөтөн амаду – санаазы бар болгоны ол болбой. Чапайга айса анай мекеленип, санаада да болзо бойын көдүрип – көкүдип жүргени јакшы болгон... Анда јаман јок...

Бичиктерде геройлор до, олордын кылык-јандары да, жүрген жүрүми де көп лө сабада жүрүмнөң алынып турбай. Је көргөнин – укканын бичикке салып, кычыраачыга јилбүлү эдип јетиретени бичип јаткан кижиден көндүрө камаанду: онын марынаң, узынаң, жүрүмдик ченемелинен.

Куучындарды кычырып божотсон кижини санандыар, кемле де куучындажып үлежер күүнин келер. Шак ла бу үлежер деген амадула бойымнын таныштарыма бичип, профессор Нина Михайловна Киндиковага баштанып, баштап ла ол «Осколки» деген бичикти, анаң колыма кирген эки бичикти берген эдим. Нина Михайловна бу авторды база темдектеп, бойынын сөзин айдып салган.

«Карбюратор» деген куучын – чокум јарт журап койгон журук. Айла автордын куучындарынын база бир темдеги – белен ле журук эмезе кыскачак кино болуп көскө көрүнө беретен аңылузы эптир. Кижинин төс кылыгы өзөгинде. Јүгүрөөк тил озолоп чыкса көп керекти үреп салар. Је болгон јастыраны, бузулган најылыкты эткен јакшы керек ле ойто орныктыар аргалу. Бу куучында шак ла мындый айалга... Бүгүңги өлө-чоокыр жүрүмдү өйдө кандый ла улус бар. Ак – чек жүрүмиле, ижи – тожыла улуска тоомјы да болуп жүрген улус толтыра, көбүк ошкош кайкалап, јенил жүрүм жүрүп эптенип, улус төгүндөп жүргендери де јетире. Чыдалы јок кенек беде, эмезе карган кижі, арга – сүмезиле акча таап ажанып жүрген болзо база болор, је јиит улус төгүндөнип жүргенин не деп те айдар арга јок. «Метродогы учурал» шак ла мындый айалганы көргүзөт. Көкси куру, көңдөй јиит үйе...

«Ийттер» деген куучында автор ийт бойынын жүрүмин куучындаганы ажыра кижинин килемјі јок, казыр кылыгын көргүзөт. Тындуны туткан, азыраган болзон сен ол учун каруулу болор учурлу, а мында... Кижинин өзөк – буурын өйкөөр, санандыар куучын.

Вячеслав Алексеевичтин үлгерлери көнүде жүрегине өдөр, са-

нандыраар, корододор, шүүндирер.

Куучындар ажыра автордын бойы улуска кандый болгоны, жүрүмгө көрүм- шүүлтези иле чыгып келет. Көпти көргөн, кандый ла улусла таалажып, тил билижип жүргени анчадала бичинип турган кижиге чокум журамалдар эдерине жаан болужын жетирер, айткан сөстөри де бүдүмжилү.

Бичиктерди баштапкы ла куучынынанг алала бир де салбастанг учына жетирип, суузынымды кандыргамдый сүрекей жакшызынып кычырдым.

Адакыда айдарга турганым – бичиичилердин билезине элбек көрүм – шүүлтелү, терен көгүстү тилдин узы кожулганына сүүнип, келер ойдө база солун ла жаркынду бичимелдер бичилзин деп күүнзейдим. Мындый бичиктер кычыраачыга керек.

Сурайа Сартакова, РФ-тинг бичиичилер биригү-
зинин турчызы

Кадыннын жараттарында

БАШТАПКЫ БАЖАЛЫК

– Же, Ийин барарга белетенеер.

Аркаш таай телефоннын трубкасын салып, бис жаар көрди.

– А не?

Толик ла мен бир ле өйдө сурап ийдис. Толик Аркаш таайымнын балдарынын эн жааны, мен дезе онын жеени.

– А слер нени де ондободоор бо?

Бис экү керектин аайын ондогон до болзоос, улустын куучынын укпаган болуп, мекеленип турдыс. Канча да минут кайра Улановтордын айлында телефонго звонок келген. Мен бичик кычырып отургам, балыктаарын сүрекей сүүр Толик кармактарын белетеп отурган. Телефонды Толиктын сыйны, наадайларыла «уружып» жаткан Ленаш алган. Ол трубкадагы үнди тындайла, трубканы столго түрген салып, эжик жаар болды.

– Ада, ада, Ийиннен звонитап туру.

Тышкартынан Аркаш таай киреле, столдын жанындагы креслого отуруп, трубканы көдүргөн.

– Уланов угуп жат. Ийин? А бу кем? А-а, училище? Николай Петрович? Таныдым, эйе, таныдым. Же, жүрүм кандый, үй кижин кандый жүри? Ончо жакшы? Эйе, угуп ла турум, айдыгар ла... Канча? Үч-төрт кижиге бе? Кыстар да жараар ба? Айдарда, трактористке, тискинчиге бе? Ол башка ба? Канча өйгө үренер? Жаска жетире. Туй ла үредүлү бир жыл эмтир. Же а не таппайтан, табарыс. Бу менин жанымда да эки күлүк отуры, экилези жаскыда черүден келген. Өлөн иштелген, бот, эмди тегин ле жүргилери. Олорго кайдан иш бедиреп берер деп сананып баштаган ла болгом. База экүди таап ийерим, бистин журтта ижи жоктор көп. Же, Николай Петрович, жөп. Жарайт. Звонитап ийерим.

Бис нени де айтпастан отурганыс. Аркаш таай кыптын ичиле базып, бисти көстөп турды. Онон айтты:

– Тискинчинин үредүзине барыгар, Ийин жаар. Николай Петрович телефондоды, үренеечилердин тоозы жетпес деди. Таныш-көрүштер,

нөкөрлөр ортозынан үренип барар күүндү улус чыгар ба, суруулдап уугар. База эки-үч кижиге керек. Тискинчиге үренип алзаар, иштеп жүрерээр, совхозто тискинчилер жедишпей жат. Биледе бир тракторист бар, жедер, слер тискинчинин бөлүгине кирерээр. Эртен машина тозуп көрөрүм, совхозко кош тартып турган КАМАЗ-тар бар, слерди Ийинге жетире апарзын деп куучындажарым. КАМАЗ-тардын тискинчилеринин көп сабазы менин таныштарым. Эмди чикперинигер, эртен жолго баратан улус. Училищеде үредү башталып калган. Бүгүн десе... – ол стенедеги календарь жаар көрди, – качан ок сыгын айдын үчинчи күни. Олор баштапкы ла күннен ала үренген. Тузалу керектер эдигер. Канчаазын студент кыстардын бажын айландыратан эди. Олорго уйку да бербес болдоор.

– А?

– Неме?

Толикла экү ойто ло нени де ондобоочы улус болуп, чырайларысты кубулттыс: бу кижиге нени айдат?

Же Аркаш таай бу куучынды жөмөбөди:

– Анда слерди азыраар, общежитие бергилеер. Бүгүн Зоя Петровна кожо магазин барып, кийим садып алаар. Жолго акчады ол база берер. Кажыгарга ла он салкойдон. Баштапкы өйдө жедер. Жарайт?

Ого каруу керек жок болгон, капшай ла туранан чыгып, бойынын керектерин эдип жүре берген. Ол тышкары ээрдин сынган каажызын жазап отурган.

Эжик жабылган кийинде бис экү бой-бойыска көрдис: бисти үредү керегинде куучын кайкатпаган, же студент кыстарга барып келгенис керегинде бу айылда билер болгоны кайкатты. Оны кем айдар аргазы бар? Чын, кече энирде Толикла экү студенттер жадып турган турлуга барып келгенис. Кажы ла жыл күскиде, кырада зеленка-сула жуунадар иш ойинде бистин аймакка болужарга студенттер келери жанжыгу болгон. Олорды кышкы турлулардагы тураларда жатыргызатан. Студенттер түште кырада волокушкалу трактордын кийнинен базып, ого чала кургаган уур зеленканы салар молжулу болгон. Энирлер сайын олор тышкары от салып, кожондожотон. Кыстар десе жербойынын бистий уулдарынан кемзинеечи, качаачы болуп туратан.

Толик студенттер керегинде кайдан укканын билбесим, је кече энирде ол: «Бүгүн Туралу барарыс, студент кыстарла таныжарыс. Олор кече келген» деген.

Мен «А сен кайдан билерин?» деп сурагам.

– Онызы сенин керегин эмес. Энирде барарыс, ол ло. Айылдагы улуска Балыктујулдагы төрөөндөргө өлөн тартарга болужып барарыс деерим. Сурагылаза, сен база анайда айт. Кем де билбес учурлу. Эки мотоциклду барарыс. Энир јаба Сероштонг мотоциклды алып ал, эки мотоцикл болзын. Мен оныла куучындажып салгам.

– А не эки?

– А мен кемле-кемле көстин көскө куучындажарга сананзам, сен меге не керек? Мен ол кысла кожо барбай. А сен база кемле-кемле кожо барарын. Ондоп турун ба? Же, белетен, а мен магазиннен эки шил ачу аш келиштирип көрөйин.

Энирде мен Серошко барып, онын мотоциклин алып алдым. Серош дезе, төрөөн уул, Аркаш таайдын эжезинин уулы. Серош ла Толиктин мотоциклдери түней болгон, «Иж-Юпитер», уур ла жаан. Серош тормоз жакшы тутсын деп канайдарын, мотоцикл иштебезе нени эдерин ле ийде салып иштедерин јартап берди.

Бис, тынытту керектерге жүрген улус, таң алдында јанып, кайда жүргенисти кем де билбес деп көөрөп отурала, кайда барып келгенис јажыт эмес болгонын кенетийин угуп турзаас, канайып кайкабас. Кем бис керегинде куучын чыгарган? Кем де билбес болды не!

«Ленаш айтты эмеш пе?» деген санаа экилебиске бир өйдө келди ошкош. Онон Ленаш јаар көрдис. Айса ол бистин куучынысты уккан болор бо? Же ол наадайларынан өскө нени де керексибей, ойноп отурды. Ленаш экинчи класста да үренип турган болзо, наадайлары оны бичиктерден тын јилбиркедетен. Јок, ол айтпаган болгодый. Айса кем? Кайкамјык!

Бу јажыттын ачылганынын јарталар аайы билдирбесте, бис эртенги јол-јорык керегинде куучынга бурылдыс. Толик айтты:

– Менин барар күүним јок. Удабас тийин өйи, а мен училищеде отуратам ба? Быјыл тийин көп болор. Талдама тере 3 салкойдон барар, баалана да берерден айабас. А тискинчи бололо, машинанын алдында ла јадарга келижер, кышкыда – карда јадар. Кем ле күүн-

зебеей... Је канайдар, баргайыс, өскө арга јок, адам куучындажып салган да. А сенин күүнин бар ба?

– Мен де сананбагам, тегин де үренип тургам да. Удабас Барнаул барарга санангам. Је барала көргөйис. Эки кижиге сүүнчилү де не.

– Эйе, чын.

Толиктын энези, менин Зоя јенем кирип келди.

– А бу тискинчи болотон уулдар неге санааркап калган? Тискинчи јурт јерде керектү кизи ине. Одын да тартып келер, өлөң дө. Је өрө тургулагар, магазин барарыс.

Зоя јенем бажына арчуулын јабынып ийеле, тактанан акчаны алып, бисти баштап алып, сельпо јаар басты. Јурттын төс оромында турган магазиндердин бир канчазы курсак-тамактын ла бир магазин кеп-кийимнин болгон. Бис кеп-кийимнин магазинине кирдис. Ойто кайра јуурык, је јылтырап турар кара дермантиннен көктөлгөн эки түней куртка (ол куртка изүде изү, соокто соок болгонын кийинде билип турбай), эки түней ботинка ла база ла түп-түней эки штан садып алып јанганыс. Карын, Толиктын обору меге көрө јаан болгон учун, кийимнин размерлери башка болды. Бүдүжисле де бис экү башка болгоныс, ол кара, мен сары. Сын-бажыс ла бүдүжис түней болгон болзо, игистер ле дежер эди. Бир јанынан, јакшы да болгодый эди. Эмди түней ботинкаларлу, түней штандарлу ла түней курткаларлу, бис Ийиннин училищезине тискинчилердин үредүзин аларга једер учурлу болгоныс. Тан эртен Аркаш таайым јолго чыгала, машинаны тозуп, јөптөжип ийген. Аймактын совхозторынын эрчими тын, иш көп болгон. Онын учун машиналар совхозтордын бойлорынан да, каланан да, аймактын төс јуртына келип-барып туратан. Олор цемент, шифер, кулур ла улуска јүрүмде керектү онон до башка не-немени тартып туратан. Аркаш таайымнын туразы јолдын сыранай ла кырында турган учун, келип јаткан машина ыраактан ла көрүне беретен.

Ол јолго бойы чыгала, бир тискинчиле јөптөжип, бисти ойгоскон:

– Је, јалкулар, бензовоз Балыктујулга бензинди јетиреле, үч частан ойто мында болор. Туругар, белетенигер. Анайып ла база үренер күүндү улус табылбады ба? Је, бойым бедирегейим, кемди-кемди база аткаарым.

Бис күүн-күч јогынан кийинип баштадыс, өскө арга јок. Тал-түште бис јолго атанар алдындагы кичинек чай ичиш болды. Јайгы сарайдагы столды айландыра Аркаш таай, бензовозтын тискинчизи, Толик ла мен отурдыс. Зоя јенем эски печкенин јанында аш-курсагынан аяктарга салып турды. Эжиктин јаагында турган Ольга Карабелеева эјебистин кийиненг Ленаш карайт. Аркаш таай чайын ууртап, јакарган аайлу айдып турды:

– Энирлер сайын Ийинле јошкындабагар, јербойынын уулдары токтокойдыс дежер. Ийиннинг кыстарына тийбегер, база ла уулдары токтооор.

Зоя јенем аяакјунгужыла таайымды кезедип, айтты:

– Бодоп ло неме куучындаба, туура улустаң да кемзинбес туру. Сенин санаанда јаныс ла ол.

– А нененг уйалар? Ойинде-кеминде айдарга јараар, эркелеш-карузыш түңей ле болор, јүрүм андый. Онон башка эр кижии эр болбос. Чын ба, Иван?

Баштапкы катап бу столдо отурган, баштапкы катап Аркаш таайдын куучын-эрмегин уккан Иван бажыла кемзингендү кекип, унчыкпастан ажанып отурган.

Аркаш таай онон ло ары куучындады:

– А не, менин үй кижимди кайдан деп, Зояны мен Хабаровканан экелген эмейим. Мен база Ийинде үренгем ине, ол ло тушта көрүп алгам. Бот, канча јыл айыл-јуртту јадырыс, үч балага јетире эркелештис.

Бу јорык Зоя јенем өгөөнинин бажына аяакјунгужыла чапты ла. Је онызы јүк ле күлүмзиренип салды.

– Көрзөн, Иван, кижии ого карузып, а ол дезе...

Ольга эјебис сөс блаажып, бисти алкады:

– Толя, Слава, јакшы үренеер. Тискинчилер биске керек. Бу үч салкойдон акча, керек ле болор.

Бис экү бир үнле «Јаан быян, Ольга эјебис» дедис.

Ольга эјебистинг јажы јаанап калган кижии, бастыра јүрүмине јаныскан, өгөөндү болгон бо, јок по, билбезим. Узак өйлөргө по-

чталъон болуп иштеген, эмди айлында, амыралтада. Ол бу ла Аркаш таайдын билези јаткан туранын экинчи јарымында, стене ажыра јадат. Эки айылдын бир оградазын бөлүгөн ман јок учун, Ольга эјебис јаантайын айылдаштарынын јанында болотон. Зоя јенемле куучындажар, Толик мотоцикл јазап отурза, нени-нени сурап турар, Ленашла эрмектежер. Јаңыс Аркаш таайымла јуук камаалашпайтан, олор экү бой-бойынан тууралап тургандый билдиретен. Ачыгынча чугаандашпаган да болзо, је...

Бир катап, качан мен јаан класстарда үренип турарымда, Ольга эјебис тартыртып алган одынын јарып берер кижии бедиреген. Мен ол одынды эки күнге јарып бергем. Эјебис алкыш-быйан айдып, 15 салкой акча берген. Мен андый болорын сакубаган да болгом.

Чайлаш божоордо, ончо улус чеденнен чыгып, машина јаар бакан. «ЗИЛ-130» машинанан келиштире јазап салган бензовоз машина бойынын чагында көпти көргөни иле болгон. Бочказында ла кабинада будуктар кырылып, тискинчи јанындагы тергеннин үсти-ле барган темири кабырылган, тергендер бойлоры чек тазап калган. Бампердеги койрок темирлерде јаан илјирмелер илип салган.

«Мен Николай Петровичке телефон сокком, ол слерди уткып алар» – деп, Аркаш таайым айтты. Ончозыла кучактажып, јакшылажалала, јаан эмес тудунчактарысты тудунып, кабинага кире бердис. Буттарыстын алдында рукоятка, та кандый да клүчтер, малта јатты.

Тискинчи машиназын иштедип ийеле, артып јаткан ончо улусты база катап ајыктады. Онон бажыла кекип, газка тебип ийди. Артып калган улустын кажызы ла колыла јангыырда, эн кичинек Ленаш эки колыла јанып турды. Бу ла өйдө көгүсте та не де «чым» эдип, кенетийин сүрекей кунукчылду боло берген.

Јакшы болзын, јурт, јакшы болзын, төрөгөндөр. Чындап, студент кыстар база, ундыларга јастадаар. Слерди, кыстар, ижендирип салганыс. Је эки-үч чөбчөй ачу аштын кийинен јиит уул нени айтпас. Айса болзо, олор бойлоры да бисле куучынды ундып салды не, эмезе энирлер сайын мотоциклдердин тергендери алдынан тоозын

чыгат эмеш пе деп, јол јаар сакылталу көргүлөп тургай не... Је калас болор. Јакшы болзын. Јаманысты таштагар.

ЭКИНЧИ БАЖАЛЫК

Аркаш таайыма төртөн беш јаш болгон. Ол бийик эмес сынду, орто оборлу, көстөри санаалу ла тирү отторлу эр болгон. Огы јерге түшпес анчы анга баратан өйдө узак күндерге тайгалай беретен. Тайгадан тийин, киш экелетен. Көрүш-таныжы көп, эрмек-куучынды табып ийер, амзап та билер кижн. Анчадала андап јүрип, арбынду тере-алулу јанза, канча күнге улай байрамдап ийетен. Онон Зоя јенебис кара мылчазына от салза, ол анда јарым түшке јунунар, база јарым түш айылда јадындаар, је эртенгизинде сеп-сергек туруп келетен. Ичип алганда табыжы јаан, сөс блаажар, бойынын айтканы чын болгоны учун тартышта согуш та баштап ийетен. Бир катап база ла сөс блаашкан өгөөн оны јерге јыгып алала јудуруктап баштаган. Аркаш таай кайдан да бычак чыгарып келеле, онызынын кабыргазынын алды јаар кадап ийген. Бу керек учун эки јыл отурып чыккан. Карын, ол өгөөн тирү арткан.

Таайым тискинчи де болгон, тракторист те болгон. Калганчы өйдө ого совхозтын сок јаныс «С-100» деген тракторы берилген. Таайым оныла јолдо иштеген. Көбизин ле турлулар јаар барган јолдорды түзедип, арчып турар. Кышкыда јаан кар јааза, ыраактагы турлулардын шуургандап салган јолын «ДТ75» бульдозер де түртүп болбогондо, таайым «С-100» тракторын тыркырадып ийетен. Ол јаан күректи бойынын тракторына эптейле, неде ле туркунына да јанбай, јолдор арчып, јүрүп калатан. Беженинчи јылдарда ол база Ийиннин училищезинде үренген. Тискинчиге ле трактористке үренип алган. Анда ла бойынын эш-нөкөрине туштаган. Ол өйлөрдө механизаторлор једишпей туратан, онын учун бу училищеге үренерге ончо аймактардан келгилейтен. Аркаш таай мында көп јииттерле танышкан, кийнинде ончозы тискинчилер болуп иштеп, аймактар сайын јорыктап, кош тарткылаган. Эмди тискинчилер ортодо таайымнын таныштары көп туштайтаны јолду, эмезе таныштар ажыра онын таныштары да угулып келген турар. Јүк ле ады-јолын, јаткан јуртын

айдып ийер керек.

Калганчы жылдарда ол бу училищеде иштеген де эди. Керек мындый болгон. Училищенин жаандары аймактарда филиалдар ачар деп шүүлте эткен. Ол тоодо Улаган аймакта база. Эмди жаңыс үредүчилер жаанынан сурак турган. Удабай ла Аркадий Абрамовичке чыккылаган. Ол жөпсинеле, ишти баштап ийген. Училище арендага кып алып, стенелерине илетен плакаттар ийе берген. Аркаш таай улусты үредип баштаган. Төрөл журтынан чыкпастан жииттер тискинчинин эмезе трактористтин документтерин колго алып турганы эптү эмей. Училищенин завучы Найденко Николай Петрович келгенде, Аркадий Абрамович оны бойынын айлына экелетен, ол анда бир канча күн жадатан. Экү андап та, балыктап та барар. Зоя женебис олорды талдама курсакла азыраар. Журтта женебиске једиже курсак-тамак азар кижиде чыкпаза таабы. Ол ло кичинек, тапчы сарайында ол блины, пирогтор быжыраар, эттен жүзүн-башка тамзык белетеер (эшнөкөри анчы да), Улаганнын улузына таныш эмес квасты да ачыдып, столына тургузатан. Бүдүжинен көргөндө, Зоя женебис ак чырайлу болгон, алтай кижиде деп бодобозын да. Угы-төзинде колышкан кан бар болгодый. Ол кара мылчаны да одырза, сан башка эп-сапла одыраар, кемге де бу ишти бүдүмжилебейтен. Эмеш ле јастыра одырза, тирү чыкпастан айабас дейтен. Ол катап-катап от салып, косту күлин чыгарала, эжикти анкайта ачып, таштарга суунан чачып ийип, бир канча өйдөн эжикти јабатан. Онон мылчага качан кирерге јараар, база айдатан. Толик ла мен кожо јунунатаныс. Мылчанын изү буузынын кийнинен чыгара жүгүреле, айылдын жаындагы агын сууга озолу-сонду калып, ойто кайра база јарыжа жүгүрип туратаныс.

Олордо үч бала болгон. Эң жааны менен бир јашка јаан Толик, Ленаш керегинде слер билереер. А Маша Новосибирскте үренген. Толик ла мен јаштан ала кожо өскөнис. Бир јашка јаан болгонун тузаланып, ончо керек-јарактарда ол мени башкарып туратан. Балыктаарын сүрекей сүүр. Мени үредер. Је меге балыктаары бир де јилбилү эмес болгон. Онын кармактары, кармаксаптары ла балыктаарына керектү онон до өскө јепселдери мени шык ла јилбиркетпейтен. Мен калада үренип, каникулдарда јанган сайын онын јакылта-

зын экелетем. Же кажы ла катап ол меге ачынып турар: мындый эмес, өскөзін жакыдым не деп. Ондобогон болбойым дейтем.

– Канайып ондобос, мен сеге айттым не, османга кичинек кармактар ал деп. А сен нени экелген? Оныла мен крокодил тударым ба?

– Же канча ла кире жаан кармак болзо, анча ла кире жакшы болор деп бододым.

– Бажынгла сананар керек. Сен та неенле сананып турган!

Онон ол мени суу жаар апаратан. Экү балыктайтаныс. Ол үсти-үстинен балыктарды тудуп турза, менде бир де катап тиштебейтен де. «А-а, – деп сананатам, – ол меге жаман кармагын береле, бойына жакшызын алып алган эмтир».

– Толик, кармактарысты солыжып көрөөк, менде тиштебей жат.

Ол сөс жогынан солыжып алатан. Онон не деп? Анан ары анайып ла балыктарды чүүреп баштаза, менде ойто ло тиштебей туратан!

Каникулдарда мен мечиктү жанып, Толикты стадионго кычыратам. Ол айдар:

– Кандый аамай сананып тапкан ойын оны? Же бу мечикти сүрүжип алала жүтүргенинен не туза? Онын ордына суунын жарадына барзан, балыктазан торт болор. Тудуп алган балыкты айылга экелген, энен оны каарып берер, тойгончо жип аларын. Сурлууштар тудулган болзо, кiskeге берзен, ол до туза. А сенин мечигиннен не туза? Эмезе ол, сайлу таарды кажаада илеле, токтокойтон деп неме сананып таптын. Ол не же? Таар жыртылган, колын ончо кан. Жакшы ла неме жок. Же эмезе ол, стадиондо аамай неме чилеп жүгүрезин. Эдер неме жок по? Энгирде бозуларды сүрүп экел, оорды бедире, онон өскө оорды экелери жангыс ла меге келижип жат.

Мен эмеш актанып, нени де удур аайдып та турзам, онын угар да күүни жок болотон. Бот мынайып ла бис жаанганыс. Черүге ол менен бир жыл озо барган, кийинче мен атангам. Же кайра бис экү бир ле өйдө келгенис, 1979 жылдын жазында. Мен черүде эки жыл турган болзом, ол дезе талайчы болгон учун, үч жыл жүрген. Бу өйдин туркунына ол бир де катап айлына жанбаган. Мен дезе бир жылдан келип баргам. Энемнин мөңкүзін көдүрүп саларга. Черүдин кийнинен Аркаш таайымнын айлында жаткам.

Черүден жанала, бис бир айга тыштанганыс. Жайдын учкаары

башка-башка јерлерде өлөн белетегенис. Андый болуп јат, качан өлөндөгөдий јерлер тапчы ла кызык болзо, качан өлөнди белетеп алгадый бир ле јаан ла телкем јер јок болзо. Бистин аймакта јаан јерлер көп јок то, онын учун улус башка-башка јерден «картанып» өлөндөйтөн. Өлөнди колло кезетенис, тырмуушла јууйла, буулдап, кийнинде машина ла келишсе, јурт јаар тартатанис.

Бу ишти божодоло, амыраар деп шүүдис: энирде кино, танса (студент кыстар кайда эди!), тал-түшке јетире уйку. Је бистин сананганысла болбоды.

Ийиннин аайын көрөргө барып јадыс. Келишкей беи...

Бензовозтын бочказы куру да болгон болзо, эмеш ле чыгышка машина тын күүлеп, силкинип ийгенде, эми ле онын кандый да темири уштылып түшкедий болгон. Онын тискинчизи, Иван, айдып турды:

– Машина эски, тогус јыл јолдо, удабастан эскизи јеткендердин тоозына кожулар. Бу ла јуукта моторын јазагам, је түнгей ле тартпай јат. Бот, бүгүн јылу күн, мотор ойто ло изип чыгар. Онын учун канистрда суу алып јүредим. Кече ажу чыгар тушта изиген, Акташка арай јеткем. Анда коноло, тангыла Улаганнын ажузына чиректенгем. Карын ажа берген, бочкада төрт тонна солярка болгон. Эми куру, јенил.

Кубадрунын күрине эмеш јетпей, машина јолдон кыйа тартылып баштады. Иван машинаны токтодоло, чыгып, бажындагы он тергенге көрөлө, түкүрип ийди:

– Терген јарылтыр. Уч башту курч таштар, а бу тас.

Кабинага кирип, моторды токтодоло, клүчтерин чыгара тартты. Бис ого домкрат экелип, артыкташтыра алып јүрген тергенин белетеп ле гайкаларды толгожып, болужып турдыс. Бир частын туркунына тоозын-тобракка уймалдыс ла. Терген јазаларда, Толикла экү јунунарга суу јаар бастыс. Иван клүчтерин јууйла, машиназын иштеди, кийнисче мантатты. Бис ончоос сууга јунундыс, канистрга суу уруп алдыс. Онон ары мантаткан јолыс чыгыш ла чыгыш учун машина күүлеп, бышкырып та турза, араайынан мантап, барып ла јат. Је ажудын сырангай ла алдына једеле, эн ле кайыр чыгыш башталар тушта ол канча катап бышкырып ийеле, туруп калды. Иван айтты:

– Бензонасос.

Ол кабинадан чыгып, капотты ачала, биске баштанды:

– Уулдар! Тергеннин алдына жаан таштардан салып ийгер.

Бис таш тажып турганчаас, Иван кабинага кирип, отуруп ийеле, машинаны катап ла иштедип көрди. Онызы араайынан тыркырап чыгала, көнүгө иштеп болбой, токтоп калды. Иван база ла катап капоттын алдына кирди. Биске айтты: «Бензонасостын аайын көрөйин. Диафрагмазын солыырым. Слер тергендердин алдына јакшы көптөдө таштар тажыгар, неде не маат, мантай бербезин». Бойы запчастьтарлу сумказында казына берди. Бис таштарды тажып, Иван дезе капоттын алдында ижин эдип турганча, база бир час кирези өй өтті. Учында машина иштеп, табыжы да јакшы боло берди. Та диафрагма солылганынан, та мотор соой бергенинен, је иштеп турды. Иван бисти отурзын деерде, бис кийдире ле калыдыс. Ол ручникти божодып, газка теберде, машина силкинеле, мантабастан ла јеринде тура калды. Иван база катап газка тепти. Машина көнүгип болбоды. Онын табыжы јаанап, је јеринен кыймыктанып болбойт. «Бу не болуп туру?» деп, Иван кими ректенип, тормозты бойы јаар тартала, машинадан чыгып, он тергеннин алдындагы таштарды ачынып-ачынып тоолодып турды. Ойто машинага бурулала, арай ла болзо кыйгырбай сурады: «Тергеннин үстиги јанына кем таштар чоккон?» Бис нени де ондобой отурдыс.

– Он јанына таштарды кем тажыган?

Он јанында иштенген кижии мен болгом.

– Мен, – дедим. Иван нени де айтпады. Эмди онын бар-јок ајарузы барып јаткан машинада болгон. Онын табыжы јакшы да болзо, ажунын бу эн кайыр чыгыжын ол канайып мантап чыгары јарты јок болгон. Јук ле ажунын бажына једеле, Иван машинаны тургузала, моторын токтоткон. Чыга берерде, бис база чыктыс. Эмди онын чырайы байагызындыј калју эмес болды. Ол керек дезе каткырып ийди:

– Тергеннин үстиги јанына таштарды не керек салар? Кырды сан өрө мантай берер эмес!

Мен Толик јаар көрүп ийеримде, ол каткырып баштады. Керектин аайын мен јангы ла ондоп баштадым. «Таштарды тергеннин алды-

на» деген жакылта болордо, Толикла экү машинанын кем кажы жанында иштенер деп үлежип ийгенис. Меге он жаны келишкен, Толик сол жанында арткан. Тергеннин алдына болзо, алдына ла. Мен бойымнын ижимди кичеенип иштеп салгам, эки тергеннин экилезинин эки жанына таштар чокком. Байагы таштар тергенди эки жанынан тозуп, машинага кыймыктаарга бербегени ол эмтир.

Эмди бис үчүлебис сыр каткыда турдыс. Тыныш алынып, Иван айтты: «Эмди кайра барала, таштарды жолдон жайладып салалы, өскө улуска чаптык этпезин деп». Бис таштарга жеделе, күлүмзиренип, оморды жолдын кыры жаар тоолодып салдыс.

Ажунун кийнинен машина сүүнчилү күүлеп, барып жатты. Иван жолойын туштаган көлдөр керегинде сураарда, Толик омок куучындап турды.

– Бу Узун-Көл, узун учун анайда адалган.

– Анда эжинерге жараар ба?

– Жок, суузы соок, жайгыда да соок. Онон сүреен терен дежет.

Оок таш уруп салган жолдын тоозынын буркурадып, озологон эме-зе удур келген машиналар өтсө, кабина база тунуп, тоозын көскө, тумчукка кирип турды. Көзнөкти ачып ийзен, керек анан да коомойтыыр. Анайып, Чөйбөк-Көлгө жеттис.

– Бу көл орустап «Мёртвое» деп адалат. А ненин учун «Мёртвое»?

– Ненин учун десе бу көлгө куштар да отурбайт, көлдин бойында балык та жүспейт. Акташтагы шахтада ртуть каскылаган, бу жерлерде ол көп учурайт, а ртуть коронду. Оны андар да, куштар да сезип турбай.

– Айла көлдин тожы кышкыда калын тонуп турат не?

– Эйе болбой. Же жарылып та турган учуралдар болгон. Азыйда, жолдор жаман тушта, ол жаныла кышкыда тошло машиналар жүрген. Канча да машина түшкен де дежетен.

– Улузы аргадалган ба?

– Кайдан, бир катап бүткүл машина улус тоштын алдына жүре берген. Кем де аргаданып болбогон.

– Кемди де чыгарып болбогон бо?

– Кыш та, кем чыгаратан?

– А машиналарды чыгарган ба?

– Көл терен, сүреен терен, чыгарып болбос. Ол тушта оны чыгаратан техника да жок. Жуу ойинен озо болгон учурал ол. Адамнын айтканыла, баштапкы машиналарла Улаганнан Акташка жетире беш-алты часка једетен. Кезикте, кышкыда, јолдо туйуктанып та калатан. Ажуда јаантайын ла шуургандап јат, колдын кўчиле јолды арчыган улуска тайганын эдегинде тудулган кичинек турачактарда конорго до келижетен. Онын учун эмди бис бу јолды ўч-тўрт частын туркунына ўдўп турганыс сўреен јакшы.

– Эйе, эмди јолды техника арчып турганы јакшы, мынанг озо улуска кўчке келишкен.

Мынайып, Толик ла Иваннын куучын-кумыйыла Акташка једип келдис. Улаганга кўрў, Акташ тен каладын бойы. Мында эки кат туралар, садып турган курсактан ла ўскў дў не-немелердин кўбизине јемириле бергедий магазиндер, шахтерлор, ртутьтын бўткўл ороонго јарлу казынтылары. Энем бухгалтер болгон тушта, мен оогошто, аймактын тўс јурты Акташ болгон. Энем айда бир катап банктан ишмекчилердин ишјалын алып баратан. Ол кўн меге байрамдый ўдўтўн. Энирде ол тушенка, сгущенка, кўптире быжырган кукуруза ла Улаганнын магазиндеринде јок онон до ўскў тамзыктар экелетен. Мындый кўндер меге сўреен сакылталу болгон эмей.

Акташ ўстиги ле тўмўнги деп бўлўнип јат. Бис эмди ўстиги Акташла барып јаттыс. Јолдын сыранай ла кырында бўткўл Акташка от берип турган дизельный электростанция кўўлеп турды. Тўмўнги Акташты ўдўлў, бис Чуйдын јолына чыгып келдис. Акташтын учы јаар турган заправкага једеле, Иван машинага бензин урды. Бис машинадан чыгала, эмеш сергидинип алдыс. Ненин де учун Улаган ла Акташтын ортозындагы јол меге сўрекей узун деп билдирди. А бис эмдиге јарым да јолды ўтпўўнис. Машинага бензин урулып турганча, Толик ла мен Зоя јене белетеп салган пирогтордон јип ийдис. Олор бу јол-јорыкта керектў болды. А бис албаска сананганыс. Јаан улус јўрўмди биске кўрў јакшы билетени јарт.

Онон ары јазал иштер ўдўп турган јерлер, кезикте ойдыктар, кабинага тоозын анайып ок кирип те турган болзо, јол јакшы болгон. Кандый да болзо, бис уйуктай бердис. Јангыс ла машина токтоордо ойгондыс. Карануйлай берген эмтир. Иван тышкары та кемле кожо?

Бис база чыктыс. Бистин машинанын алдында каподы ачык «Жигули» турды. Иван кандый да эр кижиле куучындажып туру.

– Предохранительдери кандый эмтир?

– Көрбөдим мен оны, фонарик жок, а серенкени ончо өртөп салгам.

– А Ийинге жетире ыраак эмес болгодый, мен бодозом. Канча беристе артты?

– Же беш ле кире болор.

– Айдарда, мотор иштеп жат, габариттер күйүп жат, а фаралар – жок. Эмди айса предохранительдерди көрүп ийер керек. Акыр эмеze мынайда эдели. Мен озо мантадайын, слер кийнимче, габарит отторды истеп келигер. Фарадын да отторы болушту болор. Слердин айыл анда, журтта, кажы тушта?

– Журттын бери ле жанында, сол жанында. Машинада кызым бар, слердин машинага отурып алзын, жолды көргүзип берер.

Эр кижн машинанын кийниндеги эжигин ачып, айтты:

– Ол машинага отурып ал, балам, бистин айыл жаар кажы тушта бурулатанын көргүзерин.

Машинанан јийт кыс чыкты. Иван биске баштанды: «Уулдар, кем-кем «Жигулиге» отураар, кызычак дезе кабинага отурзын».

Толик мени оогош машинага барып отур деп, ийде салды. Мен бардым. Ончозы отурып ийерде, Иваннын машиназы «Жигулини» озолоп, јолло араайынан көнүтип ийди. Бистин машина база кыймыктанды. Мен ол эр кижинин жанында отургам. Фаралар күйбесте, бензовозтын кийнинен ле анча-мынчада барып јаттыс. Тискинчи баштапкыда эптежип болбой турала, онон јолдын сол јаны жаар туруп ийерде, алдыстагы јол јакшы көрүне берди: бурылчыктар да, ташту јолдогы ойдыктар да. Орто јаштын ичинде өгөөн, тискинчи, куучындап баштады:

– Турлуга барып жүргенис, анда төрөөн улуска болужар керек болгон. Турлу тракттан он беристе ыраагында. Күн туркунына иштегенис, энирде чыкканыс. Карануй кире берерде фараны күйдүрзем, иштебеди. Же мен машина јанынан тын ондобос кижн, сабактарын көрдим, нени де ондободым. Онон ары мантааттым ла. Трактка једеристе ле өткүре карануйлай берген. Эмеш ле барала, токтоп, турга-

ным ол. А слер кайдан келип јаткан улус? Мен тискинчи өгөөннөн укпаган эмтирим, ады-јолын да айла сурабадым. Мен Дмитрий Михайлович болорым. Обёкөм Васильев.

– Тискинчинин ады Иван, каладан Улаганга бензин тартып апарган. Толик ла мен Улаганнан. Ийин барып јадыс.

– А Ийинде нени эдер, училищеде үренерге болбойсын?

– Эйе, тискинчиге үренерге.

– Эйе, үренеер, бистин училищеге областьтын кандый ла толуктарынан келип үренип јат. Крайдан да келип тургандары бар. Керектү, јакшы училище. Мен кызымды база анда үрензин дегем. Бойы эмчи болор күүндү, је быјыл кирип болбоды. Јылды не јылыјтар, училищеге бар дегем. Эмди ол анда, база тискинчиге үренип јат. Кожо үренереер.

Јуртка јууктап келгенисти керелеп, туралардын отторы көрүнип баштады. Бензовоз манын араайладып, јолдон туура бурылды.

– Эмеш ле артты. Ол ло экинчи туранын ары јанында токтоорыс.

Јеттис. Ончобыс машиналардан чыгып келдис. Иван айылдын ээзине колын берип, айтты:

– Је, јакшы артыгар, эртен предохранительдерди көрүгер, шылтак анда ла болгодый. Бир фара күйүп калган болзо, экинчизи иштеер эди. Экилези күйбей турган болзо, шылтак предохранительде, эмеze сабактарда. А мен уулдарды училищеге јетирип салала, Ондойго јетире барарым. Анда конорым. Јакшы болзын.

– Акыр, саказын. Айылга кирип, чай да болзо ичер не.

– Быйан, је барар керек, өй јок.

– Иван, уулдар, мынайда эдели. Эмди... – ол колындагы чазына көрди, – јарым он эки. Он эки часта от өчөр. Түнде олор канайдар? Училище де, общежитие де эмди бөктү. Иван, сен бар, а уулдарды мен артырып алайын. Менде конгылазын, эртен баргылазын. Надя анда үренип јат, ол көргүзип берер.

– Макалу келижетен эмтир. Уулдар, слер јөп пө?

Бис кекип ийдис. Чынын айтса, Толик кекип ийди.

– Айдарда, јакшылажып јадыс.

– Јетирип салганыгар учун слерге јаан быйан болзын – деп, мен айттым.

– Слерге база быйан, јакшы ўренигер, је јаныс таштарды ла чын салып јўригер!

Иван каткырып, кабиназына киреле, эжигин калтылдада јабала, колыла јангып, машинаны кўнўктирип ийди. Бис бензовозтын ырап барааткан отторынын кийнинен кўрўп, туруп калдыс. Бир кўннин туркунына эски бензовоз ло онын тискинчизи Иван биске кандый да јуук ла кару болуп калгандый билдирип, айрылар кўўнис бир де келбей турды. Ненин учун дезе, келер кўн кандый болорын кем ле билер...

ЎЧИНЧИ БАЖАЛЫК

Эртенги кўннин тангы айас турды. Толик ла мен јайгыда ажанатан кыпта турган диванда уйуктаганыс. Дмитрий Михайлович бисти энирде от өчкўн кийнинен чайлаткан. Бистин јолдо кожо келген Надя, анайда ок ол эмди бир курста кожо ўренетен ўўребис, биске тўжўк салган. Бис јаткан ла бойынча уйуктап калганыс: јол ло јангы айалга кўп кўчисти апарган болгодый.

Бис ойгоноло, турар деп јадарыста ла эжик кыјырап, эптў кийинген таныш эмес эр кижии кирип келди: пиджакту, галстукту ла чамчалу, колында кара папка тудунып алган.

– Кандый конгон, нўкўрлўр? Турала, турага барып чайлагар, онон училище јаар бараар. Јолды слерге Надя кўргўзип берер. Ол тегин де ўредўге барарга белетенип јат.

Бу кижии кечеги «Жигулинин» ээзи болгонын бис јаныс ла ўнинен таныдыс. Кече карануйда бис оны јакшы кўрбўгўнис те.

– Јакшы уйуктаганыс, эмди ле турарыс, – Толик айтты.

Айыл ээзи ўй кижии биске чай урарда ичип ийеле, быйан айдып, тышкары Надяны сакыырга чыктыс. Ары-бери ајыктандыс. Эйе, мен калада ўренип турала, Ийинди кўп катап ўткўм, је бу јуртка бир де ајару ўтпейтем. Эмди бу јурт меге таныш эмес деп билдирди. Јуртты айландыра бийик кырлар курчап алган. Кырлар да эмес, кайалар. Бийик, кайыр, олардо ўзўмдер јокко јуук. Эмеш ўзўктўй, эн ле эдегинде, саргарып калган ас-мас ўлўн јадат. Онон ўрў јаныс ла кайалар, кайалар, кайалар, не де јок, јаныс ла таштар. Јурукта ла немедий. Чуйдын јолы јуртты эки јара бўлўп алган, сол до, он до

јанында бир канча ором чөйилген.

Надя чыгып келерде, бис јуртла бастыс. Јолой ол кандый группада үренип турганын, үредү качан башталган, группада канча кыс, канча уул болгонын куучындады. Мен кайкадым.

– Эйе, кыстар группанын тал ортозынан көп. Көп сабазы бистин, Ийиннин. А бу бистин училище. Слерге ол турага барар керек, анда контора, а мен үредү өдүп турганына барарым.

Бис узун туранын јанында турдыс. Ол бир кат агаш тура болгон. Эжиктин үстинде ыраактан көрүнип турар јаан букваларла «Ининское СПТУ № 5» деп бичик көрүнди. Бу бичиктин үстинде ле алдында оогош таныктарла база та не де бичилген. Толик танкы тарткан өйгө ары-бери көстөндис. Училищенин территориязы штакеттерле маналган, кезик јерлери жемирилген, каалгазы јаантайын ачык турат. Кирген-чыккан улус оны бөктөп тө турза, ол ойто ло кайра ачылып калат. Удабастан үредү башталар керек болгодый, училищенин јанына көп үренеечилер јуулып келди. Айса олорды кем деер, училищеде үренип турган болзо, студент деп айтпас болбой? Уулдарга көрө, кыстар көп ошкош. Олор бой-бойыла јакшылажып, тын куучындашкылайт, каткырыжат, көстөринин кырыла биске туйка көргүлөп, күлүмзиренип салат. Онон эмеш ары турган тура јаар јүгүришкелей берет. Уулдар тын табыш јогынан колдон тужудып эзендежет, бисти ајыктап, үредүзине өткүлейт.

Бис база олордын чырайларын ајыктап турдыс, айса болзо бистин аймактан келген таныш кижии көрүнөр болор бо деп. Је таныш кижии көрүнбеди.

Толик танкызын јетире тартала, төстөөзин јерге түкүрип, мен јаар көрди:

– Је, кандый кыс деп көрдин?

– Кемди?

– Кем, кем. Надя.

– Кандый да эмес. Кыстый ла кыс.

– Сени ле тен. Нени де ондобос кайткан уул айла сен.

– Надялар, Машалар. Бот мен ондобой турум, бис та кайда келип калганыс? Кандый да монастырь, кыстардын. Бастыра кыстар.

– Је монахиняларга түней эмес ле. А сеге не јарабай туру?

– Же мен шоферлорго ло трактористтерге уулдар үренер јанду деп санангам, а мында школдон кече чыккан кызычактар.

– Үренип турган улус үренгей ле, сенин не керегин бар эди. Кыстар бары карын да јакшы. Же барып көрөөк.

Мен Толиктын кийинче бастым. Јүк ле эмди, Толикке ле бойыма көрүп, кыстардын күлүмзиренип турганын ондодым. Тууразынан каткылу да көрүнери јолду: эки башка уул, бирүзи экинчизинен оорыла ыраак ла јаан, алтай, экинчизи оруссу кеберлү, је кийимдери бир түней. Курткалары, штандары, өдүктери – ончо бир түней. Јүк ле сумкалары башка. Менде ийни ажыра јүктенип алатан спортивный сумка, Толикта дезе јуруктар јапшырып салган јаан эмес «дембельский» чамадан.

Бис бу узун турага киреле, завучтын кыбын бедиредис. Аркадий таайдын айтканы аайынча, бис элден озо онын нөкөриле, училищенин завучы Найденколо туштажар учурлу болгоныс. Же кыбын табып аларыста, эжиги бөктү эмтир. Директордын кыбы ачык турарда, токулдадала, кирдис. Јакшылаштыс, бис кем болгонысты айттыс. Ол бисти база бир кыпка апарды. Анда бир келин отурды.

– Наталья Петровна, бу Улаганнан келген уулдар. Черүде тургылаган, эмди бисте үренер. Сүреен јакшы уулдар. Куучындап, јартап беригер. Же слер бойоор билереер.

Кадрларла иштеп турган ол келиннин кыбында бис јарым часка јуук отурганыс. Онон колыста көп тоолу чаазындарлу чыктыс. Бис нени де бичип, кайда да кол салып, кандый да угузуларды јастыра бичийле, катаптан бичип, кыйналдыс ла...

Учында бастыра бойыс терлеген чыктыс. Толик ойто ло танкылады. Онон сурады:

– Эмди кайда барарыс?

– Озо общага барар болбойыс деп сананып турум. Бу чаазындарды апарарыс. А мынызын столовойга апарзын деген, ол общага јаар јолдо. Библиотекага, мылчага, училищеге апаратан чаазындар база бар. Бу сенин чаазындарын, ал.

– Же сенде болгой. Мен јылыйтып саларым, эмезе туалетте чачып ийерим. Чаазынла ла колболыжарын сүүбейтем. Айдарда, озо столовый барарыс, ажанар күүним келет.

– Бисти кийдирбес болбой. Озо көрүп ийер керек, канча часта азырап турганын. Мында... сегис частан сегис одуска деп бичилген эмтир. А эмди канча?

Толик колын көдүреле, чазын көрди. Анда колдын чазы бар болгон.

– Тогус жирме.

– Орой, кийдирбес. Курсак та артпаган болбой.

– Кандый ла столовыйда курсак артып жат. Барып көрөрис, жолды башта. Ол анда не деп жартаган эди, санаама кирбейт.

– Жолло барарыс. Анда Ленинге учурлап тургускан кереес турар. Онон сол жаны жаар бурыларыс. Күрди кечкен кийнинен баштапкы тура болор.

Лениннин кереези ыраактан ла көрүнип турды. Ол машиналу, автобусту да өдүп отурзан көрүнип жат. Же эмди оны жууктан көрөр арга бар. Кереес бойы кичинек, а бот ол турган ак будукла будып салган постамент өткүрө жаан болгон. Кереес ончо жанынан темир манла туйукталтыр. Бис онон ары бастыс. Жолдын үстиле салган күрле кечеле, училищенин эки туразына түнөй турага једип келдис. Бу тура эмеш оогош эмтир. Бу столовый болгонын билип ийдис. Жууктап келзеес, чын ла столовый болуптыр. Стенедеги фанерада «Столовая» деп бичиктин жүк ле сомы көрүнөт. Же ол бисти сакыбаган, эжиги ичинен күрчөктү болгон. Бис токулдаттыс. Удабай ла күрчөкти жылдырганы угулала, эжик ачылып, чачын эки јара чичкерте өрүп алган арык кыс көрүнип келди. Ол бисти ајыктайла, не керек деп сурады. Столовый бөктү деди. Толик бойынын жанында турган чамаданын көдүрип келеле, кайра базарга шыйдынып ийерде, мен айттым:

– А биске бисти азырап ийер деген.

– Кем айткан?

Бу өйдө кыстын ары жанынан чон ло узун үй кижии көрүнип келеле, бис јаар унчыкпай көрүп турды. «Бот, училищеде олорды азыразын деген дежет» деп, кыс айтты. Чон үй кижии сурады:

– Кемдер болороор? Кажы јерден? Слерди кем азыраар деген?

Мен та качан мекелеерге үренип алгам, је келиштире айдып ийгем.

– Бис түниле келгенис. Мында үренерге Улаганнан келгенис. Јо-

лой машина ўрелген, шофер тан ажыра жазаган, бис ого болушканыс.

Чон ўй кижн бистин кийимисти ширтеп көрөлө, өчөп сурады:

– Тўниле дейдеер бе?

– Ёе бис солунып алганыс, жаратка токтойло, јунунганыс. Машина бисти училищеге экелип салала, онон ары јўре берген. Училищеге келеристе, тургуза ла столовыйга барала ажанзын деди.

– Анайда кем айткан?

– Завуч. Найдено Николай Петрович. Столовыйда балдар тан эртен ажанып та алган болзо, не-не тўней ле артар керек. Анда улус жалакай, азырап ийер деген.

Ол кижн нени де айтпастан, јўк ле бажыла кирзин деп көргўсти.

Бис экў омордын кийинен бастыс. Столовый дегени јан кып эмтир, эки рядла јан столдор тургузылган, столдордын кажы ла јанынан узун агаш отургыштар тургузылтыр. Бир ўй кижн столдор арчып туру. Бис јакшылаштыс. Бўлўнтинин ары јанында ўткўре јан печкелер көрўнет, анда турган казандарда не де кайнап турды. Арык кыс јакарды:

– Ару столго отурала, эмеш сакыгар.

Отурып алала, Толик шымыранды: «Сен не болгон кижн!»

– Сен бойын ажанатам дедин. Эмди тым отур.

Бир эмеш ўйдўн бис сарјулу рис каша јип отурдыс. Столдо јанада кезилген кертим калаштар ла сарју, тарелкада сахар, сыр јатты. Кўўн-санаа да бийиктеп чыкты.

Онон ло кем де эжикти токулдатты. Арык кыс ойто ло јўгўрди: «Эмди кем келди анда?» Ачып ийеле: «А, Николай Петрович, киргер» деди.

Столовыйга эптў кийинип алган орус эр кижн кирип келди. Бажында шляпа, жардында кўски тон, онын алдында галстукту чамчазы көрўнет.

– Јакшылар, эпшилер. Маргарита Николаевна ыраакта ба?

Арык кыс элчиге јўгўрердин бери јанында бистин «чон» деп адап алган келин, Маргарита Николаевна, удур келип јатты.

– Јакшылар, Николай Петрович, јакшылар!

– Јакшылар, Маргарита Николаевна! Мен чўрчеге ле кирип келдим. Мындый сурак. Бу недеде биске база јирме-одус кижн кожу-

лар. Столдорло айалга кандый, бадыжа бергей беги?

– Бадыжар болбой деп сананып турум. Бис олорды тегин де эки катап азырап жадыс ине. Столдорло келиже берер, а казан-айакла болуш керек болгодый. Тарелкалар ла стакандар жедишпей жат.

– Андый болзо, Маргарита Николаевна, не керек ,бичип салыгар, нени-нени сананып табарыс. Мен столдор жетпезе, уулдарга жакыырга санангам. Же жарт, барайын.

Ол эжик жаар базып отурала, бисти көрүп ийип, жууктап келди: «А бу оройтыган уулдар ба? А-а, чамадан. Жангы ла келген».

– А бу ажанзын деп слер ийе берген уулдар. Азырап жадыс.

– Ондободым. Кемди ийгем?

– Олор слердин кыпта тан эртен болгон. Биске келеле, Николай Петрович азыразын деген деди.

– Мен таныла аламалар жанынан жөптөжөргө Кичү-Жаламан жаар жүре бергем. Училищеде болгологым.

Нени де ондобой калган казанчылар көстөрүн тозырайтып ийди. Николай Петрович база кайкап калган турды. Толикты көрзөм, көстөрүн жажырып, төмөн көрөлө, кашалу тарелкада нени де жылыйткандый, калбакла булгай берди. Мынан ары эптенер керек эмтир: сууга кирген болзон, жагыс ла ичкери, кайра бурылзан, толку антара согор.

– А бис кайдан билерис, конторага киреле, биске завуч Найдено Николай Петрович керек дегенис. Кандый да кыс бисти кыптар сайын апарган, онон бир кыпта отурган эр кижиге экелген. Бойыс керегинде ончо куучындаганыс. Ол кижиди бис слер деп бодогоныс... жок, слерди – ол кижиде деп бодогоныс, айса андый эмес турбай...

– А слер кайдан, бойлороор кажы жерден?

– Бис Улаганнан, бисти Аркадий Абрамович ийген, Уланов. А бу ол кижидин уулы, Толик... Анатолий.

– Бу не дейзин! Бис онын адазыла бу ла күндерде телефон ажыра куучындашканыс. Жакшылар же, жакшылар! Черүге барып келген уулдар туру не айса. Толя морфлотто үч жыл турган деп адазы айткан. Же ажанаар, ажанаар.

– А бис ажанып алдыс.

– Эмди кайда барарга?

– Общага барар керек.

– Слер анда болбогон улус па? Јарт. Мен база ол алдыра барарым. Жолды көргүзип берейин. Слерге кажызы?

Казанчылар бисти бойынын улузы чылап үйдешти. Арык кыс сезип турган болгодый, сүмелү күлүмзиренип, бажын жайкайла, имдеп ийди.

Бис Николай Петровичтин кийнинен бардыс. Ол училище, журт керегинде куучындап, общагалар жаар көргүсти. Ол жаан көзнөктөрлү, чабып туткан је ле деген эки кат туралар болды.

– Сол жанындагы кичинек тураны курсанттар «скворечник» деп адап јат. Онын ары жанындагы жаан тура алтан кижиге тудулган. А слердин үчинчи тура болор, учында, јолго удур туруп јат. Слер ого барала, јадар јерле јепсенигер. А меге бу тура керек, иштин сурактарыла. Керек болзо, кемзинбестен келип туругар. Јаңыс кыптарды база сольштырбагар.

Ол күлүмзиренип, колдорыстан јакшылажала, јуугындагы общагага кире берди. Ол бистин төгүнденгенисти сезип ийгени јарт болды.

Толик чамаданын јерге тургусты. Танкызын чыгарды.

Ол эмди ле силкинип, каткырып баштады.

– Сен не болгон кижиде! Сенен ле андый неме сакубадым! А бистин мекеленип турганыс јарталып келерге турарда кандый эптү айдып ийдин! Мен јер алдына кире берерге белен турдым.

– А мен казанчы эжикти ачала ады-јолыла эзендежерде, тургуза ла ондоп ийгем. Ол Найдено деп. Аркаш таай онын тыш кеберин айдып берди не. Онын үстине, ол училищенин башкараачыларынан деп көрүнип турды. Директор анда болгон болзо, айдарда, бу кижиде – завуч. Ончозы келижип јат. Онон ло мен түрген сананып баштагам, канайып мекеленерин.

– Сен башту ла айла. Мен неме айдардан болгой, уйалганыма өлө берер эдим. Је, танкы божогон, барып көрөрис пе?

Үчинчи танмалу общагада тым болды. Курсанттар (бис эмди студенттер эмес, үренчиктер эмес, а курсанттар болгонысты эмди мен билер болгом) үредүде. Коридордо турдыс, кем де көрүнбейт. Толик сыгырып ийди. Коридордын учынан бир үй кижиде көрүнип

келди: «Не сыгырып турун? Тышкартында ба сен?» Бис каруузын берердин ордына јакшы сурадыс. Бу орто јашту, орто оборлу үй кичинин колында бөстин үзүги болгонынан бодоштырза, ол анда нени де јунуп, иштенип турган болгодый. Керексибей турган көрүжиле бисти ле сумкаларысты ајыктап, карманынан буулаштырып салган клүчтер чыгарала, керектүзин табып, тышкары чыгатын эжикке удур турган кыпты ачты. Бисти кирзин деп кычырала, бойы столдын кийнине отура берди. Кып кичинек эмитир. Он стенедеги јостогы кадударда клүчтер илип салтыр. Сол јанында турган үч отургыштын бирүзинде бачок туру, суулу болгодый, ненин учун дезе онын какпагында көнмөрип салган кружка јатты. Отургыштардын үстінде јаан плакат илилген, ол мында јадып тургандардын ајарузына бичилген болор. Кызыл өңлө нени эдерге јарабас болгоны тоололтыр: танкылабас, сүреени бүткен јерге чачпас ла о.ө. Эжикке удур турган стенеде көзнөк, онын бери јанында стол, столдо көп тоолу чаазындар јатты. Ол столдын кийнине отурып ийеле, онын алдынан кандый да папкалар чыгарды. Бистин чаазындарысты алала, журналына бичип, канча да јерде кол салдыртты. Ол бу эжилерди бир де сөс јогынан, керексибей тургандый бүдүргөн. Мынайда канча јылдын туркунына бир ле ишти бүдүрип жүргөн улус иштенетен эди.

Чаазындарла иштенип божодоло, бисти чыксын деди. Онон бойынын кичинек кыбын бөктөйлө, јанындагы кыпты ачты. Бу эмеш јаан кыпта төжөк-јастык салып турган эмитир. Биске бирден матрас ла јастык, ого үзеери омордын кыптарын береле, экинчи катка эчидип апарды. Кыјырап турган агаш тепкишле чыгала, он јаны јаар бурылдыс. Он јанындагы эжиктердин калганчызынын бери јанындагызын ачала, бисти кийдирди.

– Мында алты орын, эми тургуза мында үч курсант јадат. Слер экү. Эми бир јер бош артты. Талдагар. Бу клүч, барып јатса, оны вахтада артыргызып јат. База бир клүч бар, уулдардын кемизинде де болор керек. Танкылаш јанынан, ајарынкай, чебер болор керек, өрт чыкпазын деп кичеенигер. Аракы ичсе, шилдерин мында артырбагар.

– А общежитиеде аракы ичерге јараар ба?

– Јарабас эмей.

– Бис төжөк-жастык учун колысты салбадыс.

– Салылган.

Ўй кижининг (онын иштеп турган ижин билер болгон болзом, анайда бичиир эдим, је ол та вахтер, та кастелянша, та пол јунуп турган кижиге – билбезим) кийининен эжик жабылып каларда, кыпты шиндедис. Кып јаан, чике ортозында јаан стол, эки јанынан, стенелерге жаба, экиден төрт орын тургузылган. Бой-бойына јуук база эки орын стол ло көзнөктинг ортозында турды. Же олордын јанында стенелерге жаба тургузылган орындарга өдөр јер артыргызылган. Јаан көзнөктөрдиге алдыла јылу беретен трубалар өткүрилген. Ол ло ошкош. Стенелерде не де јок. Анда-мында черет түжүп калган, је ол кем јок. Бис Толикла матрастарысты куру орындарга салып ийеле, јада түштис. Јарты јок, үредүлү жылдын туркунына бу кыпта та кандый уулдарла кожо јадарга келишпегей.

ТӨРТИНЧИ БАЖАЛЫК

Бүгүн эрте таннан ала бис экүге ачылталар база јетти ле. Эмди күүн-күч јок куучындажып јаттыс. Толик калактап баштады:

– Бу мен бери не келген кижиге. Айылда болзом, балыктап барып келер эдим, энем каарып ийер эди. Каарган хайрустар кандый амтамду, сен билген болзон. А-а, сен оны ондобозын да. Эмезе тайгалап, андап барган болзом. Текенен адада, энирде эдин коско јакшы быжырып ийзе... А мында? Бу јыду матрастар... кере күнге үренип турум деп отурар. Кемге јакшы. Школдо до бу күүнимди алган.

– Олор тал түшке јетире үренип јат. Онон практика, бу расписаније бичиген туру. Удабас ла үредүзи божозо, бу орындардын ээлери келер, таныжарыс.

– А олорло не деп таныжатар... Эх, удабас тийин өйи...

– Акыр сен көп калактаба, бир јыл неме бе бу. Јыл да эмес, кандык айга ла јетире. Бир кыш деп чотолор.

Көзнөктинг ары јанында куучындар угулды. Бис тура жүгүреле, карап көрдис. Канча да уул коштой турган общагага кирди, он кирези бистин общагага ууланды. Онон коридордо базыт ла үндер угулды. Эжик ачылала, үч кижиге кирди. Баштапкы кирген кижининг јажы јаан

деп билдирип туру, арай ла болзо бистин адаларысла јажыт дегедий. Экүзи јиит уулдар эмтир, бирүзинин обору јаан, экинчизи эмеш сыр-сак. Јаан кижі јакшылашты: «Ј-јакшылар, уулдар! У-улус к-көптөгөн деп, Г-галина айдат. А к-кайдан д-дезе, б-бойы д-да б-билбес». Ол келтирлеп куучындап турды.

– Менин а-адым М-михаил. Бу Г-гена, а ол Коля. А слер кем, к-кажы јерден?

Бис ады-јолысты айдала, бойыс керегинде куучындадыс.

– У-улаганнан бистин группада к-кем де јок. А-а, Чибиттен бир уул бар, Ю-юрка. Ол б-баштапкы комнатада ј-јадат.

Уулдарга көрө Михаил јаан болгон учун ол эн ле куучынчызы болгон ошкош. Ол туктурылып турганынан бир де кемзинбейтен.

Эмеш өйдөн Михаил Хабаровканан, совхозто зоотехник болгонын ла эмди шоферго үренип аларга келгенин билер болдыс. Гена ла Коля јуук төрөөндөр, Ондой аймактын Алтыгы-Талду јуртынан, школды быјыл божоткылаган. Үредү сыгын айдын баштапкы күнинен ала башталган, је күнүн ле јаныдан үренеечилер келет. Бис чилеп. Јакшы азырап јат, үч катап. Јаңыс оройтыбас керек. Уйктап калзан, бойын бурулу, кийдирбес. Күрчекке эжикти јабала, ачпас. Онызын бис билер болгоныс.

Михаил бойынын чазына көрди: «Удабас ажанатан өй турбай. Чикперинеер. Түште ажанатан өй экиден үчке. Кожо барарыс. Бис слерге столовыйды көргүзип берерис». Бис нени де айтпадыс. Баштапкы катап туштажып, мынайда танышканыс. Кем ле јок уулдар болгодый. Чынынча айтса, эки уул ла бир јаан өгөөн. Кайкамјык ла јер. Кыстарла, кече ле школды божоткон үренчиктерле, бистин эне-адаларысла јажыт јаан эр улусла кожо үренерис. Је кем-јок.

Столовый јаар бис ол ло таныш јолло бардыс. Өскө общагалардан база улус чыгып, столовый јаар ууланат. Столовыйдын төзинде озо келген уулдар отурды, алты-јети кижі. Олор бойларынын ортозында та не де керегинде блааш-тартышту куучындажат. Јууктап келеристе олор араайлап, бисти ширтегендү көстөгиледи. Бис олордон эмеш ырада, је база ла туранын төзине отуруп алдыс. Азыраар өй јеткелекте једип келген учун, эмеш сакыырга келишти. Михаил ол уулдар јаар бажыла көргүзеле, олор баштапкы сменала бисле кожо

ажанар ла бистин общаганын баштапкы кадындагы башка-башка кыптарда јадып турган уулдар деп, араай эрмектенди.

Бу ла өйдө күрчектин ачылганы угулды. Эжикти ачып, биске таныш арык кыс «киригер» деди. Ончозы мендеп, киргиледи. Михаил Толик ла мени арык кыска көргүзип, нени де айдып та турза, онызы жетире укпастан биске күлүмзиренеле, стол көргүзерге апарды. Михаил ондонбой, анда ла тура калды. Бис ажанза отуратан жеристи ле куру аяктарды салатан жерди көрүп алдыс. Столдо жаткан тарелкалардан бирүди алып, кажы ла кижиге казанчынын жанына жууктап, курсакты алып турганын билип алдыс. Чөйүлгөн очереттин эн учында узак ла турарга келишти. Ончозы ла баштапкы болорго күүнзеп, түртүжип ле ачыныжарга жедип тургулары. Кемнинг де аягынан суп төгүлип, жаман сөстөр угулды.

Суп кертилген арбынду эттен, лапшыдан ла картошкадан кайнадылтыр. Амтамду. Экинчи катап очеретке турзан, ол ло тарелкага тескен картошкалу котлет салылат. Бу очерет баштапкызына көрө тал-табыш жок, ненин учун дезе эмди тургуза көп балдар субын жетире ичпеген. Онон компот. Стакандарга уруп салган компот столдо турган, көптөдө кертип салган калаш тарелкаларда барынча жатты. Балдар ажанып аларда, калаш база да артып калды.

Курсагы чын амтамду эмитир. Толик ла меге бу курсакты ончо тозо жиирге арай күч болды. А не дезе, ажанганыс удабаган. Столдон турала, тышкары чыктыс. Бистин кыптын уулдары бисти сакып туру. Михаил сурады: «Б-бистин кухня жарады ба? Тойгон-ток?» «Эки час өйгө эки катап ажанза...» – деп айдып баштаарымда, Толик чаанчактап ийди. Мен жетире айтпадым. Михаил нени де сурап ийерге жетпей, кийнистеги уулдардын бирүзи басып келеле, танкы сурады. Онын бажында карануй өндү фуражка, сыны тын бийик эмес те болзо, эмеш корчок, чырайынан ол эмеш көскарак жок уул деп билдирди. Толик карманынан бир пачка «Приманы» чыгарала, сабарыла кандый да кыймык эдерде, пачканы канча да танкы көрүнип келди. Танкылу колын ол уулга сунды. Онызы мендебезинен колын пачкага жууктадала, сабарларыла бир танкыны чыгарып алардын ордына танкыларды ойто кайра кийдире ийдип, бүткүл пачканы ушта тартала, анайып ла билдирер билдирбес корчойгон бойы ка-

найып та аксандап, туранын төзиндеги уулдар жаар баскан. Колын чөййип алган Толик анайда ла туруп калды. Бу ла тушта бис туранын төзинде сегис кирези уул отурганын ајаруга алдыс. Байаагы корчок уул олорго јууктады, нени де куучындап ла каткырып, танкызын үлештирет. Танкыны үч-төрт кижиге алды. Онон корчок уул олордын јанына отуруп алала, пачкалу танкыны карманына сугуп ийди. Бис көрүп ле турдыс. Толик колун јангы ла тўжўрди. Мен уулдар жаар «тап» эдеримде, Михаил мени јенимнен тудуп алды: мынан јўре берзе торт. Эмеш ыраада барала, Михаил айтты: «Ол ј-јербойынын уулдары, јуугындагы ј-јурттардан. Б-баштапкы ла ў-ўчинчи группаларда т-трактористтерге ўренгилейт. Олор б-биригип алган, эмди о-общагаларды колго тудуп т-турган улус. Бу оогош у-улдардын акчаларын кактап алат. С-соккон до учуралдар б-бар. Олорло б-беришпезе торт». Мен ачындым:

– Беришпес? Нени де эдер керек эмес пе?

Толик база ачынды: «Олорло тургуза ла јартажар керек болгон».

Је Михаил болдыртпайт: «А-араай, уулдар. Олордын о-ортозында отурганы – олордын башчызы, ч-чолозы «Рыжий». Таштунын уулы. Ол «скворечникте» ј-јадып јат. А бистин о-общаганан үч уул олорло биригет. М-мен олорло куучындашкам, т-темей ле куучын болды. О-ондогылабады. Көскарак јок уулдар. Эмди анда э-экинчи сменаны сакугылап јат. Т-танкы блаашкуылап эш».

– Је андый болор аргазы јок ине, Михаил. Јаандарга јаргылашса кандый?

Гена каруузын берди:

– Онон јаман болор. Бир уул јаргылашкан, олор оны ойто ло токтогон.

Меге бу керектер јарабай турды. Толиктин пачкалу танкызы та кемнин де карманына киреле јылыып калган өйдөн бери мен торт токтодынып болбой тургам. Је ол уулдардын кемизин де сананып албагам. Мен база ла нени де айдып, ачынып, черүде мындый учуралдарга туштаганымды эске алдым. Јангыс анда туш-туура улус, кем кайдан келген деер, а мында, бир јерде јаткан улус...

Је бу дезе ол уулдарла јўк ле баштапкы тушташ болгон...

Ол ло күн Михаил айтты:

– С-слава, б-бисте јанжыгу: кыпка јангы кижы келзе, ол бисти кўн-дўлеер учурлу. Эмди бисте п-практика, вождение, а слерде бўгўн бош кўн, слерге ўредў башталгалак, онын учун бўгўнче амырагар. М-магазин бу ла ј-јуугында.

– А нени алар, кабак, кызыл?

– Ончозын ичерис. Је кызыл ла једер, кабак баалу.

Уулдар практикага јўре берерде, бис болгон керектерди сананып јаттыс. Тойгончо ажанала, столовыйдан јакшы ла чыгып келген улустын сўўнчизи тышкартындагы керектерле кожо уча берген де. Эмди оны ундып болбой, Толик ачынат:

– Бери келер кўўним јок болгон эди ле! Адам не ол. Эмди мында ол јербойынын деген уулдардан качып јўрер.

– А олордон не качар? Адан сеге айдып берди: јурттын ичиле кереги јок тербезендебе, кыстарына јууктаба, ол ло.

– Неме ол ло? Ол бўгўн менин танкымды алган, а эртен акча экел деерден айабас. Онон канайдар?

– Је сен тўнўш эмезин не, удурлажарын.

– Эйе, удурлажарын. Анда он кижы келзе, јаныскан канайдар эдин? Михаил биске болушпас, ол бу јердин. Бу экў, Генка ла Коля, база бу ла јерлерден, онон олор јаш балдар, јангы ла школдон. А бистин јерлештеристен кижы јок.

Толик чын айдып јат. Керектер тын ла јакшы эмес деп билдирип турды. Онын учун мен ўскў куучынга кўчўр деп шўўдим.

– Је, кўн ле болзо, курсак болор деп айдат ине. Тортынча магазин барып кўрзў кандый? Биске каруулу јакылта берилген.

Клўчти вахтада артыргызала, экў магазин бардыс. Эн јуук магазин бистин кўзнўктўн кўрўнип јат. Общага коштой ло турган. Оны баштап ла кўрўлў, ол не тура болгонын бис билип ийбей. Ол јурт јердин кичинек агаш магазини болгон, кўзнўктўрин тулку темирлерле кечире кадап салган, бичиги јаанада бичилген. Магазинде очерет јок эмтир. Јаныс бир карган ўй кижы сетказына садып алган курсагын салала, акчакабын чыгарып, тўлўп туру. Бисти табылап ајыктайла, ачынып баштады: «Мында училищени не керек ачкан? Бу ла кўндерде курсанттар менин чеденимди сындыргылады. Ичингилейле, уруш-согуш баштап јат. Олорго аракы садарга јарабас!» Ол акчака-

бын табышту ачала, јандырылган акказын ого сукты. База катап бис јаар калју кӱстӱриле ӱрӱмдей кӱрди. Онон ло чыкты.

Бис эмеш ӱйгӱ алаатып калган турала, је тӱрген билинип келдис. Магазинде не бар деп кӱрдис. Садучыны база ширтеп ийерге келишти. Ол јиит, кеберкек кыс болгон. Орто сынду, тын болчок эмес, бажында «химия». Кулактарында сыргалу.

Толик та нени сананган, је озолоп баштады:

– Јакшылар, бис ыраактан келгенис, эйе, бис курсанттар, училищеде ӱренерис, бу общагада јадарыс. Слер кем болорор?

Кыс удура унчукпады, јангыс ла ӱчӱлгӱндӱ кӱлӱмзиренип, экиле-бисти кӱстӱди. Онын каткызынын шылтагын мен билип турдым. Бис ӱкӱнин кийингенис керегинде уулдар да айда салган да. Онон садучы кыс биле узак куучындажар кӱӱни јок болгонын билдирти:

– Слерге кандый аракы?

Керек мынайда бурылганына эмеш мокодып, Толик витринаны латап кӱрӱ берди.

– Айдарда, нени аларыс? Кызыл керек. «Осенний сад» бар, «Грушевое», анда база не де туру. А-а, «Яблочное». Бир салкой тӱртӱн јети акчага 0,5, эки салкой тӱрт акчага 0,7 бар. 0,7? Јакшы. Биске, ады јок кыс, эки салкой тӱрт акчага бир шил беригер.

Садучы кыс Толиктин санаалу эрмегине кандый да ајару этпестен кызылды алып берди. Ого ӱзеери јетен алты акчага бир банка ставрида ла јарым килограмм сукайры алдыс. Ончозы учун јабак эки салкой сегизен тогус акча тӱлӱдис. Карманга банкалу балыкты ла кызылды сугала, магазиннен чыгып келдис. Бисти кӱмӱӱлӱгӱн карган ӱй кижик эмдигенче магазиннин јанында турганын кайкап кӱрдис, ол база бир карганакла куучындажып турды. Магазиннен чыгып ла келеристе, нени садып алган эмеш деп, бисти ширтеп кӱстӱйт. Толиктин колында сукайрылу сетка јайбандап турган. Сукайры, карганак, сукайры, база не де јок!

Бис кыбыска киргелегисте, Толик сурады:

– Сеге ол кандый деп кӱрӱнди?

– Кем? Карганак па?

– Кандый карганак! Садучы! Јок, сен кыстар јанынан нени де ондобос кижик эмитрин.

– Сен бойын тын ла ондоп турган эмтирин. Ол кыс сени макалу ла жайлатты.

– Жок, карындаш. «Жайлатты». А не, ол тургуза ла менин мойным-нан калбактанар керек пе? Керек мындый болгоны тен жилбилү де не. Олорго жууктап билер керек. Кажызына ла башка жолло.

– Бу сеге баштапкы ла катап көргөн кыстар жарай түжер кандый неме. Байа – Надя, эмди – ады жогы, а эртен?

– Бот олордон эн артыгын талдап алатан неме не.

– Менде чала кандый да сезим ле болуп туру, жербойынын уулдары сени токтоктоор болды ба.

– А мен оны түнде качыра берерим, ончозы уйкуда тушта. Жаныс... Эх, удабас тийин өйи...

Уулдар үредүнен жеткилеп келди. Гена ла Коля вождениеде не болгоны керегинде көкүп куучындагылайт.

– Ол мени өскө скоростыко салзын дезе, рычагты та кайдаар жылдырар, торт ло ондободым. Онон үчинчиге жылдырдым. А машина токтоп калбай. Ол дезе мени айткылап баштаган, – Гена мендеп куучындады.

– А мен буудак тургузылган жерге једеле, тормозтын ордына газка былчып ийгем. Машина силкинерде, мастер төбөзиле кабинанын үстин арай ойо сүспеди. Онон мени база арбаган, – Коля сөс блаажып, база айтты.

– Бис те кем-жок. А кыстарла ол канайып шыралаганын көргөн болзон. Машина жолдон чыгара мантаза, чыр-чыныру, рульды бурыырдын ордына чачып ийеле, кыйгырыжып жат.

А Михаил практиканы слесарный цехте өткөн. Ол маскалар жазганын куучындаган. Бистин магазиндегенис керегинде сурап укты.

Солундарла үлежеле, бис ойто ло ажанарга бардыс. База ла тескен картошка ла балык, сүттү чай, калаш ла саржу болды. Бис Толикла бу жорук база очерет блаажып, курсагысты алала, керек дезе өскөлөринен озо ажанып алдыс. Тышкартында тал-табыш болбоды, туранын төзинде анайып ла уулдар отурды, је байагы бистин таныштарыс көрүнбеди. Келгелек болгодый.

Качан ончозы кыпка чогулып келерде, Михаил бойынын сумказынан граненый стакан чыгарып, бөслө арчийла, столго тургусты.

Онон мен јаар сакылталу көрөт. Јарт. Толикла экү сумкаларыстан магазиннен алган азыгысты чыгарды: кызыл, консерва, сукайры. Столго салдыс. Михаил жакарып ла јат:

– С-славка, ур. К-кем экелген, о-ол уруп јат. Ончозына т-түнейден болзын.

Канча киреден урза ончозына түнейден једижер деп көслө келиштире кемјийле, уруп, Михаилге туттурдым. Јааны аайынча. Михаил өрө турды, кандый да көдүрингилү айалгада болгондый, сөс айтты:

– У-улар! Слер ончогор јиит. Г-генка ла Колька јангы ла школды б-божоткон. Славка ла Т-толик јуукта ла черүден јанган. Мен с-слерге к-күйүнип јадым. Слерде јүрүм ј-јангы ла башталып јат. Слердин алдыгарда ару ак ч-чаазындый јүрүм. Ол ак чаазында т-түзеткен јерлер к-канча ла кире ас б-болзын деп кичеенигер. Мен слерге ада болгодый јашта, а мени бу ч-чаазын ары таштап, бери таштап божобойт. Мен оны к-кирлеп ле, удабастан ару јер де а-артпас болбой. Эмдиге б-бойымды бедирейдим. А слер јүрүмде бойоорды түрген т-табарга албаданыгар. Эң ле учурлузы ол. С-слер учун!

Мындый сөстөрдин кийнинде бис тымып, унчукпай отура бертирис. Эмди чөөчөй Толиктин. Ол кыскарта ла айтты:

– Мен морфлотто тургам. Качан канча айдын туркунына керепте, айландыра јангыс ла суу болзо, тын јаныксап јадын. Онын учун менин сүүген тостым бар: ончозы бурылып турзын деп. Бурылып туругар, уулдар. Јүрүм слерди кайдаар да чачса, кайра бурылып билигер.

Онон очеретте Гена, кийнинче Коля болды. Мен калганчы. Кызылдын артканын стаканга уруп ийеримде, Михаил стаканды өткүре шыкаалап, айтты: «С-сенин көзин – мүркүттин к-көзиндий туру не, С-славка. Ўезине т-түп-түнейден урган. Анайып к-кайда үренген?» «Јүрүм үреткен болбой» деп, каруузына айттым. База ончозына једимдер күүнзеп, танышканыс учун ичейин дедим.

Эмди куучын-эрмек көнү боло берди, кажызы ла бойынын јүрүминен нени де куучындаган, јилбилү де, каткылу да учуралдар эске алылды. Толик Михаилден сурады: «А ол магазиндеги јиит кыстын ады кем?». Онызы удур:

– Р-римма. Ол Ондойдон, мен онын эне-адазын билерим. А н-не, жарай берди бе?

– Же тегин ле сурадым.

– Ого j-јууктабазан торт, о-оны б-бистин мастер айланыжып јат. База Т-толя, Анатолий.

– Ол не мастер?

– Б-бистин группанын м-мастери. Эртен көрөрин. Ол в-вождение өткүрип јат. Бүгүн Г-гена ла Коля ол керегинде куучындады, олорды көмөөлөгөнин.

База оны-мыны куучындажала, уйуктаарга белетенип баштадыс. Толик ла мен төжөк-јастыктын кыптарыла уруштыс. Канча өйгө эскирип, кыјыражып турган орындар јангы курсанттарды күзиле, кыжыла, онон јастай чыдайтан туру. Не-не болбозо ло...

БЕЖИНЧИ БАЖАЛЫК

Түн кайкамјык токуналу өткөн. Кем де коскырыктабаган, танкылаарга да турбаган, өскө дө керектерле јүгүрбеген. Эмезе мен бойым калганчы болгон керектерден арыйла, нени де укпай уйуктаган болорым ба. Михаил туку качан ойгонып калган эмтир: «Н-не б-болгон уйку, уулдар. Т-турыгар! Анан черүде болгоныс дежетен эмей. Бүтпес болдым ба!»

Ол јунунгыш кайда болгонын јартап турды. Баштапкы катта, коридордын учында деди. Табактардын үстинде стенеге кадап салган бир канча колјунгуш, јерде јаан бачок, онын какпагынын үстинде – суску. Колјунгушта суу божой берзе, оныла сууны бачоктон уруп алатан.

Онон бис анайып ла чубажып алала столовойга јеттис. Онын кийнинде училищеге бардыс. Школдо үренген јылдар јангы-јангы ла ундылып бараат па дезе – үч јыл ас өй эмес, – а бу, ойто эске аларга келишти. Кем де сумкалу, кем де колында јаныс ла тетрадин тудунган, је училищеге јууктаган сайын бистин тоо көптөп турды. Кем де кемле де таныжып алган, тын үнденип јакшылажат, кыстар база эзен суражып, тын каткырыжат. Уулдар бисти бир кыпка экелди. Је незиле школ эмес деер? Андый ок столдор, стенелерде андый ок

плакаттар, андый ок доска. Кыстар уулдарды унчуктап каткырыжат, кем де артык тетрадь кемде бар деп сурайт...

А кып дэзе машиноведение деп урокты ла јолдо јүрөтенинин ээжилерин үрөнетен кып болгон. Бу урокторды бистин группанын башкараачызы болотон кандый да Стахнев өткүрер деп бис угуп салганыс. Школдо болзо, класстын башкараачызы деп адалар эди. Школдо – класс, мында – группа. Је оны анайда ла артыргысса кандый болгон? А-а, јарт, класстар јылдар сайын јаанап јат, а мында башка-башка профильдер ине. Шопырлар, трактористтер...

Күзүни сокконы угулды. Чын да айтпаза школдогыдый!

Онон үредүчи көрүнип келди. Јакшылашты. Кыпта отургандардын көп сабазы кыстар болгон.

– Мен Николай Иванович болорым. Баштапкы катап туштажып јаткан улуска айдадым. Мен машиноведение ле јолдордогы ээжилерди үрөнер урокторды өткүрерим. Бүгүн бисте эки пара машиноведениенин урокторы, бир пара ПДД. Бу субботто группала јуун өткүрерис. Староста кем болор, сананар керек. Је бу арткан күндерде ол керегинде сананып, талдагар. Слердин мастер Анчин Анатолий болор. Көп балдар мастерле таныжып алган болбой? Ол машинала мантадып билерине үредет. Эмди кем айдар, калганчы занятиеде бис нени өттис?

Ончозы кыймыктанып, бой-бойына көрөлө, шымыражып баштады.

– Айдарда, журналда бичилгени аайынча барарыс. Кем бисте анда... Так... Адатова Таня... мында ба?

Ўчинчи рядтагы столдын кийнинен узун эмес кыс туруп келди. Ол коштой отурган кыска көрөрдө, онызы та нени де айдып ла јат.

– Је, Таня, бис нени үрөнгенис?

– Кар... карбаторлор.

Николай Иванович плакаттардын ортозынан керектүзин табала, доско јаар апарды.

– Јок, кару Таня, карбюраторлор эмес, үүрөң сего јастыра айдып берген, эмеze сен јастыра уккан. Нени үрөнгенис, уулдар?

Группа эмди бир үнле «аккумуляторлор» деди. А эмди каруузын не айтпас, доскодо јаан јуруктар ла јаан таныктарла «Аккумулято-

ры» деп бичип салган плакат турза.

– Татьяна, кандый аккумуляторлор болуп јат, куучындап берзен?

Таня колындагы ручканы толгоп, сананып ийерге мандайын јуу-
рыйла, айдып баштады:

– Аккумуляторлор дезе... олор... олор дезе...

Танянын коштойында отурган кыс катап ла нени де шымырап
турды, је Таня ол нени айдып турганын ондободы.

– Је олор кандый болуп јат?

– Олор дезе... Аккумуляторлор дезе... уур болуп јат!

Класс јангыс јиркиреде каткырышты. Танянын јанында отурган
кыс каткыга торт ло кӧнкӧрӧ тӱжип, каткызын былчып, партага јада
берди.

Николай Петрович база кӱлӱмзиренди, је каткызын тудунып, ко-
шты:

– Онон кара ӧндӱ болот.

Је Таня кокурды ондобой, јӧпсинип айтты:

– Эйе, кара болуп јат. Менин адам шофер. Кышкыда ол аккумуля-
тор деп немени адам турага кийдирип салат, ол уур, кара.

Группа, анчада ла уулдар, каткыга тоолоныжып турды. А Таня
олор неге каткырып турганын ондоп болбойт, ончо ло чын айткан
ине.

Анайда ла кӱлӱмзиренип турган ӱредӱчи журналга кӧрӱп, айтты:

– Јакшы, Таня, отур. Эмди дезе... Тыдыков Николайды угуп ийе-
рис. Сурак ол ок.

Доского одус јаш кирезине једип калган эр кижы чыгала, указканы
алып, плакаттагы јурукты кӧргӱзип, каруузын берип баштады.

– Кислотный аккумуляторлордо банкалар туруп јат, банкаларда
кислота. Ол чейинтиде катод ла анод кожо булгалган. База щелоч-
ной болуп јат.

Николай щелочной аккумуляторлор керегинде куучындап башта-
ды. Плакатта аккумуляторлорды јурайла, аккумуляторный батарея
ненен турганын ла ол канайып иштеп турганын алдында јаанада чо-
кум-јарт бичип салган болгон.

Николай Петрович Николайды мактап ийеле, ойто ло Таняга бу-
рылды.

– Бис Танияга каткырыжып турарыста, ол чын ла айткан.

Группа унчукпады.

– А ненин учун дезе, үредүчи суракты жастыра берген учун. Мен сурагам: аккумуляторлор кандый болуп жат? Же суракты жартап айтпагам. Меге дезе чокумдап ийер керек болгон. Темдектесе, мынайда: электролит бүдүмдү аккумуляторлор кандый болуп жат? Николай щелочной ло кислотный деп айтты. Эмезе сурак: оморды жеткилдеери жанынан кандый эп-аргалар бар? Каруузы: Омордын кезигин жаантайын көрөр керек, электролиттин кемжүзин алар, плотностьы аяруда тудар; омон башка, эмди тургуза бистин промышленностьто жаны-жаны ла табылгандары бар. А Татьяна өни ле бескези жанынан айткан. Уур ла кара. Чын. Эмди келер уроктордо мен суракты чокумдап турарым. Көрсөөр, үредүчиде кандый жастыралар болуп жат.

Паралардын ортозында бис тышкары чыктыс. Танияга канайып каткырышканыс керегинде та кем де куучындап ла жат. Уулдар танкылап турды. Кем де школдо ло анайда үренишкени аайынча, жуугында үредүчилер көрүнөт пе деп көстөнип турды. Же ол эмди үренчик эмес, курсант болгонын эске алала, жажынбай да танкыларга жараар деп сананып, танкызын ачыгынча тартып турды.

Ол күн бис жарым түш Николай Петровичти уктыс. Онын куучыны жилбилү болгон. Ол жаныс ла двигательдеги поршень ле кольцалар керегинде эмес, шоферлордын жүрүминде болгон учуралдарды база куучындаган. Анайда ок шоферлордын бурузыла кандый жеткер болордон айабас, база айткан. Ол тоодо бир катап жалбак темирлер салала, оморды коштогон кижн машинага жаба буулабаганы керегинде. Машинанын кийнинен мотоциклду кижн келип жаткан. Же бот, онкыл-чинкил жолдын бир тужына машина калыдып ийерде, бир темир машинадан чарчалып, чике ле мотоциклду кижинин үстине барган. Кижн ондонорго жетпей, гильотина ошкош жалбак темир кижинин бажын кезе согуп барган. Андый коркышту керек болгон. Онын да учун жолдордо жеткер болдыртпазын кичееп, аярынкай ла чебер жүрер керек деп, ол жакып турды. Бу жеткерлү учуралда эки кижн экилези бурулу болгон: шофер – кошты жаба тартытып, буулабаган учун, мотоциклду кижн өткүрө жуук мантаткан учун. Жолдордогы жеткерлер бир кижинин бурузыла, экинчизинин бурузы

жогынан да болуп калар аргалу. Онын да учун жолдордын белтирин жажыл өнгө өдүп жада, эбире көрүп турар керек. Тенектер толтыра, ол тоодо жолдордо база.

Бис классныйыстан, чынынча, группанын башкараачызынан, шоферлордын ижи-тожы керегинде мындый билгирлер алып жүрдис. Кокурлап ийерин ол база ундыбайтан, эмди кыстарла аңдыжып турды.

– Менин куучынымды укпай, Зоя Бабитова көзнөк жаар көрүп алган отуры. Ого бистин куучыныс бир де жилбилү эмес. Зоя, нени сананып отурын? Уулдар керегинде бе?

Таня Адатованын жанында отурган Зоя жүзи кызарып, кемзингендү айтты:

– Жо-ок, угуп ла отурым.

– Же айса жангы ла нени куучындадым, айдып бер.

Зоя үүрезине көрөрдө, онызы удур та нени де шымырап турды.

– Же, Зоя, каруузын бербезен де кем жок. Сеге машиналар жилбилү эмес деп көрүп турум. Андый болзо, мында үренерге не келген? Түңей ле шофер болуп иштебезин ине.

Зоя унчыкпазынан жөпсинип турды.

– Бистин училищени божодоло, шоферлоп барган деп, бир де кыс керегинде укпадым. Же түңей ле үренгенин кату сураарым. Айылдын иштерин жакшы бүдүрип туругар.

Озолодо тургузылган расписание аайынча, түште ажанала, мен машинала мантадарынын практиказына баргам. Үч час одус минута мен гаражтарда болор керек болгом. Онын учун ажанып ла ийеле, көндүрө бардым. Гаражтар болчок төгннин ары жанында турган, училищенин тураларынын кийнинде. Сеткала маналган жаан жер. Мында бийик трубалу котельный, эжиктин он жанында, котельныйга коштой, одыруга белетеп, узада ла бийиктеде чоккон одын; учы жаар жаан үч эжиктү жаан ла узун туралар турган, олордын экүзи ачык болгон, ичинде кандый да техника көрүнүп турды. Гаражтар ол деп бодолгондодым. Гаражтардын ла котельныйдын ортозында је деген тергендерлү бир канча трактор, бир «Беларусь» ла «ГАЗ-51» турды. Кулаштын жанына ла сакыыр деп, отурып алдым.

Бир эмеш өйдөң узун сынду уул көрүнүп келеле, менин жаным-

ла өдүп отура, сурады: «Вождениеге бе?» Мен каруузын береримде, кийинен барзын деп бажыла көргүсти. Бу бистин группанын мастери Анчин Анатолий болгонын мен ондоп ийдим.

Ол «ГАЗ-51» машинага жууктап, кузовтын алдында илип салган көнөкти алала, меге берди: «Кочегарканан барып суу экел».

Котельныйда кижиге жогыла. Сууды кайдан уруп алар деп, мен узак ла бедиредим. Учунда крандар көрүнөрдө, бирүзүн толгодым, же анда суу жок болды. Экинчизинде база андый ок, суу жок. Бир котелдин жанында турган жаан бакты карап көрзөм, суу бар ошкош. Уруп алала, Анатолийге экелдим. Ол бамперге туруп алала, ачык капоттын алдында нени де жаап туру. Жетире жазанала, сууну радиоторго уруп, какпагын бөктөйлө, арткан сууну төгүп ийди. Капотты жабала, түжүрө калыды. Онон блокнот чыгарып келди: «Айдарда, сен ... Аа, жарт, эки кыс кожо келер керек болгон. Башпакова ла Мандаева. Бүгүн үч кижиге».

Бу ла тушта эки кыс кирди. Олор эмтир. Нени де куучындажып, каткырыжып, бис жаар келгилеп жатты. Жууктап келеле, жакшылашты.

– Жакшылар, жакшылар. Же, айылда таскамал өттигер бе?

Кыстар күүн-күч жогынан кекидилер.

– Таскадынбаган деп көрүп турум. Же канайдар, отураар. Мантандарыс.

Кыстар кабинага кирди. Анатолий кабинадан рукоятканы алала, меге берди: «Толго». Мен бу керекте таныш, толгоорго бастым. Же машина иштебейт. База ла толгодым. Машина күүлөп чыгала, ойто ло токтоп калды. Анатолий кабинадан чыгала, мени рульга отургысты. Нени эдерин көргүзүп береле, бойы толгоорго барды. Машина эмештен табыштанып баштаарда ла мен газтын педалине чебер тептим, машина иштеп келерде, газты тыныда былчып ийдим. Же машинадан чыгып ла жатканчам, ол ойто ло токтоп калды.

– Газка кенетийин тебеле, божодып ийген. Анайда этпей тур.

Бис база ла катап чырмайдыс. Учунда машина иштеп келди. Эмди полигон жаар барып жадыс. Мен кузовто, Анатолий дезе эки кыстын ортозында кабинада. Римма көргөн болзо чы... Же чынын айтса, ортозында эмес, Анатолий рульда, бир жанында, кыстар база бир жанында.

Полигон журттын сыранай ла кырында, ак јаланда болгон. Анатолий машинаны эмеш болчок јерде токтодып ийди. Бисти јаба тургузала, эмеш јартамалдар этти.

– Кыстар мантадып үренеринде болгон, је тўней ле утугар. Мында нени үренгенин айылда јаантайын эске алып турар керек. Отургышка отурала, бойоорды машинада деп сананып тураар. Керек болзо, машинадын табыжын өткөнип, кўўлеп те турарга јараар. Је бот. Слер машинада. Моторды иштедип ийигер. Бисте, чынынча айтса, стартер иштебей јат, онын учун рукояткала толгоп иштедедис. Бот. Сол бутла сол педальды, сцеплении, јапазар керек. Он колло коробканын рычагын тудала, мендебезинен баштапкы скоростько тургузар керек. Озо сол јаны јаар, онон ичкери. Он бутла кичинек он педальды, ол газ болор, оны јапазала, бир ле өйдө эки педальды кожо божодып ийер. Машинанын мантажын түргендедерге газка эмеш тыныда јапазар. Экинчи скоростько көчөргө турза, бутты газтын педалинен алып ийеле, сцеплениеге јапазар керек. Ол ло тушта рычагла иштеер, оны араайынан төмөн, экинчи скоростько жылдырар, сцеплении божодоло, газты көптөдөр. Мыны слер ончо эске үренип, отургышка отурып алала, таскадынып турар керек. Ол ло, эмди бирден мантадарга јараар. Мантадып турган јолды билерер. Башпакова баштапкы барзын. Онон Мандаева.

Мастер кабинага киреле, төгнөн тўжүре мантадып ийерде, машина иштей берди. Онон ол кабинанан чыгала, рульга кысты отургысты. Бойы пассажир јанына отурып алды. Башпакова Катянын мантадыжы кем јок эмитир, машина эмеш силкинип турала, тўней ле јеринен кыймыктап, араайынан маршрутла мантап баштаган. А меге кече Гена ла Коля машина иштебей силкинип, јолдон чыгара мантап турар, кыстардын чынырыжы да болор деген. А јок, кем јок эмитир.

Машина јолло эбирип келгенче, Люда меге бу эки кыс үүрелер болгоны, экилези Јодронон ло быјыл школды божотконы керегинде куучындады. Мында төрөгөндөринде јадып турган эмитир.

Катянын кийнинче рульга Люда Мандаева отурды. Онын мантадыжын јакшы деп айдып болбос. Машина катап-катап силкинеле, мантаар ла кўўни јок тура берет. Эбирип келетен јолдо эки катап

токтоды. Анатолий машинанан чыгып, нени де тын айдып, руко-
яtkаны толгойт ло толгойт. Анайып, жүк ле арай бистин жаныска жет-
киледи.

Арып ла ачынып калган мастер кабинадан чыгала, меге кыйгы-
рат: «Аданов, рульга отур!»

Мен Людага кабинадан чыгарга болужып турганчам, Анатолий
сурады: «Сен машинала мантадып көргөн болбойын? Жартап берей-
ин бе?» Мен жартабас, билерим дедим.

А нени жартаар. Мен мындый ла машинала мантаткам. Мындый
ла эски «ГАЗ-51» өй адамда болгон. Оныла мантадып үренгем. Бе-
жинчи класстан алала. Жетинчи класста бойым мантадып баштагам.

Онон бир катап мындый учурал болгон. Та кемнин де мөнкүзин
көдүрип турган өй. Ол тушта Улаган журт кичине, улус та көп ко-
робойтон. Эмди ол кижини калганчы жолына канайып та үйдежерге
машина керек болгон. А журтта машина божоп турган улустый ла
ас. Божогон кижинин төрөгөндөри менин өй адама келип, мын-
дый-мындый деп, керектин аайын айткан. Мындый керек шил ка-
бак жогынан канайып та өдөр аргазы жок. Өскө дө керекле шоферго
келгенде, улус шил жогынан келбес, ол андый жанжыгу, ого кем де
удурлашпайтан.

А мынан ла озо өй адамнын машиназы кайда да балкашка бадал-
ган, бастыра бойы балкаш келген. Кузовы да кирлү болгон. Маши-
наны сууга апарала јунуп алар керек, а шил кабак туку качан столдо
туруп јат. Ол столго чыккан ла кийинде онын улусты бойына јаба
тартып ийетен илбизин кем билбес эди. Онын учун өй адам маши-
наны сууга јунуп келзин деп, мени сураган. Мен Башкушка једерге
ненин де учун бүткүл журттын ортозыла өткөм. А машина јунатан
јарат совхозтын Саратан барган јолдо турган заправказы јаар. Ја-
нымда Сашка Челчугашевти отургызып алгам, барып ла јадыс. А-а,
јуртты не айланган дезе бе, је рульда кем отурганын көргүлөп ийзин
деп турбай. Уулчак тушта кем мактанбады эмеш? Сууга кийдире
мантадала, кабинаны түрген јунуп ийдис. Онон айланып ийеле кай-
ралактап, кузовты база јундыс. Онон машинаны иштедип ийеримде,
мантаар кирези жок, бир јерде тепсенип туруп ийди. Кайра манта-
дайын дееримде, бир колесо јаан ташты ажала, торт ло туруп калды.

Ары да, бери де эмес. Эмди канайдар? Трактор керек. Жуугында турган тураларды аяктадым. Бир айылда «Беларусь» туру. Ары ла болдым. А тракторист, айылдын ээзи, мен жаар таныш көрүжиле көрүп ийерде, жарт, эмди ле болор дейле, айлым жаар жүгүрдим. Качан, кандый керектен улам, ненин учун – санаама кирбейт, же менде сугуп салган бир шил кабак бар болгон. Жангыс өйй адам ла көрбөйтөн болзо. Же айылда кем де жок эмтир. Шилди алган жерде кайра жүгүрдим. Меге беш километр не де эмес ине. Көндүрө ле трактористтин айлы жаар жүгүрөйин дейле, көрзөм, трактор бистин машинага жууктап барган эмтир. Тросло колбоштырып, машинаны чыгара тартып ийерде, шилди ол кижиге туда береле, капшай ла кайра мантаттыс. Сашкала экү көрзөөс, атту кижиге удур мантап, биске колыла жангып туру. Бу өйй адам болды. Кемнин де адын минеле, машинаны бедиреп мантаткан болгодый. Бис удай береристе, улус санааркай берген не, кижини чыгарар керек, а машина жок. Же эмди сананзам, тын ла кем санааркады эмеш. Кижиге божогондо, үч күн кандый да байрамга түнөй өдөтөн.

Кижиге божогонун мен качан да сүрөкөй кунукчылду керек деп бодогом. Же жаанап келеле, андый эмес болгону көрүп, эмеш кайкап та туратам. Улус не де болбогон чылап куучындажып, ажанып ла керек десе көзөр ойногылап турган да! Божогон кижинин жанында ла отургылап алала, ойын эмес ойында! Бой-бойыла тартыжып, каткырыжып, керижи, тен согушка да жедетен. Онон жетире каланы келин келеле, кожондоп, бијелеп те баштаза таабы. А божогон кижиде не болзын. Ого эмди не де керек жок. Керек десе менин машинала кожо жылыып та жүргеним ого тын ла керек жок болды ошкош. Улус тирүде ле кыймыртта, жүгүрүп, санааркап, та нени де эдип ле тургылаар, кемле де тартыжып та турар, онон бир ле күн божоп калар. Божогон кийинде не де керек жок, тыш жаткылаар. А оны эбире тирүлери кыймыражып жат. Божогон кижиге не де керек жок жатса, тирүлерине үч күнге «бијелеер» керек.

Же мен туура жүрө бердим. Анатолийге мен мантадып билерим дейле, баштапкы передачага тургузып, мантадып ийдим. Онон экинчиле, онон үчинчиле, төртинчиле. А маршрутта кенетийин бурулатан бурулчыктар, чыгыштар, түжүштер. Бир сөслө, шофер керектү жер-

де тормозтоп, мантадыжын араайладып, јолдордын белтири болзо, сигналдап јат. Мен бу буудактарды сүрекей түрген өдүп ийдим. Мастер нени де айтпады.

Бис гаражтын территориясына кайра келдис. Анатолий машинаны ойто ол ло јерине тургусты. Моторды өчүрүп, ончозы кабинанан чыккылады. Мен кузовтон түжүрө калып ийдим.

Мастер бойынын блокнодын чыгарып келди:

– Бүгүнче ол ло. Эмди вождениеге эки күннен, средада келерер. Анайып ла, үч одуста. А бүгүнгү темдектер мындый. Башпакова Катя – јакшы, төрт. Мандаева Люда – үч. Аданов, сен төртинчи скоростыгон өскө скоростытор билерин бе, јок по? Аданов – эки.

АЛТЫНЧЫ БАЖАЛЫК

Анайып, күндөр өдүп ле турды. Бистин учуралда, үредүнинг күндери. Араайынан бис Ийиннин училищезинин жүрүминин агыгына кире бергенис. Школдын жүрүминен башказын ондоп, көп сурактарга карууларды бойыс табатаныс. Группанын балдарыла ончозыла таныжып алганыс, керек дезе өскө группалардын балдарыла.

Чибиттен келген бир уулла танышканыс, ады Юра Алашев. Бис бой-бойысты билбес те болзоос, кандый да болзо бир аймактын улузы деп, сананарга јакшы болгон. Чибит јурт аймактын өскө алтай јурттарынан бөлө, Улаганнын ажызынын бери јанында турган Акташка јуук јурт. Онын учун ол јурт керегинде менин билерим де ас. Чибитте мен бир де катап болбогом, анда биске төрөөн улус та јок болгон. Юрка куучынчы уул эмтир, база черүнинг кийнинен, ол

Толик ла менин кыбыма јаантайын айылдап келетен.

Угар болзо, училище јуунан озо иштеп баштаган эмтир. Чуйдын јолын јазаган кийнинде машиналар көптөгөн. Ийинди ол тушта токтодулу база дежетен, мында шоферлор конор гостиницалар, ремонттонып алар мастерскойлор бар болгон. Ол өйлөрдө јолдор јаман, шоферлор ченемел јок, машиналар јаантайын үрелип туратан. Онын учун Ийин јуртта үрелген машиналарды јазаар специалисттерлү службалар иштеген. Мында гаражтар, аварияга кирген ле јазалбаска јеткен машиналарды тургузатан јерлер бар болгон. А ол өйлөрдө

аварияларга көп учурагылайтан. Кезикте божогылап та туратан.

Је бот, качан шоферлор јанынан сурак курч тура берерде, автотранспорттын ээлеми белен јерде, Ийинде, шоферлордын курстарын ачар шўўлте эдилтир. Ўредўчилер болуп, ўрелген машиналарды јазап турган мастерлер келген. Ёскё јерлерден келген арткан ўредўчилер јаны тудулган общагаларда јаткылаган. Јербойынын уулдары шоферлордын ўредўзин баштап ийген. Јолдор јакшы боло берерде, ченемелдў шоферлор до көптөгөн тушта, Ийиндеги ремонт эдер службалар бөктөлип, јаныс ла ары-бери өткөн шоферлор конотон тура арткан. ЧВТ-нын болгон туралар ла өскё дё јөөжөзи ончозы училищеге табыштырылган.

Је тўней ле, көп јылдар өдўп те калза, кем-кем кайда јадып турганы керегинде куучындаза, «ЧВТ-нын кийнинде, кырдын төзинде, көк каалгалу экинчи тура» деп айтса, јарт, «ЧВТ» Ийинде кайда болгонын ончозы билер. Анда туку качаннан бери «ЧВТ» эмес те болзо, анда эмди бис, 5-чи танмалу училищенин курсанттары да ўренип турган болзо. Бистин анда ўренип турган станокторло, инструменттерле, гаечный клўчтер јазап турган напильниктерле, айса болзо, төртөн јыл кайра Чуйдын трагыла өткөн баштапкы шоферлор иштенген болордон айабас. Олор конгон орындарда да јадып турган болзос таабы. Олор јунунган мылчада јунунып турган болорыстан маат јок. Онызы айла андый ла болор.

Училище төзөлгөн ыраак өйлөрдөн ала, Ийинге кажы ла кўс бистин јаан областьтын башка-башка аймактарынан ўренерге келген јииттер јурттын јўрўмине кандый да солунталар экелер боло берген. Јуртта јаткан улуска 300-400 кижии кожула беретен. Јербойында јаткан улустын бу айалгага көрўми база башка-башка болгон. Клубта энирлер сайын өткөн танцыларда улус јык толуп калатан. Јиит уулдар ла кыстар, јайыла өлөн ижинен арыган бойлоры, культуранын бу туразына мендеп келетен: кыстар бойлорын көргўзерге ле өскөлөрин көрөргё, а уулдар дезе өскё јердин уулдарынан кемди топпоктоп ийгедий деп. Онон тойо бијелештин кийнинен ле чур-чуманак, уруш, је шылтагы та не боло беретен, јарты јок артатан: та кыстар, та чебер эмес айдылган сёс, та көрўжи јаман деп билдиргени бе. Тан эртен јаанактар јурттын оромдорыла јўгўрижип (анайда

айдарга јараар болзо), курсанттар тўнде олордын чеденин сындырган беги, ийдин ташла шыбалаган беги, торт болбосто уйуктаарга бербеги, кожондошты деп комудажатан. Карын бу карганактардын бойлорын согорго санангылады деп ле ого јуукташ куучындар угулбайтан.

Ўйлө кожо шоферлорды ўредер училищелер көптөй берген, ол тоодо ДОСААФ ўредип баштаган. Онын учун Ийиннин училищезинде курсанттардын тоозы астап баштаган. Училищенин башкараачылары ончо группаларды толтыарга албаданып баштаган, ненин учун дезе акча-манатла јеткилдеш бу айалгадан камаанду болгон. Оныла колбой јаны ээжилер де кийдирилетен: өскө аймактарда филиалдар ачып, бу аймактарла кўскиде јол-јорыкка јўрип, училищеге ўредўге келзин деп алдырту куучын өткўргилейтен. Бистин группада ла училищеге школды јаны божоткон кыстардын тоозы көп болгоннын шылтагы ол болгон. Јартап айтса, школды быјыл божоткон болзон, эмезе черўден јаны келген болзон, бу училищеге келзен, сеге ай сайын јўс беш салкой акчала стипендия берилер. Общежитие керек болзо, столовыйдан ажанып јўретен болзон, стипендиянан одус салкой акча тудулар. Анайып сенде общежитиеде јадар јер болор, неде ле сайын төжөк-јастыктын кыптары солылар, столовыйдан ўч катап ажаныларын. Анда тойгончо азырап салатан. Мылчаланарга да јараар болгон. Ол тушта јетен беш салкой стипендия берилетен.

Онын учун Ийинге јуук турган көп јурттардан кыстар Ийиннин училищезине ўренип келетен. Ийиннин бойынан база. Мынан эки километр ыраагында турган Кичў-Ийиннин балдарына общежитие ле столовый керек јок болгон. Олор колго 105 салкой акча алатан. Ол јаан акчалар болгон. Совхозто иштезе, ишјал 70-90 салкой. Тўндештирзе, каладагы студенттердин стипендиязы 30-40 салкой болгон. Ўскө јерден келген кыстардан бистин группада јаныс ла Турачактан Табышкина Глаша общежитиеде јаткан. Арткандары Ийин јуртта јаткан төрөөн-туугандарынын айлында јаткылады. Ол ло акчанын шылтазында школды божоткон ло черўнен јанган көп уулдар бу училищеге ўренип келгилейтен.

Бу керегинде ле онон до өскө јажыттарды уокторында биске ўредўчилерис ачатан. Анчадала группанын башкараачызы Стах-

нев Николай Иванович ле түүкичи Едикеев Василий Васильевич куучындаар.

Училищеде шкодо үренген бир канча предметтерди база үренерис керегинде угала, мен кайкадым. Темдектезе, түүкинин урогы ла физкультура. Мен олорго шкодо ло калганчы эзенимди айдып салгам деп бодогом. Физкультура бар болгоны јакшы керек деерге јараар. Футбол до ойноп ийбей. Онон чын да көбизин ле футбол ойнойтоныс.

Физкультуранын урукторын педучилищени божоткон карындаштар Николай ла Георгий Тодошевтер солужып өткүретен. Урокко форма јок келген деп көмөөлөп ийеле, үредүчи бисти јурттын чике ортозындагы спортивный площадкала жүгүрттер болды. Бисти көрзө, та кем де сопокту, кем де фуфайкалу. Кыстар торт ло базып жүретен. Николай, эмезе Георгий, бистин кылыгыстын аайы-бажына чыгып болбозын билеле, «түкүрип» ийип, мечигин артыргыскан аяс меге айдатан: «Слава, мечикти биске кийдирип сал». Бойы, бистин уйалбазысты көрүп, жүре беретен. А бис онон ары мечикти площадкала тепкилеп, ойноор болгоныс. Кыстар, уулдар, ончозы бир уунда мечикти бой-бойынан блаажып, келишкенче ле тепкилер. Кем кем учун ойноп турган, кем кайдаар мечикти тебип турган, јарты јок. Тал-табыш, чынгырыш, тоозын-тобрак; кыстар мечикти бир јаны јаар тебер, онон көрзө ойто кайра апарып јадар. Кем де тонын мечиктин үстине таштап ийерде, экинчизи мечикти тепкен, тон мечикле кожо кейге көдүрилип чыгарда, сыр каткы...

Уроктын кийинде мен мечикти алала, Тодошевтер ле бистин мастер Анчин Толя јаткан кыпка апардым. Анайып, мен бу общагада баштапкы ла күндерде болгом. Национальный шкодо үренген эки јашка јаан Миша Титановко јолыккам. Ол педучилищени божодоло, үредүчи болуп турган эмтир. Ол мени бу общагадагы бойынын кыбына апарды. Төрт кижі јадып турган кып. Уулдарла таныштырып баштаарда, Анатолий колын чөйип, күлүмзиренди: «Бис таныш эмейис, шулмус уул».

Түүкинин урогын Едикеев Василий Васильевич өткүрип турганын айткан болгом. Ол мында иштегениле коштой, шкодо уруктор өткүрген. Араай, јаан эмес ле көскө илинбес кижі качынын столы-

на жууктап, журналды ачала, ончозы урокко келген бе деп, темдектеп туратан. Онон рядтардын ортозыла баскындап, куучындаар ла куучындаар болгон.

Түүкинин урукторы меге бир де жарабайтан. Же онон кийнинде ондогонымла, жаман предмет жок, жаман үредүчилер бар. Темдектезе, немецкий тил школдо ончозына күч деп билдиретен. Же меге оны үренерге жеңил болгон. Ол урокты өткүрген ле сайын мен жилбиркеп, немецкий тилди анан ары үренер күүним там келетен.

Эмди база. Урокты кандый да анылу ла өткүрип турганы жок, а угар күүнин келип турар. Василий Васильевич парталардын ортозыла өдүп, куучындап турган ортозына биске сурактар берип ийетен. Каруузын чын берзеес, сүүне берер. Урок лекция эмес, а бисле куучындашканы аайлу өдөтөн.

– Бот бу слер эмди тракттын жакшы жолыла мантадып жадыгар. А слер эмди 1979 жыл эмес, бодоштыра жүс жыл кайра, 1879 жыл деп сананып ийзеер. Кандый болгон деп сананып тураар?

Ончозы кыймыктанып, кыстардан кем де айткан:

– Ол тушта жолдор болбогон болбой.

Же Михаил удурлашты:

– J-жолдор болгон, жаньс j-жолдор эмес, а орык j-жолдор, аттарлу j-жорыктагылаган.

– Чын, а эки жүс жыл кайра?

Группа унчукпады. Василий Васильевич анан ары табылу куучындайт:

– Бот слер машиналардын ненен турганын, экономиканы шиндеп жадыгар. Шоферлор болороор, кем де анан ары үренип барар. Чуйдын жолыла мантадатан улуска онын түүкизин билер керек. Чындап, ол ненин учун Чуйдын деп адалат?

– Чуй суула одоштой жаткан учун.

– Чын. Кезикте оны «ЧВТ» деп адап жадылар. Кем билер, ненин учун?

Катап ла Михаилдин үни угулды: «Чуйский в-военный т-тракт».

– Чын. Жаньс «военизированный». Чуйский военизированный тракт. Жолдын айалгазын көрүп, оны жамап-жазап турган өмөлик база анайда адалган. Ончозы ла «ЧВТ», «ЧВТ» дежер. А узунда канайда

айдылып турганын кемизи де билбес. Ийинде бу өмөликтин бөлүгү көп жылдарга иштеген. Эмди оны Ондойго көчүрүп салган. А жаныс ла атла жүрер жол жүс те, үч жүс те, беш жүс те жылдар кайра бар болгон. Билимчилердин айтканыла, бу ат жолло жетинчи де, бежинчи де чактарда улус өдүп жүргөн, олордо керек десе түүкилик керечилер бар. Онын учун, билип жүригер. Же калганчы жүс жылдын туркунына жол жакшы жанына солунуп калган. Албатыга саду-толыжу керек боло берген, түштүктө бай Кыдат жери. Бийсктин, Барнаулдын орус коjoyымдары бу жолды баштап ачкан. Аттарлу болбой база. Чичке орык жолдорло, тамы-жиктердин үстиле, аттардын ла бойларынын жүрүми учун коркып та турза. Күрлер жок болгон, салдар жазайла кечкилеер, аттарды десе албадап, Кадынды жүстирип кечиретен. Аттар да өлөтөн, улус та. Революциянан озо жолдорды элбедери жанынан иштер башталарда, Шишковтын экспедициязы үлекер тургускан. Же революция, оной граждан жуу, иштер туруп калбай. Чындап, Вячеслав Шишков кем болгон, кем билер?

Мен билер болгом. Ол бичиичи дедим, «Угрюм-реканы» бичиген.

– Чын. Же ол анайда ок инженер болгон. Бот, иштер жүк ле одузынчы жылдын учкаары улалган. Кыска өйдин туркунына бу жол тудуларын кичееген Коммунистический партия ла СССР-дын Башкарузы ончо аргаларды тузаланган. Бу амаду бүткен. Тудум иштер 1934 жылда түгенген, баштапкы машиналар жолго чыккан. Оной бистин журттан ыраак жокто, айса билбес кичи бар, кайкамжык тудум жазалган – оройондо эн баштапкы двухцепной илилген күр. Кезикте оны Цаплиннин күри дежет, онын үлекерин тургускан инженердин адыла. Ого жетире кыйалтазы жогынан барала көрүп келигер. Оны 1934 жылдын январ айында тудуп баштаган, 1936 жылдын кандык айында божоткон. 1970 жылда жаны күр тудулган, онын учун эски күр калганчы он жылдын туркунына тегин ле туруп жат.

– А күрле 1936 жылда жүрүп баштаган болзо, машиналар 1934 жылдан ала мантаган. Кадынды олой канайып кечкен?

– А паромдор болгон. Кадынды олой жаныс эмес катап кечкилейтен.

– Паромдор үч башка жерде тургулаган. Боомдор ажыра жолдор ол тушта жок, онын учун машиналар Кадынды үч катап паромду кече-

тен. Жалтанчылу эмей, суу түргөн, паромдорды агыза да беретен. Не ле болуп турбай. Бийсктан Кош-Агашка барып келерге шоферлорго неделе, кезикте эки де неделе жетпейтен. Бу маршрут канча машинанын ла канча шофердын калганчы жол-жорыгы да болуп калатан. Онын учун ундыбай, сананып жүригер, жеткерлер жолдо эмди де болуп жат, чебер жүригер. А Цаплиннин кўрин көрүп барып келигер.

Ўренип жүргөн ойдө уулдарла кожо Цаплиннин кўринде бис көп катап болгоныс. Же эн ле баштапкы катап ол кўрде болгоным өскө өйлөргө көрө санаамда жакшы арткан. Керек мындый болгон.

Василий Васильевич кўр керегинде куучындаганынан канча да күн өткөн кийинде мен общагада жаттым. Талтүш өдө берген. Анатолийдин машиназы катап ла үрелерде, ол бисти божодып ийген. Онын учун бош ой көп болгон. Удабай Михаил келди. Ол практикада отверткалар жазаган эмтир. Мастерскойлор – «ЧВТ»-нын гаражтары, ол керегинде мен айткам. Же бот, бис анда башка-башка инструменттер жазап үренгенис. Ол тоодо формаларда белетеген гаечный клүчтер, маскалар, отверткалар ла о.ө. Белетелген темирди алала, оны напильникле жетире жазап үренгенис. Ол гаечный клүч болзо, темдектезе, онын кемжүлери берилгенине келижер керек, колго илинбезин деп, анда кандый да аткактар артпас керек. Напильникле иштенип турган ортозында штангенциркулье ижистин чындыйын көрөдис. Белетелген темирлер бир кайырчакта жатса, үредүчи уроктын учында ижис кандый темдекке иштелгенин көрөлө, база өскө кайырчакка салып жат. Уулдарга иш күч эмес болгон, же кезик кыстар мындый ишке торт күчи жетпейтен. Бескелү напильник кыстардын жымжак колдорынан суурылып, иштенер аргазын чыгаратан. Бу тушта болушка уулдар келетен. Бойлорынын ижи бүтсе, кыстардын ижин алар. Бир катап Юра Алашев мынайда сананып тапкан. Ўредүчи урокко келген балдарды темдектейле, жакылтаны берип, танкылаарга тышкары чыккан. А белен, жазап салган инструменттер көстин алдында ла жаткан! Мыны канайып көндүрө өдөр. Юра канча да болчок рожковый дейтен ключти алала, жакылтазына күчи жетпеген кыстарга үлеп берген. Пара божоордо, кажы ла кижи бойынын клүчин табыштырган. Кыстар база келген. Же үредүчи жангыс ла олорды практиканын кийнине артыргызып алган. Качан олор чыгып

келерде, керек коомой болгонын бис ондоп ийгенис. Көрөр болзо, качы кажы ла белен клүчти фломастерле темдектеп турган эмтир. База катап анайда кылынбазын деп јакып, ончозына эки тургускан эди. Келер урокто Юра база ла белен темирди алала, будыкты арчыырга умзанган, је будык чыкпаган. Ол кандый да арчылбас фломастер болгон.

Бойынын ижин бүдүрип салала, Михаил общагага једип келген. Мен ого айттым: «Михаил, санаага кирет пе, түүкичи күр керегинде айтканы, айса ого јетире барып келерис? Јилбилү не». Ол күрди јанынан база качан да көрбөгөн, јөпсинди.

Јаңы күрди кечеле, бис сол јаны јаар бурылдыс. Эски күр јуугында көрүнип турды. Јаңы күрдин јанында ол кичине-ек деп билдирет. Је јанына јууктап келеле, онын сүреен ижемјилү јазалганын ајардыс. Темирбетон эки јаан рам бийик тенери јаар баштанган јатты, јолдын кажы ла јанында јерге көмүлген төрт јоон трос рамдар ажыра өткүрилип, каландап турды; агаш күр тыттан јазалган болгодый, јайылган јосторынын кезиги чирип те калганы бар, јырыктардан база агаш брустан јазалган бел агаштар көрүнип турды.

Бис төмөртинде, јүс метр кирезинде болбой, агып јаткан сууны ајыктап, күрле узак ла баскындадыс. Суунын шуулты мында тын угулбай турган. Онын учун куучыныс та араай болды.

– Михаил, күрди јайкандырып көрөөк.

Је бис канайып та албаданаарыста, ол кыймыктанбады.

– Ол керек дезе эмеш те кыймык этпейт, Михаил.

– Ч-чактарга т-турар э-эдиј ј-јазалган.

– Эйе, көрзөн, тростор јерде де јаткан болзо, татабаган, агажы да чирибеген, јаңыс бүркүүзи узак солылбаган болгодый.

– Эйе, јаңы күр тудулганынан бери он јыл өтсө. А бу күрле машиналар өтпөзин деп, күрдин эки учында бир машинадан кумак-сай төгүп салтыр ине. Јаңыс уйлар ла өдүп турган эмтир. Олорго мынайда јуук та.

– Анда кем де отуры, ол јаратта. Барып көрөөк.

Бис күрди кечеле, ташта отурган кижиге јууктап келдис. Бу карган кижі болды, је ого та канча јаш, айдарга күч, је јүрүмди јүрген ле көпти көрүп салган кижі деп билдирлү болды. Чырайын чырыштар

бүркеген, колдоры кургак ла кату, бойы канайып та кичинерип калгандый, эди-каны агып, баланын обору кирезине көрүнип турды. Бис оныла јакшылаштыс. Ол каруузын береле, анайда ла отурды. Је унчыкпай турарга эп-јок болордо, мен айттым:

– Күр көрөргө келгенис. Биске бу күр керегинде түүкинин үредүчизи куучындаган. Оны канайып тутканы, качан ачканы керегинде. Бис училищеде үренип турганыс.

– Школдо эмес деп көрүп турум. Је онон бу күр керегинде ол нени куучындады?

– Је кем туткан, пландар канайып бүдүрилген деп. Өйлү өйинде табыштырылган деп.

– Слердин түүкичи көпти кайдан билзин.

– А слер анан көпти билерееер бе?

Карган каруузына нени де айтпай, карманынан кызыл он салкой акча чыгарды.

– Магазинге барып, ичер неме экел.

Бис Михаилле бой-бойыска көрүштис. Ол бажыла кекип ийди.

– Канчады алар?

– Ончозына ла ал, артык болбос.

Магазинге јетире ыраак эмес, чүрче ле барып келер јер. Мен бир шил водка, эки шил кызыл, баранка ла кампет садып алала, кайра мендедим. Михаил ол өрөкөннин јанында отурды. Ол нени де куучындайт. Меге олор экү та незиле де түней деп билдирди.

Экелгенимди јерге салып ийеримде, карган кабакты колына алып, албаданып турала, күр јаар басты. Бис отурган јеристе ле артып калдыс. Карган күрге јууктап, колыла бир тросты тудуп көрди, онон экинчизин. Эмеш турды. Онон шилдин бөгин тижиле кодороло, јерге чачып ийди. Шилдин оозынан ууртайла, артканын тросторго ура берди. Бис оозысты ачып, кайкап калган отурдыс. Кабакты – јерге! А карган дезе шил куру болуп төгүлгенче сакып, база да сананып турала, ойто биске келди. Куру шилди сеткага сугуп, кызылды ачсын деп, биске баштанды. Мен томыракты чыгарып, кызылды ачала, карганга бердим. Ол шилдин оозынан ууртайла, Михаилге берди. Михаил јангы ла болгон учуралды ундып болбой тургандый, онын көзине төгүлип турган водканын јуругы эмдиге көрүнип тургандый,

кандаарап калган отурды. Же шилди тутты. Таныш эмес кижиги эмеш отурала, удура жаратта та нени де көстөп, араай унчукты:

– Бу күрди мен туткам.

– Канайып?

Бис экү бир уунда сурап ийдис. Же карган унчукпады. Бис те база катап үн чыгарбадыс.

Бу ла кыска ойдин туркунына бажыска экинчи катап маскала чапкандый болды.

Михаил кызылды кычыктып тургандый јудуп ичеле, арай карылбай, меге тутургысты. Мен база бир канча катап ууртайла, бисти там ла там кайкадып турган бистин таныш эмес таныжыска бердим. Карган кызылды ичпеди, јерге тургузып салды. Онон куучындап баштады.

ЈЕТИНЧИ БАЖАЛЫК

– Михаилле таныжып алдыс, а сенин адын кем, уулым? Слава? Јакшы ат. Менде Славка деп нөкөр болгон... Болгон... А менин адым Григорий, Гриша, сендий јиит тужымда Гришка деп адагылайтан. Же бот, таныжып алдыс. Мен москвич, Москванан. Анда чыккам, адам санаама кирбей јат, энемле экү јатканыс. Бис каланын кырында, Ленинградкада јатканыс, Ленинградский шоссени анайда адагылайтан. Эки кат агаш турада јатканыс, бис онын экинчи кадында. Кандый да ыраак төрөгөндөр бар болгон, эки катап кандый да эје кижиге келип јүргөн. Же мен тын керексибейтем, адам да керегинде нени де сурабайтам, кийинде ле ондогом, сурап турар керек болгон деп. Энем эмчиликте санитарканын ижин бүдүргөн. Арутап-јунуп, оору улуска болужып, оны-мыны апарып-экелип туратан. Школдо үренип турган өйлөрдө мен энемнин ижине барып туратам. А мен дезе сегис ле класс божотком, онон ары үренер күүним келбесте, иштеп баргам. Ол тушта иштер көп болгон. Баштап Метростройдо иштегем, эки јыл. Онон јүк ле туралар тудар ишке јүре бергем. Ончо кем јок болгон, иштеп јүргөн, кижиге аларга белетенгем, алатан кижим де бар болгон. Же 1934 јылдын јайында ончо керектер кубулган. Кичү изү айдын 15-чи күнинде. Меге јирме јаш толгонын түниле темдектейле, эрте танда нөкөрлөримле кожо оромло барып

јадарыста, бисти милиция тозыган. Бис төртү, эки кыс ла эки уул болгонус. Документтеристи лаптап көрөлө, кайдаар да апарган. Ары-бери кийдирип-чыгарып турала, кыстарды божоткылады, а бис экүни база ла кайдаар да аткарарга турганын сестим. Бисти божотпой турганынын шылтагы – пропискабыста кандый да келишпестер табыла бергени. Экүни эки башка кыпта туткан. Онон ло ол Васька нөкөримди мен база качан да көрбөгөм. Оны та божодып ийген, та мен ок чылап, кайдаар да аткаргылап ийген, жарты жок. А мени бир канча күннен поездке суккылады, ол Казань жаар барып жаткан поезд болгонын поездте уккам.

– Керектин а-аайына, j-жартына чыксын д-деп жартап б-берер керек б-болгон не. Н-ненин учун а-апарар?

– Кемге жартайтан? Мен ошкош улус анда топ-толо. Сени кем де укпай жат. Жартажып баштазан, чаптыртып аларын. Ненин учун оморды кайдаар да апарып жатканын көп улус ондобой турган. Вагондо улусты тыктап салган, жиир курсак жок, кезикте поездтин токтогон жерлеринде калаш челгилеп берзе, уруш-согуш башталатан, бой-бойынан блаажатан, суу да једишпейтен. Карын, јай өйи болгон. Је түней ле кезик вагондордо улус божоп турганы керегинде укканыс. Бистин вагонго келишкендери ончозы јиит ле су-кадык болгон. Айса өнөтийин де анайда ылгап суккылаган, билер арга жок. Анайып, бисти эки недеде кирези апарган. Казаньды да өткөнис, Уралды да. Онон ло бисти Сибирь жаар апарып жатканын билип ийгенис. А Сибирьден ары кайдаар? Иркутсктын јанындагы Черемхово деген јерге једип, вагондордон ончо улусты түжүрип ийеле, поезд онон ары јүре берген. Бисти дезе айдагылап, јойу бастырткан. Ұч күнге тайга жаар басканыс. Бот мында јолойын кезик улус божоп то турган. Барып ла јада. А не, канча күндерге улай онду ажанган эмес. Анчада ла карган улус божоп турган. Омордын сөөк-мөнкүзин канайып јууп турган, мен тен билбезим де. Бисти экелип кийдирген јер барактар болордо, түрмеге киргенимди ондоп ийгем. Эң ле ачимчылузы – түрмеге киргедий эткен јаманын жок болгоны. Јаш, өктөм тушта баштактанып, бир катап магазин тоноп көргөнис. Је ол керек кем-жок өдүп калган, је бу тушта...

Түрменин јери айландыра аткак сабактарла темдектелген, толук-

тарында бийик шышкалар, анда каруулчыктар. Барактарда эки каттан наралар, нараларда кургак өлөн төжөлгөн. Онон агаш жыгар иштерде иштендирген. Жаантайын мылтык алдында жүргенис. Ишке каруулчыктар апарып турар, ойто кайра база, иштенип те турган өйдө айландыра ла каруулчыктар болгон. А баракта база бойынын эжилери. Анда жаңыс ла мен ошкош бурузы жоктор эмес, анайда ок чын каршучылдар, озор десе... же оны эмди айтпайын, ол керегинде билбесе торт. Айалга кезек өйдөн эмеш аайлу-башту боло берген деп айдар керек. Спецодежда берип, кем-жок азырап баштаган. Улустын ишке чыдамкай болоры озорго база керектү де. Азырабаган, кийиндирбеген кийинде күч ишке кем узак чыдашкай эди. Иш женил иш эмес, иш күч. Бис «деловой» дейтен агаш белетегенис. Турган агашты малтала токтоп жыгала, ылгайла, эки колдын күчиле чыгара тартып туратаныс. Келген машиналарга база ла эки колдын күчиле коштоорыс. Улус өлүп те туратан. Онон томоноктор... Иштенерге бербейтен. От камызала, ыш болзын деп чирик агаштарды салза, эмешке болужатан. Күскеери томоноктор астай берген, же сооктор башталган. Удабай кар жаап салган. Кеп-кийим үлүш, энирде кургадынар жер жок, буржуйканын жаанын «блатнойлор» ло ээлеп ийетен. Мындый айалгада өлүмдер көптөп баштаган. Чичкечек чандалардан тудулган барактар жылу тутпайтан. Жаңыс болчок буржуйка бүткүл тураны канай жылытсын. Онын учун соокто до болзо иштенип жүргенин артык деп бодолотон, кыймыктанып, жылыныга берерин. Энирде десе барак жаар кирер күүнин келбес, түниле агаш жаңыртык-орындарына жадала, кондыра соокко тонуп тыркыражарынан канайып калажырабас. Сананзам, ол айалгада мен эки-үч те жылды чыдашкайым не, жиит, су-кадык, жирме де жашту болгон болзом, анан көпти болбос эдим. Же карын, жаңы жылдын кийининен бисти, жирме кире кижини талдап, кайдаар да апаргылаган. Мен ишке сукту кижини болгон болуп, агаш белетеер иште база аңылагылап, алдыртала, мениле кожо база бир канча кижини күр тудар ишке апарары керегинде айткандар. Анайып мен Ийинге келгем.

– Ол кандый жыл болгон?

– 1935 жыл. Чагаан ай. Туку ол кырды эдектей түс жерди көрүп тураар ба? Эки ийнек базып жүри. Анда бистин барактар турган. Ат-

какту сабактарла айландыра туйуктап салган, бийиктен төмөн көрүп туратан аңылу жерлерде мылтыкту улус тургылаган. Јаңыс барактар алдындагызынан да соок, бу барактар јосколордон тудулган болгон. Је улусты анда тыкканы болчок күпте тузап салган балыктый ла болгон эди.

– К-канча к-кижи б-болгон, б-бодошты-ыра алза?

– Беш јүске јуук кижі болгон болбой деп сананып турум. Төрт барак турган, кажызында ла јүс кире кижинен. Эйе, төрт јүс-беш јүс кижі болгон ло болор. Каруулчыктардын туразы чапкан агаштан, јабыс та, јылу да болгон не. Анда эмди не де јок. Керек дезе анда качан да не де болгон деп айдып та болбозын. Мен бери экинчи күн келип јадым. Кече јарым түшке туку јанында, барактар турган јерде отургам. Ол өйлөрді эске алдыргадый нени де таппадым. Тен таптаал да кире неме јок.

– Мында одыруга о-одын ја-анынан а-айалга күч те, ј-јербойынын улузы одыруга ап-парган туру.

– Эйе, күч. Агаш белетееринде бис бежен кире кижі иштегенис. Канча киреди белетедип турганын эмди айдып болбозым, је кажы ла недеlege мынча кубометр агаш белетезин деп план берилетен. Иштейтен јерге јетире күнүн сайын карды јүзүп алып, он беш беристени базатаныс, делянага јеткенче сан өрө тартынып ла, тартынып ла... Јербойынын улузы биске јол баштап туратан. Кере күнге иштенеле, энирде кайра ойто ло он беш беристени јойу базап јадыс. Каруулчыктар кожо ло. Барактарга јүк арай једеле, арыганыска көнкөрө түжүп турбай. Ажанып та турарына чак артпайтан. Тан атса, ойто ло...

– Оорып, көп улус корогон болбой?

– Эйе, Славка, эйе. Је јакшызы јок јаман болбойтон дежетен. Мен көп санандым. Слердин алдыгарда күр. Тегин ле күр. Јартап айтса, бу тыны јок тудум кижинин салымына кандый да камаанын јетирер ле аргазы јок. А ол дезе менин јүрүмимди аргадаган.

– Аргадаган? Канайып?

– А мынайып. Мен оны мынайда ондоп јадым. Күр тудар керек болгон. Ол күр тургуза ла сүрекеј керектү болгон. Оны кыска өйдин туркунына тудары темдектелген. Је иштеер улус керек.

Темдектезе, агаш белетееринде. Бу каруулу ишке аайлу-башту улус тургузар керек. Айдарда, бүткүл Сибирьден мендий улусты табала, экелгени ол. Мен јакшы иштенип турганымды көргүлөп салган не. Је агаш ижин аайлап-ондоп турган эмтир дежеле, мендий ок улуска бириктирип салган. Јангыс та бистий ишчилерди эмес, үредүлү инженерлерди де айдап экелгилеген эмей оло.

– Башкараачызы кандый да Цаплин болгон деп уккам, онын дипломный проекти болгон деп.

– Је онызы кандый болбоой. Ченемелдү инженерлер ондор тоолу болорын болгон ло. Ончозынын керектери башка-башка. Темдектезе, бисле кожо јажы јаанап калган профессор эр кижии делянага барып туратан. Ол кажы ла агашты токулдадып көрөр, чобраны кичинек ойдык эдип сыйра тартала, ајыктап ла турар. Онон оны јыгарга јараар ба, јок по, айдып туратан. Ончо билимле колболгон. Ончо иш. Айттым не, бистин ортоосто чын да каршучылдар бар болгон, бурузы јокко бурулаткан мен ошкошторы да, билимчилер ле профессорлар до болгон.

– А б-бу күр с-слерди канайып аргадаган?

– Анайып ла. Күр тудар деген амаду тургузылбаган болзо, мен мында турбас та эдим. Ол ло Иркутсктын јанындагы аркада иштин уурынан, корон сооктон, томоноктын челдежинен бир-эки јылдан «чачылып» калар эдим. Је мен су-кадыгым уйдагалакта бери једип келгем.

– Је слерди экинчи катап аргадаар керек болгон, мында да иш јенил болбогон до. Керек дезе онон до күч. Барактарда да соок болды.

– А сен, Славка, сүмелү ле. Ончозы чын. Је санаанга кирет пе. Мен айттым не, јакшызы јок јаман јок деп. Ол учуралды јетире куучындабайтырым. Менде база бир аргадаачы болгон турбай. Ол дезе слердин туулар, слердин алтай туулар. Аркада мен Слава деп уулла экү иштенип туратаныс. Ижис кандый дезе, агаштарды јыгала, аттардын болужыла аркадан чыгара тартар, Ийинге јетире апарар, токтоп турган јеристе эмди слердин котельный ла машиналар, тракторлар туру. А анда апарала, кирееле тооротон. Је бот, бис экү агашты мынайда јыгатаныс: бир кижии малтала агашты кезе чабар,

экинчи кижиге агаштын бажы тўжўш жаар жыгылар эдип чикелеп, узун уйрукла ийде салып жат. Онызы сўўредерге жеңил болзын деп эптегени. Эжерлежи иштенип турган ортозында коштойында иштенип турган улустын ижине база аярып турар керек, олардын жыгып жаткан агажынын алдына кирбеске. Слава ла мен бир агашты жыгала, экинчизине барып жадыс. Көрзөөс, ыраак жокто база эки кижиге агаш жыгып жат. Агаш тўшкедий жерден тууралап, карлу жерге бастыс. Тура тўжеле, качан агаш жыгыларын сакый бердис. Малталу өгөөн ижин божодордын бери жанында, экинчизин агашты узун агажыла тептиртип ле алган турган, будактардан кар да сеелгени көрүнгөн. Агаш жыгылатан жаны жаар жайбас эделе, сакыбаган жанынан бис турган жер жаар бура соккон. Та уйруктаачынын кўчи астаган, та малталу жыгачы агашты жетире кыйгалак болгон. Бис баштапкыда ондонып болбой, кадап салгандый турганыс. Онон ло жыгылып жаткан агаштын кезечилеринин кыйгы-кышкызын угуп, тап эдеристе, агаш чике ле үстиске келип тўшкен. Слердин тыттар уур, талортозына жетире будак та жок. Шак ол куру тужына бастыртканыс. Мен санаамды ычкынып ийгем. А нөкөрим ыжыла ла божой берген дешти. Мен дезе жүк ле журтка экелерде ондонгом. Анда кичинек эмчилик бар болгон. Мени эки ай жатыргызып, эмдегилеген. Көп катап санаамды жылытып, ойто ло ондонып, катап ла санаамды жылытып, ондонып, жетирүү арткам. Лиит болгом до. Нөкөримди анайып ла база көрбөгөм. Кайда сөөктөгөннин де билбезим. Ол тушта мындый керектер солун ла неме эмес болгон до. Бистердин де, жол жазаачылардын да ортозынан көп божогылайтан. Кайда божогон, анда ла жерди каскан аайлу эделе, ого кижини тўжүрип, ойто ло жерге көмүп салатан. Кандый да темдек тургузарга жарабас, көмгөн жер бир де кичинек көдүрилбеген, түп-түс болор керек. Анайып, слердин жер менин аргадаачым болуп калган. Бу жеткер эмес болзо, ол кышты канайып чыккай эдим? Су-кадык коомойтып баштаган болгон ине.

– Онон не болды?

– Ол учуралдын кийнинде мен кенек болуп арттым. Тирүү арткам, же кенек. Сынар будым торт бастыртпас, тайактанып базатам. Жай келерде, ол бутка иженерин токтодоло, отура иштеерине үренгем.

– Иштезин ле деп албадагылаган ба?

– Јок, баракта база јатпагам. Анда иштеер улус керек, а менен кандый ишчи. Кенек болгоным мени аргадады деер керек. «Каршулу керек» эткеним учун каруузына туруп салганымды керелеген документтерди колыма береле, жайымга бар дешкен. Је бут јок бойым кайдаар барарым. Бу ла өйдө јербойынын кызыла таныжып, кожо јуртап баштаганыс. Ол трактта јалданып иштеген. Андый өй болгон, јербойынын улузын канча да кире өйди тракттын иштеринде кыйалтазы јоктон иштеерине тургускылайтан. Јуу башталарда, тракттагы иштер токтодылганыла кожо јадын-јүрүм анан коомойтыган. Бар-јокты ончо фронтко деп алгылаар. Эш-нөкөримнин су-кадыгы коомойтып баштаган. Олор, үй улус, эр улусла тен-тай уур таштар тажыыр иште турушкылаган да. Онын үстине табынып алган болзын. Кышкыда бала чыгарда ла, бойы божоп калган. Уулчагымды балдардын туразына табыштырарга келишкен... Ой, уулдар, бүрүнкий кире бертир, мен барайын. Туку калганчы ийнектер де мендеп јанып отургылары. Мен де барайын.

– А слер кайда токтогоноор?

– «ЧВТ» дейтен конор турада. Үчинчи түн анда конорым.

Михаил Григорийге кызылды берерде, ол албады.

– Мен ичпейтем, уулдар. Слер де оныла јанашпагар. Мен качану чакта атана беретен кижн болгом, је эмдиге тирү јүрим. Карыган чакта тынымды алган аргадаачыларыма көрүп аларга келгем. Быйан айдып саларга. База качан келижер, је келишкей де беди.

Бис Григорийге өрө турарга болуштыс, ол база катап күрге көрөлө, јаан тынып, јолло база берди. Михаил ле мен ол чыгышты өрөлөп, бурулчыкты өтпөгөнчө онын кийнинен көрүп тура калдыс. Онон шилдин оозынан ла араайынан амзап, узак отурдыс. Кенетийин Михаил кожондоп баштады. Баштапкыда араайынан, онон тыныда. Кожоннын сөстөри меге таныш ла немедий. Аа, бу тискинчи керегинде јарлу кожон турбай.

Чуй ичиле јол чөйилген.

Канча тискинчи бу јолло өткөн.

Бир өктөм, јиит тискинчи –

Колька Снегирев база мантаткан...

Бу Снегирев деп тискинчи уул керегинде кожон санаама кирип

келди. Же бу ла тушта Михаил бир де туктурулбай кожондоп турганын сезип ийдим! Кожондоп турза туктурулыжы жоголып калатанын Михаил кийнинде бойы айткан. Ненин учун андый болуп турганын ол бойы да жартап болбойтон. Же баштапкыда ла онын сөстөрдү көнү айдып турганын угала, бу келтири кайда барды деп, сүреен тын кайкагам. Үнгүр де.

Төмөңнөн суунын табылу шуулаганы угулган, онын жарадынан тискинчилер болгон Колька ла Рая керегинде, Колька Раяга сүүшке алдыртып айдынарда, кыс ого ченелте өтсин, Раянын машинасын озолоп көрзин дегени керегинде кожоннын сөстөри ырада жайылып турды...

Уулдын жүреги тыгыда типилдеп,
Кыстын сөстөри санаада эбелген.
Стартерде педальга теберде,
Көликтин моторы кожонун баштаган.
Же Чуй ичинде кайыр бурулчык –
Озолоп ийгенин сеспеди де уул...
«АМО» деген уур көлик жалмандап,
Кайыр жардан тамыга учкан...
Чуйдын экпиндү толкузыла жүзип,
Колька жииттин жүрүми үзүлгөн...

СЕГИЗИНЧИ БАЖАЛЫК

– Бис бүгүн ненин учун бүркүк бүдүштү? А, Михаил?

Николай Иванович Михаилге көрүп турды. А бис кече ле Кадыннын жарадында Григорийге туштаганыстан бери оп-соп. Мен де кем-жок, жиит тургам да, а Михаилге күч. Ого үзеери ол ПДД-нын кыбында үредүчинин сыранай ла чике алдында, баштапкы рядта отуруп жат. Ол араай каруузын жандырат: «С-соокко өткөн б-болгодыйым, эм-меш оорып турум. Бажым». Николай Иванович сумказынан бичиктер, жукачак брошюралар, ручка чыгарып, столго салат, же Михаилден көстөрүн бир де албайт. Күлүмзиренип, онон ары айдат:

– Соокко өткөндө болушту бир эп-сүме айдып берейин. Стаканда водка ла тамчы суу.

Ончозы күлүмзиренет. Стахнев онон ары айдат:

– Эң жаан аяру не де артык боло бербезин деп кемјири. Тамчы суу – онон көп жарабас! Керде-марда өскө оору табарза – база ла водка ла суу болужар. Же кемјүлерин солыштырып ийер керек: стаканда суу ла бир тамчы водка. База ла аярулу белетеер керек! Бир стакан сууга – бир ле тамчы водка. Јүк ле тамчы!

Ол Михаил жаар ченегендү көрөт. Ончозы ла каткызын тудунат. А Михаилдин бажы там ла там төмөндөйт. Керектин аайын ончозы ондоп турбай. Үредүчи база. Же баштапкы паранын кийнинен Михаил ондолып келген. Ол неге де тын жүрексиреп турганы билдирип турды. Тышкартында ол мени туура кычырала, айтты:

– С-славка, кече Г-григорий бала керегинде айтканы санаанга кирет пе?

– Кандый бала?

– Б-бойынын.

– Сананып ийер керек. А сего ол не керек?

– Керек, к-коркышту тын керек. Онон ј-јартап берерим. Сананып ийзен, нени айтканын!

– Жа айса сананып көрөөк. Аркада ол кенек болуп калган, тыт үстине түшкен. Эмчиликте јаткан. Ойто ижине оны албагандар. Ол јаныскан јаткан. Јок, јаныскан эмес, кандый да кысла бириккен.

– Андый болгодый. О-онон ары?

– Јуу башталган. Ол јүре берген.

– А бала?

– Чындап, ол бала керегинде айткан туру не. Онын үйи, је кожо јаткан кижизи...

– Эйе, э-эйе...

– Божоп калган. Балазы чыккан, бойы божоп калган.

– А к-качан?

– Неме качан?

– Б-божогон?

– Же сего не керек?

Михаилдин көрүжинен меге кандый да эп-јок боло берди. Кенетийин ол кечеги карганактый ла карган боло бергендий билдирди. Бу экүнин та нези де түней болгонын мен кече де сескен чилегем.

Жайналганду көстөр. Бу ла, бу ла жашталып келгедий. Эриндери де тырлажып келди. Же мен та нени де ондобой турдым. Көстөри «санан, санан» деп жайнап ла тургандый. Мен куучынданып, эске алып баштадым:

– Олор журтаган. Онон... Жуу башталган. Иш жок арткылаган. Ол жүре берген, жок, озо онын үйи, кожо жаткан кижизи...

– Же, о-онызы тын к-керектү эмес.

– ...Божоп калган. Онон ол жүре берген.

– А балазы?

– Чындап, балазы...

– О-ол качан ч-чыккан?

– Жуу башталгалакта болбой.

– J-је сен а-айттын не..!

– Акыр, ойтодон баштайлык. Жуу өйинде олор журтаган, же ол тушта бала чыккалак. Жүк ле онын кийнинде, качан олор иш жок арткылаарда, курсак једишпей турганынан улам болгодый, үйи оорып баштаган. Ол ло тушта балазы чыккан.

– К-кандый жылда?

– Бу сен меге не илинип калдын? Бойынан барала уксан.

– А-айдарда, j-жуу өйинде.

– Неме жууда?

– Бала чыккан.

– Михаил, јартап ийген болзон?

– С-славка, ончо јартап берерим. Ў-ўредүнин кийнинде ого б-барып келеек?

– А бойын барып болбозын ба?

– Б-барып келеек же?

Мен ончозын билбей де турзам, же кандый да јаан учурлу керектер башталыганын ондоп турдым. Ўредү божоордо гостиница јаар барып јада, Михаил мынайда куучындады. Миша жуу өйинде чыккан, балдардын туразында өскөн. Эне-адазын көрбөгөн, билбес. Жуунын жылдары онын санаазына кирбей де јат. Төрөөндөринен јаныс ла кандый да эјези деп кижі кезикте ого келип туратан. Он жыл кайра ол божоп калган. Карый берерде, Михаил онын бор-кар иштерине болужып туратан. Михаил айыл-јуртту болуп калган, бойынын би-

лезиле база Хабаровкада јаткан. Балдардын туразынан ол черүге атанган, онон калада токтоп, зоотехниктин үредүзин алган, биле төзөгөн. Бир катап, Миша школдо үренип турарда, эјези ого онын адазы айдадып келгендердин бирүзи болгон, јуу башталардан озо ол Чуйдын јолында иштегени керегинде куучындаган. Мишанын энези де анда иштеген деген. Је онон ары не болгонын та Миша керектеп укпаган, та эјези куучындабаган, ундылып калган. Кийинде Миша катап сурабай да јүрген, өй јок деп, эмезе өткөн өйди канайдар деп... Јангыс ла энези эрте божогон деп билер. Анда, јаратта, Григорийге туштаарда, таныш эмес кижинин куучынына ол тын учур да бербеген. Је түнде ойгоноло, ойто уйуктап болбогон. Өдүп калган өйдин керектерин санаазында коскорып јаткан. Ол јол ортозына тура түжеле, мен јаар көрди:

– М-мен јуу ө-өйинде, 1942 јылда чыккам. К-кышкыда. Эмди о-ондоп турун ба?

Михаилдин көстөри сүүнчилү жалтыражып турды. Бүгүнгү күнде ол баштапкы ла катап сүүнчилү көстөриле меге көрүп турды. Мен нени айдарым, је онын өкпөөрип турганын ондодым. Айттым:

– А слер бой-бойоорго түней.

Михаил күлүмзиренип ийди.

– Т-түрген б-бараак.

«ЧВТ» гостиница гайканын клүчтерице иштенип турган јерде турган. Бис токулдадала, кирдис. Бу коридорлу, онын эки јаныла кыптарлу тура эмтир. Баштапкы кып конор туранын ээзи үй кижинин кыбы болды. Эмезе ишчизинин бе? Онын кыбынын эжиги ачык, ичинде эски стол ло элентизи једе берген диван турды.

Столдын ары јанындагы үй кижичай ичип отурды. Јакшылаштыс. Ол чайынан ууртап ийеле, бистен сурады:

– Не керек болды?

– Мында бир карганак токтогон, эки күн конгон болор керек. Ого туштап ийерге јарар ба?

– Өбөкөзи кем?

– А бис билбезис. Ады Гриша, Григорий.

Үй кижичай тетрадин ачала, карап көрди.

– Айдарда... Эйе, Григорий... А ол слерге кандый керек аайынча

керек болды? Слер ого кем болороор?

Бис экү бой-бойыска көрүштис. Мен айттым:

– Же ол барып жаткан, ого томырак бычагын табыштырып ийерге...

Онын.

– Табыштырып болбозоор.

– Ненин учун?

– Божоп калды.

– Канайып?! Качан?!

Михаил кенетийин канайып та тыртас эделе, араайынан диванга отура берди.

– Ол карган болгон. Эйе, үч күн кайра келген. Бисте жаткан. Гостиницада улус ас болуп жат. Эмди тургуза эки шофер бар, олор үч күн жаткан, машназы үрелген. Онон карганак болгон. Ол түште кайдаар да барып келип турган. Энирлерде отурза, сыр куучын. Же кече орой келген. Эрте ойгоссын деп жакыган, жанарга сананган. Байа эртелей ойгоссом, турбас, туку качан сооп калган жатты. Мен милицияга звонок эттим, Ондой жаар. Олор оны апаргылады. Бот андый керектер, уулдар. Кижиге болгон – онон жок.

Керектер мынайда кубула бергенинен улам бис канайдарын билбей, тышкары турдыс. Михаилдин чырайы торт кубулган.

– Эмди канайдарыс, Миша?

Ол нени де сананып турды. Онон айтты:

– М-мен О-ондой барадым. М-милицияга.

Мен бажымла кекип, онын айтканыла жөпсиндим.

– Жолго акча бар ба?

– Э-эйе, бар.

Баштапкы ла келген машинага отурала, ол жүрө берген. Једерге ыраак эмес, бир бе, бүдүн жарым ба час. Үредүде мен ол оорып калган деп айдар болдым. Михаил жүрө берерде, өткөн өйлөрдө болгон ончо керектерди санаамда собурдым. Михаилдин түнде сананган санаалары эмди мени айланышты. Мен Григорийдин куучынын катап-катап эске алып турдым: жуу керегинде, Ийиндеги жүрүми ле бала чыкканы керегинде. Кышкыда. Уулын жаныскан азырап күчи жетпезин билеле, арга јокто эне-адазы јок балдардын туразына берип ийгени керегинде комудалду куучыны санаама килт ле кире конды. Чын, уу-

лын! Бу керек јуу башталып каларда болгон. Миша база 1942 жылда, кышкыда чыккан. Же эјези ол керегинде ас куучындаган ба, Миша бойы ундып салган ба, жарты јок, Мишанын энези Ийинде јаткан ба, эш-нөкөринин ады кем болгон – база жарты јок. А баланы кем деп адаганын Григорий айткан беде? Айтпаган болгодый. Јок тен оны кече не сурабаган неме! Же эмди Михаил Ондой барды. Милицияга једеле, не деп айдар? Мен билбей турдым. Михаил бойы да канайдарын јакшы билбей турган. Энирде, үредүнин кийнинде, буттарым бойлоры ла мени ойто ло гостиница јаар апарды. Гостиницанын ишчизинин кыбынын эжиги анайып ла анкак ачык, бойы дезе база ла столдын кийнинде чайын шөлүредет. Ол менин келгенимди кайкабады, карын да сакыгандый болды. Унчукпастан, јүк ле бажыла отур деп кекип, диван јаар көргүсти. Онон «Чай ичерин бе?» деп сурады. Не деп кими ректенгенимди бойым да ондобой калдым. Же ол көзнөктин алдында турган куру аякты алып, электрочайниктен чай урала, меге жылдырды. Сахарлу аякты база жылдырды. Эмди араайынан чайдан ууртап, кыпты ла онын ээзин јазап шиндеп отурдым. Алтан јашка јууктап калган эттенир јаанак. Кажайып калган чачын кыскарта кестиртип салган, онын учун чачы атырайыжып калтыр. Ый кижинин чырайы да, мойны да чырышла тартылган, көстөри кунукчылду болды. Колдоры база чырышла бүркөлгөн. Ол база мени ајыктап, нени де сурабай отурды. Же узак унчугышпай отурарга меге эп-јок боло берди.

– Михаилле кожо кече јаратка барып јүргенис, эски күрге. Анда бу Григорий деп кижиге туштаганыс. Узак отурганыс, ол алдында мында јатканы керегинде куучындаган. Анда, ол јаратта, барактарда. Онон...

– Мен билерим. А сенин адын кем?

– Менин бе? Менин адым Слава.

– А бойын кажы јерден?

– Улаганнан мен. Нөкөримле кожо келгем, Михаилле эмес, өскөзиле.

– Михаилди мен билерим, ол Ондойдон, аймак барзам көрүп тургам. Слердин таныжаар, Григорий, тенгеридин каандыгы ого, калганчы эки күнди мында отурган, кожо чайлаганыс, куучындашка-

ныс. Јангыс кече ол мениле кожо чайлабады. Орой келген. Тан атса ла эртеледе ойгозып ийзин деп јакыйла, уйуктаарга барган. Онон бу...

– Слерге нени куучындады?

– Бойынын јүрүми керегинде. Бис качан да бир өйдө бу Ийинде јаткан эмтирис не. Отурала, ол өйлөрдү эске алдыс.

– Слер оны билер болгоноор бо?

– Јок, кайдан. Ол тушта бу јуртта албатынын көбизин көргөн болзон, эмдигизиндий болгон эмес. Кадыннын ары јанындагы јаратта күр тудачылардын барактары турган. Чуйдын ла Кадыннын бириккени јаар јаланда, база бир канча барак турган, анда јолдо, тракта иштенип турган улус јаткан. Менин адам шопыр болгон, энем эрте корогон, мен он јаштуда. Айдарда, адам мени бойыла кожо ары-бери алып јүретен. Онын учун шопырлардын салымы ла јолдо иштеген бараксандардын ижи керегинде акту бойым көргөн турум.

– Ненин учун бараксандардын?

– Көп улус божогон. Иш сүреен күч болгон. Эмдигизиндий техника јок. Бастыра колдын күчиле. Курсак та ас, азыраган ла атту азыраар. Курсакты да кайдан алатан. Улусты экелип ле јат, экелип ле јат. Ненин учун дезе көп улус чыдажып болбой, өлгилеп турган. Јангы улусты экелер ле. Адамла кожо јолло өткөнисте, база ла јангы улусту колонналар туштаар. Мен адамнан мындый көп улусты не экелип турган деп сураарымда, өлгөн улустын ордына деген. Јангыс кемге де айтпазын деп јакыган. Ол өйлөрдө көп немени куучындаарга јарабас болгон. Тургуза ла ол колонналарда турарыннан айабас.

– А училище ол тушта болгон бо?

– Эйе. Керек дезе мен де анда үренгем. Мен бойым Барнаулдан. Јангыс анда јатканыс јакшы санаама да кирбейт. Адам кайда, мен анда да.

– А Ийинде качаннан ала?

– Бу гостиницанын кийни јанында болчок тура бар. Анда тайнам јаткан. Адам мени кезикте анда артыргызып туратан. Јуудан озо. Адам јылыйган кийнинен ала анда јаттым. Тайнам туку качан божоп калбай.

– Адаар јылыйып калган?

– Күр тудулган. Слер Григорийле кожо јанында отурган күр. Анда иштенген улустын ортозынан эн јакшы иштеген улусты ойинен озо јайымга божоткон. Олорды канча да машинага отургызала, город јаар апаргылаган. Бир машина адамнын болгон. Ол кайра келбеген. Мен оны та канча ай сакыгам, јолдо ло турала сакып туратам. Кезикте мени билер шопырлар машиназын токтодоло, јаныма келип, адамнын сууга барганы керегинде чебер айдып туратан. Машина боомдордон ажала, Кадынга түшкен, јирме кижии ончозы божоп калган. Је мен бүтпей, сакыгам ла сакыгам. Башкараачы јаандарга баргам, база кем де нени де айтпаган. Андый ойлөр болгон. Унчыкпас. Андый керек болгонын Григорий база билер турды, јангыс унчугышпаган деди. Кө-өп керектер табыш јок өткөн.

– Је эмди ол машинада кемдер болгон, шофери кем болгон, угарга јараар болбой?

– Угарга барып жүргем. Архив-көмзөдө бу учурал јанынан нени де тапкылабады. Анан да болгой керектерди айдышпаган да, бу учурал керегинде кайдан бичилзин.

– Онон слер шоферлодоор бо?

– Јыл ба, бүдүн-јарым јыл ба, узак эмес. Шопыр уулдар көптөп келерде, канча да кыс болгон, олор до ол иштен жүре берген. Ый улуска күч ине.

– А Колька Снегирев керегинде кожон бар, болгон, слер оны билереер бе?

– Канайып билбейтен. Кандый да байрам ол кожон јогынан өтпөйтөн. Эн јарлу кожон болгон. Эмди ле ундылып бараат. Оны кожондогылап турганы угулбай барды.

– А Колька ла Рая керегинде кожон болордо, ол чын болгон керек пе?

– Кем билер оны. Ол кожон. А кожон жүрүмнен алынып турбай. Болгон до болзо таабы. Је чын ла кожондогызынды учурал болбогон до болордон аяабас. Ол ойлөрдө машиналар да јок, учуп тургандый јолдор до болбогон. Јеткерлү учуралдар болуп турбай, болгон ло, јардан да ајатан, сууга да калыгылайтан. Је тын мантадыштан улам эмес. Түрген мантадар күүнин кандый да тын келип турза, ол јолдордо кем де анайып болбос. Тожон ойлөрдө тайкылып та тургы-

лаар, кызам јерлер, ченемел јок. Је јакшы јолдорло «учуп» туратан өйлөр керегинде амадагылап, ол кожонды чүмдегилеген болбой. А Рая... Кандый кожон ол, кыс јогынан, сүүш јогынан. Кунукчылду да болзо, тўней ле јакшы кожон.

– Шоферлорды тоогон өй болгон.

– Эйе, шопырдын ижи сўрекей баалалган. Шопыр кижии келип јаткан деп, улус ыраактан ла билип ийетен, сопокторлу, картузту тере тон, база тере крагтар, очки кийип алган. Кышкыда олорго пыймалар ла кыскачак тере тондор берилетен. Је шопырдын ижинде узак өйгө эн артыктары, эн турумкайлары артатан. Ненин учун дезе, темдектезе ле кайда да Курайдын чөлинде машина туруп калза, чебер шопыр анда чыдажып та болбос. Онон бой-бойына болужып билер керек. Бу улуста ээжи бар: јолдын кырында туруп калган машинага учураган болзон, токто, болуш. Канайып болорын, анайып болуш. Машиназы туруп калган кижини билерин-билбезин камааны јок – болуш. Бу јол. Эртен мындый ок айалгада сен турарыннан айабас. Бу ээжилер ундылып бараатканы ачымчылу.

– Бис Улаганнан тўнде бензовозту келгенис. Јолдо «Жигуленок» туруп калганына учураганыс, ого бистин тискинчи Ийинге јетире келерге болушкан. Онын фаралары кўйбей турган болгон. «Жигулининг» ээзи совхозтын профкомынын председатели ошкош эди.

– А-а, Васильев. Је бот, кўрдөөр бө, шопырлардын ээжилери јолдордо эмди де иштеп јат. Айдарда, ончозы ла андый јаман эмес. Сениле кожо куучындажып отурып калган эмтирим, јанар керек. Конотон улус келзе, мен кайда јадып турганымды билер. Барала кискени азырайын. Је, сурагынды сура.

– Сурак па? А слер кайдан билерее?

– Колька Снегирев керегинде угарга келбеген болбойын.

– Је суракты билер болзоор, каруузын беригер.

Ўй кижии уур тынала, мен јаар кўрди.

– Григорий Михаилдин адазы эмес. Михаил адазын тапкан деп сананган. Јок, таппаган. Григорийдин ўйи божоордо, ол уулыла экў арткан. А јаш баланы ол канайтсын? Ўскўстердин туразына апарган. Је баланын су-кадыгы сўреен уйан болгон. Энезинин сўдин де эмген эмес. Эки айдан ол божоп калган. Бойы јууган. Сөөги бери алдыра

келип јатканда, ол анда болгон. Кече айтты: «База катап сөөктөргө барып келерим, кўчи-чагым алдындагызындый эмес, айса калганчы катап барганым болор. Петькала јакшылажып аларым...»

Мен оромдо турдым. Бўрўнкўй кире берген. Ўй кижии туразына јууктап, эжигин ачала, кире берди. Көзнөгинен от көрўнди. Тракт-ла машина өтти. Тымык. А мен анда ла турдым. Бир ле ондонзом, јаактарымла не де тоолонып тўшти. А мен сеспегем. Олор десе тоолонып ла, тоолонып тўжўп ле турды. Мен олорды арчыбагам. Онон јербойынын уулдарынан да јалтанбай, бўгўнги болгон керектерди сананып, энирги јурттын ичиле тойгончо баскындагам. Общагага келзем, Михаил једип келген эмтир! Кандый тўрген једип келген эди. Ол мени тургуза ла ойто тышкары апарды.

– Кайда болгон? Мен сени бедирегем, кемнен де суразам билбес, сен јок ло јок. Мен туку байа, эки час кайра келгем.

Та не де келишпей турды. Је не – эмди тургуза ондобой турдым.

– Мен тўрген једип баргам. Тургуза ла милицияга јеткем. А анда дежуркада менин таныжым отурды. А мен...

– Миша! Михаил! Сен туктурылбай турун!

– Эйе, эйе, Славка. Меге эмчилер айдып турган болгон, ол јоголор деп, јаныс сакыыр керек деп. А мынайда келижип калды. Милицияда ол јок болгон. Адам. Оны эмчиликтеги моргко апарып салган. Мен ары бардым. Ол менин адам дееримде, кийдиргиледи. Билген болзон, јанына отурала бала чылап канай ыйлагам, а оны јерге сала-ла, бөслө бөктөп салган. Өксөп туруп ыйлап алдым. Моргты ачкан врач угуп турала, чыга берген. А мен ыйлап-ыйлап, онын колдорын, јўзин сыймап отурдым. Ол меге андый јуук боло берген не, сен чын айткан, ол меге тўней деп. Јок, мен ого тўней. Онон чыгып та келеримде көзимнин јажы акты ла акты. Је көксиме јенил немедий, ару-ару боло бергендий. Кижии коропп калган, кородогодый, а меге сўўнчилў.

– Михаил, мен сеге айдарга санангам...

– Онон айдарын. Мен бир шил кабак аракы алгам, барала уулдарла кожо амзап салар керек. Онон ары не болгон эди? Ойто кайра милицияга келгем, сөөкти көдўрерге качан алып аларга јараар деп сурагам. Дежуркада отурган таныжым кайдаар да телефон сого-

ло, меге оны кала јаар апарар деди. Ненин учун дезе ол бу јердин эмес, прописказы мында эмес, төрөөндөрүн бедиреер, табылбаза, анда јуугылап салар деди. Мен анда төрөөндөр јок, онын сок јаныс төрөөни мен, уулы, дедим. Је онын өбөкөзи де башка, ол мында јатпаган дешти. Је мен училищенин телефонынын номерин артыргызып салдым, төрөөндөри табылбаза, меге телефондоп ийгилезин деп. Мен јууп саларым. Ол ло тушта туктурылбастан куучындап турганымды билип ийгем! Угуп турун ба? Ойто кайра келген машинанын тискинчизи таң эртенги мен ошкош бүркүк чырайлу, унчыкпас та. А мен мадактап ла јадым. Меге дезе билер керек болгон до, ойто катап туктурылар эмежим бе деп. Је туктурылбадым. Онон ары куучындап ла јадым. Тискинчи баштан коомой улустын эмчилигинен качкан кандый да тенекти отургызып алгам деп бодогон болбой.

– Миша, мен бүгүн дезе...

– Је сенин кайда да болгону керек бе ди. Бот мен... мен дезе јетинчи тенериде болдым. Славка, киж и божоп калган, а мен тенек чилеп сүйүнип турганым јастыра кылык дезен? Кандый узак адамды бедирегем мен! Јиит тушта керекс ибегем. Је јаанаган сайын ада-энем керегинде ончо билер күйүним келген. Энези ле адазы бар улуска күйүнгем. Эне-адалу өскөндөрине база. А мен... Је јүк адамды да... Славка, мындый күнде сен не бүркүк чырайлу? Барар, амзап салар керек не је.

Михаил бүгүн чек өскө кижидий болгон. Ол тегинде де куучынчы болгон, туктурылып та турза. Је эмди ондо сөстөр урулатан кандый да кранды ачып салгандый, куучындап ла јат, куучындап ла јат. Уулдар-кыстар Михаилле болуп турган солунталарды көрүп, кайкап, је сүйүнгилеп турды. Михаил дезе шакпырап, куучындап, кызыл аракыны бойы ачала стакандарга уруп, тутургызат. Сөс айтсын деп сурайла, бойы озолоп айдып, ээчиде кижиге стаканын толтырат. Бойы куучындайт ла куучындайт. Мен дезе ол билбес, је мен билип алганымды анайып ла айдып болбогом. А кем болор эди?

ТОГУЗЫНЧЫ БАЖАЛЫК

Бүгүн староста тударыс. Бу канча катап јылдырылган керек: ончо-

зы келбей калар, эмезе мастерге келерге келишпес, эмезе база кандый да шылтак табылган турар. Ўредў башталганынан ала айга шыдаар ой өткөн, сыгын ай түгенерге жеткен, а бистин 2-чи группادا анайып ла староста жок болгон. Эмди оны тудуп алар ой жетти.

Бу ойдин туркунына группанын балдары ончозы бой-бойыла таныжып алган, уулдар ла кыстар урокто бой-бойына чын карууларды айдыжып, кем де кемле де артыкташкан ручказыла эмезе тетрадиле ўлежип баштаган. Кезикте бой-бойыла чечеркежип, баштактангылап тургылаар.

Јуунды бистин группанын башкараачызы Стахнев Николай Иванович ачты.

– Слер эмди бой-бойоорды јакшы билереер. Айдарда, слерге башчы тудуп алар керек, ол староста болор. Слерде группанын башкараачызы бар, Анатолий Николаевич, мастер, база бар. Је староста јаантайын слердин ортогордо, слердин јўрўмди де јакшы билер, слерге де онын јанына јууктап, кандый ла суракла баштанарга эптў болор. Анатолий Николаевич ле меге де группала колбуны бир кижии ажыра тутканы эптў болор. Онын учун сананып, шўўлтегерди айдыгар.

Бойынын санаазыла эн ле озо Михаил ўлешти.

– Слава, Слава Адамов. Ол бичикчи. Оны старостага тудар керек.

Бу шўўлте меге јарабады. Мындый јамыларды мен школдон ала јаратпайтам. Кандый да јуундарда отурар, санаалу куучындар угуп, нени де эдерге айдынып... Је «бичикчи» дегени чын. Этикала баштапкы урок одўп јаткан. Ўредўчизи – Анна Ивановна. Этиканын урогында нени ўренет деп, ол сураган. Бир де кижии унчукпаста, этика кижии керегинде урок деп, мен айткам. Онон бойын кайда канайда тудунып билери керегинде деп. Ого ло јуукташ ўредў дегем. Онон ло бери мени бичикчи дежер. А јажытты ачар болзо, мен черўге атанардан озо бир јылды техникумда ўренип салгам, онын учун этика ла философия меге таныш болгон.

Кыстардан та кем де Табышкина Глашанын адын адады. Турачактан келген Глаша јаан оборлу, шулмус кыс болгон. Ол тургуза ла туура болды.

– Бис, кыстар, јаны ла школды божотконыс. Ол черўден јанган

уулдардан талдаар керек. Слава јараар, оны старостага тудар керек. Ол черүде де болгон, санаа-укаалу да, күчи де једер.

– База кандидатуралар бар ба?

База кемнинг де ады угулбады. Ончозы бир үнле мени көстөгилеп саларда, чүрче ле јаан јамылу боло бердим.

– Николай Иванович, а мен нени эдерим? – деп, мен сурадым.

– Слава, је сен школдо үренип турарында, класста балдардын башчызы староста эмес, а ...?

– Отрядтын совединин председатели.

– Бот, бот, отрядтын. А мында группа, андый ла ок, јаныс ла ады башка. Председатель нени эткенин сен билерин. Јарт?

Мен бажымла күүн-күч јок кекип ийеле, отрядтын совединин председатели нени эдип турган эди деп санана бердим. Озо баштап бистин класста андый башчы кем болгонын сананып ийер керек. А-а, кызычак болгон. А ол дезе нени эдип туратан эди... Тыныда сананып баштадым. Ол биске кандый да мероприятиялер өткүрип туратан, јуундарда эки алгандарды кезедип туратан, олордын тоозына кезикте мен де кирип туратам. Онон комсомолго кирзин деп кычырып турар болды. Ол тоодо мени база. Је мен бир де бакпайтам. «Экилер алып турган кижини комсомолго аларга ба? Слердин ончо јакшы көргүзүлөрдү үреп салбазым ба?» Бу бескелү удурлажу болгон. Ол меге бир канча өйгө јууктабайтан, онон ойто ло баштайтан. Ого до јакылта үстинен келип туратан, комсомолго киргендердин тоозы база ширтүде болгон до. Отрядтын совединин председателинин јолыла барар, олорго өткөнөр күүним торт ло келбей турды. Јалкулу.

Јууннын кийнинде мен ончозын тышкартында јууйла, айттым: «Бойымнын ордынчыма Табышкина Глашаны көстөп јадым. Мен ишке каруулу эмес кжи, а ордынчы каруулу болор керек. Сеге, Глаша, баштапкы јакылта. Тетрадька бичип туруп, кажы ла кижиден 20-30 копейканан јуу. Јуулган акчага кызыл аракы алала, 3-чи общаганын 4-чи кыбына келигер. Бу бистин комната, экинчи катта, он јанында. Ончогорго јарт па? Јууктада таныжарыс».

– А кем ичпес, база акча берер бе?

– Кыйалтазы јогынан. А кем ичпес ле ичип билбес – үредерис.

Күўни јок болзо – албан күчле ичирерис. Кем торт удурлажар – училищенин јаандарына оны үредүнен чыгарары јанынан сурак көдүрерим. Ончогорго јарт па?

Сүүнчилү каткырыжып, кыстар кошелёкторын кодорды. Уулдар кармандарында казынды.

Бистин комната јаан болгон, онын учун ончозы бадыжа берген. Кезиктери орындарда отурып ийерде, арткандары бут бажында турган. Глаша столго «Осенний сад» деп атту төрт шил вино тургусты. Калаш салды. Булка калашты ол та кайдан алган, ондободым.

Михаил бойынын стаканын чыгарып келди. Полотенцеле арчыйла, столго тургусты.

– Славка, башкар. Сен бисте тегин де ураачы болгон, эмди ого үзеери староста.

Мен кичинектен ле урар деп сананып алдым, кандый да болзо, кыстар бар. Баштапкызын урала, Михаилге бердим:

– Күн аайынча барып жадыс. Онон Михаил бистин ортоосто эн жааны. Кажы ла кижы бойы керегинде эки-үч эрмек айтсын, онон ичсин. Анайып ла онон ары. Нени айдарын ончогор сананып тураар. Кажы јерден ле өскөзин де.

Михаил стаканды алала эмеш сананып, айтты:

– Мен Хабаровканан. Балдардын туразында өскөм, јуунын жылдарында чыккам. Зоотехник болодым, јок, болгом. Управляющийле јарашпагам, согушканыс, эмди мында, слерле кожо.

– А ненен улам согушкан? – Кем де сурай сокты.

– Так, ол керегинде эмеш онон, эмди анан ары – деп, мен айттым. Кийинче Глаша Табышкина болды.

– Мен Турачактан, тубалардан. Шофер болорго күүнзейдим. Тын күүнзейдим.

Ончозы күлүмзиренип ийерде, ол улалтты.

– Мен чын ла шофер болор күўним бар, эмезе тракторист. Адам эр улус јок эмес, сен үредүчиге де болзо үрен деер. А менин үредүчи болор күўним јок, энем чилеп, эмчи де болор күўним јок.

– А сенин энен эмчи бе?

– Эйе, эмчи, онон мени база эмчи болзын деп албаданат.

Мен айттым: «Молодец, Глаша. Чуйдын трагында мынан озо көп

уй улус шоферлогон. Јангыс јолдын кырында бис јол тозуп турзаас, бисти јетирип тур». Ончозы каткырыжып чыкты.

Ийиннин кыстарынын очереги јетти. Олор он кижиге болгон, јаантайын бой-бойынын јанында јургилеер.

Олор каткырыжып, бойлоры керегинде јилбилү нени-нени сананып ийерге албаданып тургылады. Кажызы ла чөөчөйдиге капшайла-да јылдырып ийерге албаданат. Ичип ийеле, онон башка албас. А не јилбилү болор? Ийин јурт, школ. Ол ло. Је онон кем кайдаар үредүге кирип барган ла кирип болбогон. Олор ончозы мында турган, кайда ла кожо јургилеер. Бир школдо, бир класста кожо үренгилеген. Олор Бабаева Зина, Васильева Надя, Деева Лиза, Карандашева Лариса, Мендешева Аля, Малкина Галя, Тобошева Люба ла Унатова Юля болгон.

Катя Башпакова айтты:

– Мен Јодронон. Быыл оорыган учун үредүге кирип барбагам. Је келер јылда барарым. Бистин калада үредүчиге үренерим. Ыредүчи болор күүним бар.

Мандаева Люда база Јодронон болгон, ол Катяла кожо бир класста үренген.

– Менде де кыстардын айтканы ла ошкош, — деп ол баштады. Эмеш сананып турала, кошты. — Арай ла болзо кижиге барарга јастагам. Је ойинде токтодынып ийдим. Онын учун, уулдар, мени айланышпагар, бу јууктарда кижиге качпазым.

Уулдар күлүмзиренип турды. Люда јараш кыс болгон: сынгыр, узун чачы јайылып, кезикте јүзине тўжўп турар, ол олорды тутпастан ла бажын серпий согуп, кайра јатыргызып ийетен. Андый мөткө чымындар да көп учатаны јолду ине.

– «Гоп» деп айтпа ла — деп, мен күлүмзирендим. — Бистин класста бир кыс болгон, кижиге одус јажы јетсе качарым деер. Мен оныла ченежип, школды божоткон кийинен јарым јылдан, бир јылдан кижиге качарын дежеле, кайырчак шампанга деп кол тудушкам.

– Онон не болды?

– Бүдерге күч, је ол школды ла божодоло, кижиге кача берген. Јарым да јыл өтпөгөн. Бистин класстын кыстарынан эн озо. Эмди кайда да Кан-Оозы аймакта јадат. Айса болзо, слерди де шампанла

күндүлөп ийерим. Јаңыс ого јетире барып келер керек. Андый керектер, Люда. Бистин сананганысла ончо неме болбой јат.

Онон Коля ла Гена Кезеровтор сөс айтты: Коля кемзинчек, көп сөс айтпас, а Гена эки кижии учун куучындап тургандый билдиретен:

– Колька ла мен төрөөндөр, чааны карындаштар. Ол менен жарым јылга кичинек. Ўредүге кирерге де сананбадыс, барбадыс та. Турлуга мал күдүп барар, эмезе бери келер керек болгон. Бис бери келдис. Мында јара-аш кыстар үренип турган дежерде. Айса болзо, бойыска эш-нөкөр таап аларыс.

Гена каткырып ийеле, кыстар јаар көрди. Глаша ого удуга айтты:

– Көрөргө јараар, не јарабайтан, јаңыс сени ајарары чыгар ба деп сурак бар туру.

Эмди кыстар каткырышты. Олордон кем де «көрүп ле тургай, кыскамчылу беди» деп, айда салды.

Онон уулдар айдып баштады. Көрөр болзо, бистин группада кажы ла аймактан кижии бар. Апшыйактудан Балушкин Боря, Куладыдан Амургушев Саша, Белтирден Молчанов Игорь,

Чаргыдан Ничков Ваня, Шабалиннен Соколов Коля, Бешбелтирден Параев Вася, Чамалдан Розин Денис ле Тыдыков Николай болды.

Мынайып, областытын ончо аймактарынан келген јииттер мында јуулыжып, кызыл ичип, бойыс керегинде куучындап, таныжып турдыс. Је кем де јажыла јаан болды, кем де кылыгыла аңыланып турды. Кем де јүрүмдик ченелтелерди өдүп салган, андыйлардын тоозына Михаил, онон Николай Тыдыков кирген, кем де черүге барып, өскө јерлер, өскө улус та көргөн болзо, јүрүмдик ченемели эмеш ас болгон, кезиктери дезе јаңы-јаңы ла бажын эне-адазынын каналды алдынан чыгарып јаткан, ого кече ле школдо калганчы күзүни шыныраган.

Көп улус болзын, эмеш ичип ийген болзын, бистин тал-табыжыс общагада күўлей берген. Удабай ла вахтер Галина једип келди. Ол кату кижии болгон.

– Мында не болуп турган? Орой боло берген, тал-табышты токтоло, туура улус баргылазын.

Михаил ого јууктай басты: «Галина, бисте јуун, староста тудуп ја-

дыс. Удабас ла божоор, ончозы таркажа берер. Санааркабагар, ончо якшы болор».

Галина бӯдӯнбей, ончобысты айландыра ајыктап турды.

– Кабак ичиш.

– Канай тураар! – Михаил Галинанын ийиндерине колын салып, коридор јаар апарды. – Оны канай ичет, бу оогош балдар не.

Ол Галинага база та нени де айдып ийеле, ойто кирип, эжикти жабып алды.

– Кабак ичпей жадыс дедим. Мен төгүндебегем, бис чын ла кабак ичип турган эмеzis, бис кызыл ичип жадыс! Славка, орыннын алдынан шилди чыгарала, јетире ур, база кем артты, айдыгар, онон токтодып жадыс. Айылчылар удабастан јана берер деп, мен јангы сөзимди бергем. А слер, кыстар, нени-нени кожондоп ийзеер, кожондоп билереер бе?

Кыстар шымыражып ийеле, кожон баштагылады. Баштапкыда үндер азып-тозуп турала, онон бириге берди. Ол дезе энир жылдыс чыкканыла кожо јииттер јаланга ойын-јыргалга келип турганы керегинде кожон болгон, је кажызы ла бойынын сок јангыс сүўжин сакаган...

Кожонло кожо кызыл база божой берди. Мен айттым:

– Мынайып, бистинг таныштыру-туштажыс өтти. Якшы кожондоп турган эмтиреер, кыстар. Эн ле эн ле деген уулды таап аларга слерге Кудай болушсын. Эмди слерге Михаил Чуйдын јолыла мантаткан шофер уул керегинде кожондоп берзин.

– Михаил кожондоп турган ба? – кыстар күлүмзиренгиледи.

Мен Михаил јаар көрдим. Анайда айдарымды сакабаган бойы манзаарып, толгожондой берди.

– Акыр, уулдар... Мен Галинага сөзимди бергем... Айса тышкары барала, анда кожондойын.

Обсаганын эжигинин јанында турган узун эки отургыштын бирүзинин чике ортозына Михаилди отургызып, кемдер де онын јанына отурып аларда, артканы тургулап ийди. Эмди ончозы кожон сакайт.

Михаил нени де сананып отуларда, оны кем де мендетпеди. Онон ол баштады: «Туку качан, төртөн јыл кайра, менин энем јолдо иште-

ген, бүгүнгү Чуйдын жолун жазаарында турушкан. Жолло баштапкы машиналар мантап баштаган. Онон кем де кожон чүмдеген, кожон жарадышкан эки шофер, Колька ла Рая керегинде болгон. Же олорго кожо жүрерге келишпегени керегинде. Ол эски, ундылып калган кожон. Же бойынын ойинде ол жарлу кожон болгон».

Онон ол кожондоп баштады:

Расскажу про тот край, где бывал я,

Где дороги заносят снега,

Там алтайские ветры бушуют,

И шоферская жизнь не легка.

Баштапкыда онын ўни араай угулган, же кажы ла жолдыкла кожо ўни тынып турды. Ай карануй тымык тўн турган, а турган ла отурган угаачылардын кўзине Чуйдын жолыла сўрекей тўрген мантап барааткан эки машина кўрўнип турды...

Общежитиенин эжиги араай ачылып, сонуркак баштар кўрўнип келди.

Ни ухабов на пыльной дороге,

Колька тут ничего не видал.

Шаг за шагом – все ближе и ближе

Грозный «АМО» «Форда» догонял.

Михаилдин ўни жанындагы айылдарга жетире жайылып, карануйда кўрўнбей де турган болзо, же коштой айылдардан улус база чыгып, тындагылап тургандый болды.

Же жеткерлў бурулчыкка Кольканын сўўжи керек те жок, ол, бу бурулчык, килеп те билбес, Колька чылап сўўп те билбес... Бурыырга жетпей, Кольканын машиназы жар жаар, анда оны сакыган чалгылу карганнын кучагы жаар уча берген...

... На могилу лихому шоферу,

Что ни страху, ни риску не знал,

Положили стальную рессору

И от «АМО» помятый штурвал...

Кыстардын кўстўри мўлтўрежип келди, уулдар бой-бойына кўрбўскў албаданып турды. А экижандай ачылатан эжиктер анкайта кайра ачылып, караарга бадышпаган ўскў кыптардын курсанттары тышкары чыккылап келген тургылады. Олордын ортозында колын-

да тряпка тудунган вахтер Галина база болды.

А Михаилдин ўни кожон башталып турганы тушта чылап, араайлай берди. Кожон божоп јаткан.

...Но один был отчаянный шофер,

Звали Колька его Снегирев.

ОНЫНЧЫ БАЖАЛЫК

Бис араайынан ўредўге «көмўлип», училищенин јўрўми деген јаан механизмнин винтиктери бодолду боло бердис. Школдо ўренген математика эш деп јалкулу уроктордын кийнинен машиноведениенин урокторында машинанын разрезтеринин узелдерин көрөргө јилбилў болгон. Бис двигательдин темирлери канайда иштеп турганыла сонуркап, онын табыжын угарга јакшызынып туратаныс. Јолдо туштаган башка-башка учуралдарда шофер канайда ол айалгандан чыгарын шўўжетенис. Кыстарга бу куучындар јарабай туратан. Је ологро этиканын урогы јараган. Ўредўчи, Анна Ивановна, јангы темаларды јартап тура, көп сабада кыстарга баштанатан. А уулдар кунукчылду отурар. Олор слесарный цех јаар пратикага эмезе машинала мантадып ўренерине барарга, этиканын урогы божоорын сакыйтан.

Баштапкы урокто меге «эки» тургускан Анатолий, группанын мастери, экинчи уроктын кийнинде меге айтты: «Слава, калас ой јылыйтпайлык, мен сени мантадарынын урокторынан јайымдап јадым. Машина јаантайын ўрелип јат, сенин ойинди кыстарга берзеес, торт болор, онон башка ологро ченемел јок».

– А оценка-темдектер? Менде бир болчок экиден өскө не де јок.

– Ол јок деп чото – ол күлўмзиренип ийди. – Мантадып билерин, сеге јакшы темдек тургузылар.

Меге не болзын, јөпсиндим. Бош ойим көп болор.

Бош ой керегинде. Ой бисте көп, ас деп айдып болбос. Анчада ла неделенин учында. Јуугында јадып турган балдар субботто айылдарына јана беретен. Талтўштин кийнинен. Кем де суранып алала, кем де качып. Онын учун субботто энирде, воскресенде общежитиелерде улус эки катапка ба, анан да көпкө бө, астап калатан. Ыраак ла ай-

мактын балдары артатан: Улаганнан, Кош-Агаштан, Шабалиннен, Турачактан келгендер. Бис бош ойди канайда өткүргенис?

Кем де бичик кычырган, кем де уйуктаган, кем де журттын ичиле баскындап жүретен. Баштапкы күндөрдө бис Ийин журттын кырыла баскындаарын жакшызынатаныс. Чуйдын Кадынга киргенине жетире ле ойто кайра. Кем де бу жерде таштан өзүп жаткан кичинек кайын бар деп айткан. Көрөргө барганыс. Мен, Толик, Розин Денис ла Ничков Ваня. Күрдөн ыраак жокто, километр кирезинде, чын ла жаан ташты ла өзүп жаткан кайынды тапканыс. Таштын үстине кырлап чыгала, оны шиндеп көрдис. Таш кемиле жаан бугул кирези болгон, ого чыгары да женил эмес болды.

– Кайкамжык ла база, бу мында канайып өзүп жаткан, – Денис кайкады. – Жерде де агаштар ас өзүп турарда, бу таштан өзүп чыккан.

– Таш жарылып калганын көрүп турун ба, – Ваня айтты, – жикке кумак кирген, ого кайыннын үренин салкын экелген, ол онон өзүп чыккан.

– Же анда кумак та ас, агаш жаанап келзе, тазылданып барар арга жогынан улам ол өлөр. Эмезе эчкилер жип салар. Олор, жимекчилер, ончо жырааларды жийт не, – деп, мен айттым.

Ваня ташла баскындап, көстөнүп, нени де сананып, айтты:

– Жок, эчкилер бери чыгып болбос. Онын учун кайын туруп жат. А жер мында чын ас, агаш өзүп болбостон айабас.

Бис таштын үстиле база эмеш баскындайла, түжүрө калып ийдис. Жерден көрзөөс, эчкилер чын да чыгып болбос эмтир. Эмеш барала, кайра көрдис. Ыраактан жаан ташта күски жыраа тургандый болды. Жалбрактары түжүп, арткан-калганы күререле, бу ла бу ла база уча берерге белен болды. Же бис көрүп турдыс, бу чып чын кайын, эмди тургуза жүрүмнөн тудунып турган кайын болды. Же узак тургай не?

Кайра келген жолдо Ваня кайын ла керегинде куучындап божободы.

– Ол анда канайып өскөн? Бу жерде жердин кыртыжынан да өскөн агаштар жокко жуук, а бу ташта, өскөдий де эмес жерден чыккан...

– Өскөн – өскөн, кайкамжык не бар анда, – Толик ого удурлажат. – Бот бистин тайгада чибинин ортозы туштан тыт та өзүп келер аргалу. Эмезе чибинин будагы сынган жерге өскө агаштын үренин сал-

кын экелетен беди, эмезе тийинг экелип салатан беди, онон ары ол агаштан мөш эмезе тыт өзө берер аргалу. Ол ар-бүткен. Ол бистен артык билер, не кайда өзөрүн.

Бу күнде ле эртенги күнде Ваня терен сананып турган бүдүштү базып турганын аярдым. Онон түште практикага барбай, жылыып калган. Энирде жүк ле ажанар өйгө келген.

– Уулдар, кайын эмди өзөр.

Бис баштап оңдободыс. Ол куучындады. Ол түште бистин кочегарлардан күрек сурап, таар бедиреп алала, журттан кайдан да жакшы кумакту жер табып, оны таарлайла, ташка жетире сүүредип апарган. Кумакла таштагы жикти толтырган. Кумак жетпей каларда, жуугынан эмеш айлуу деген жерди казала, жетире уруп салган.

Онын чырайы жаркындалып, бойы тын сүүнип турды. Же Толик каткырып чыкты:

– Же, Ванька, тенек ле сен база! Сенде эдер неме жок по? Сени шофер болорго үреткилеп жат, а сен үренердин ордына кереги жок неме ле уружып жадын! Бир агашка ас, бир агашка көп, нези башка!

Же бис Ваняны жөмөштис. Чын эткен деп айдып, бу ла күндерде көрүп барар болдыс.

Ваня баштапкыда Толянын сөстөрине ачынып жүреле, онон токунай берген. Ол жакшы кумакту жерди канайып тапканы, агашла кийдире тыктаганы, кочегар кижиге ого күрек нени эдерге керек болгону канайда жартаганы керегинде куучындап турды. Бойы сыр ла каткыда:

– Меге күрек неге керек болгону мен ого жартагам ла жартагам, ол анайып ла оңдобогон, же күректи берген. Таштын жанына кумакту таарды экелеле, өрө көдүрип болбой калгам, бийик те. Бойым чыгып алзам, таар жерде, түжип алзам, таарды чыгарар арга жок. Буу да жок то. Кыйналдым ла кыйналдым...

Ванянын ижин бис жети кижиге көрүп барганыс. Толик барбады, «балдар...» деп айтты.

Таштагы жик бүткүлүнче кумакла толтырылган эмтир, кайынашты айландыра керек дезе болчоктой кумак салылган болды. Бис ташта отуарыста, Ваня кайынды шилдеги суула сугарып турды. Ол оны озолондыра белетеп алган болгон. Чыкту жерди колыла сыймап, ай-

дат:

– Көп жылдар өтсө, је јирме жыл, слер јаан улус болуп калала Чуйдын јолыла өдөргө келишсе, мында токтойло, балдарарды экелип, айдарыгар: «Көрзөөр, балдар, мен слердий болгон тужымда бу журтта турган училищеде үренгем. Онон бис бу јаан таштын јигинен өзөргө чырмайып јаткан кичинек кайынды көрөргө келетенис. Ол кумак, јер јок болгонынан улам эмди-эмди ле өлүп те калар эди, је бистин ортобыста Чаргынан келген Ванька Ничков деп тенек бар болгон, ол дезе кайынды кичееп, түни-түжиле бери кумак ла суу тажыган. Эмди көрзөөр, кандый јаан кайын өзүп јат. Ваньканын кумагы өткүре тазылданала, кайын чын јердин кыртыжына јеткен, онон түрген өрөлөп, јаан ташты јара өскөн. Слер бир јаан таштын эки јартыгын көрүп турган болороор. Онон кайынды. Ол таштан јаан болуп өсти. Онын төзине улус келет, балдарын экелет, бу кайыннын жүрер күүни кандый тын болгоны керегинде куучындагылап турат.

– Сүрекей! – мен тын айттым. – Гений! Ваня Ничковко мак! Ваняны јайкап јадыс!

Бис тура жүгүреле кыйгы-кышкыла Ваняны туткан јерде өрө чачып баштадыс. Ол кыйгырып турды. Та оны ташка түжүрип ийет деп коркыган, та сүүнгенинен. Бис база кыйгырыжып турдыс.

Је бистин эн сүүген јерис күр болгон. Чынын айтса, эки күр. Јанызы да, эскизи де. Јанызы јаан да, јараш та болгон. Је көргөдий неме јангы да, эски де күрде бар болгон. Бис күрдин алдыла суунын сырай ла јарадына јетире базатаныс. Күрле онын јазантыларын жуугынан ајыктап базатаныс. Машиналу мантадып өдөри бир керек, а мынайып, мендебезинен, ого тайанып алала алдында шуулап јаткан Кадынды көрүп турары база башка керек. Јангы күрди шиндейле, экинчизине барганыс. Је эски күрге жууктаган сайын меге ле Михаилге сан башка јангы сезим билдирди, онызы јарт ла Григорийле мында тушташканынан улам болды.

Ол туштажу керегинде кемге де айтпазын деп, Михаил мени јакып салган. Уулдар кайда тибиргедий јер бар – ончозын тибирип салды. «Көрзөөр дө, мында не де бичилген!» – деп, кем де кыйгырып турат. Ончозы жууктап, оны ајыктайт. Онызы күрдин агаш јазалдарында бычакла кезип салган кандый да чертүлер болгон. Ол кандый да та-

ныктар ба, тоолор бо болгон болгодый. Же оны эмди таныыр арга јок болды. Өйдөн, күннен, јаштан ла салкыннан ағаш эскирип, бастыра бойы јарылып калган, не бичилгени ондолбогон. Андый ла ок бичиктер база өскө јерде, онон база, база. Бис нени де айтпадыс. Мен јаратла базып, барактар турган јерге јетире барала, олордон арткан нени де таппадым. Айса болзо, не де болбогон. Же күр бар ине.

Күскиде Кадын токунап, суузы астап калган, эртен тура јараттары јаактана тонуксап турган. Кажы ла күн там ла јаанада тонуп, бир күн туй тонуп калды. Бис јаратла базып, кезикте тошло до базатаньс. Тош бисти көдүрип турганын көрүп, ортозы јаар базарга ченежетенис.

– Чебер базар керек, кенете эмес, – Боря Балускин үредип айтты. – Канай-канай тош чийүлене берзе, тургуза ла јада түжеле, колдорды ла буттарды төрт јара салып, араайынан јарат јаар јылар керек.

Је Сашка Амургушев Борянын сөстөрине ајару этпей, тошло коркыбазынан барып јатты. Кенетийин тош тызырап, чийүлене берген. Бис кайра көргөлөгисте, Сашка туку качан көнкөрө түжүп калтыр. Ол та кандый түрген эптенип ийген.

– Јыл, јангыс колдорынла тын тайанба! – Боря кыйгырат.

Сашка бир де кыймык јогынан јатты.

– Је не јадырын, јылзан! – мен кыйгырдым.

А Сашка бир де кыймык этпеди. Мен ого болужарга тап эдеримде, Боря токтодып ийди: «Барба! Тош чийүлене берген, айдарда, анда тош жука, учы-бажына да јарылардан айабас. Ол тушта экилегер түжереер. А анда терен. Мен ағаш бедиреп көрөйин, тартып ийерис».

– Сашка, јалбагынан не јадырын? – јараттан Генка Кезеров кыйгырып баштады. – Кандый да кыймык этсен, эмезе нени-нени айтсан!

Је Сашкада үн де јок. Јүк ле колдорыла эжинген аайлу кыймыктатты, је бойы эмеш те јылбады. Ол бу керекти токтодып салды. Онон араайынан кыйгырды: «Славка, а Славка, сенде чаазын бар ба?»

Бир канча өйгө бого чаазын не керек боло берди деп, ондободыс. Онон ло бир уунда каткырыжып баштадыс. Ол тошто јатканча, а бис јаратта каткыга талып јадыс. Ағаштын узун будагын таап алган Борька жүгүрип келеле, не болуп турганын ондобой турды. А

бис каткырып ла јадыс, каткырып ла јадыс. Борька Сашкага будакты жылдырып ийерде, Сашка онын учынан тудунып алды. Борька оны жарат жаар араайынан тартып јатканча, бис каткырыжып, кыйгырып турдыс:

– Сашка, сеге јангыс чаазын неме болбос, сеге курлаадан төмөн ончо кийиминди солыыр керек болор!

– Кандый ару тош болгон, көрзөөр, а эмди Сашканын кийнинен кандый кара јол артып јат! А канай јытан јат! Сашка, сен бүгүн нени јиген?

Тойгончо каткырыжып алала, общага жаар кайра сыр сүүнчиде келип јаттыс. Јолойын ла Сашканы шоотконыс. Бис каткырыжып, тын куучындажып та турзаас, чийүленген тош јарылган болзо не болор эди деп, кажыбыс ла кайда да ичинде сананып барааткан болор...

Мындый амыраар күндерде столовый барарга бис мендебейте-нис. Улус ас учун бис бир ле сменала ажанатаныс. Казанчылардын цехинде иштеген, чачын эки јара өрүп алаачы кыска Толик јалтан-базынан јууктап турар боло берген. Күлүмзиренип, кокырлап турза, ол кыс үзеери курсак салып беретен, эмезе сарјунан көптөдө салып беретен. Тен көөрөй берген Толик оны биске экелетен.

– Је, Толик, керектер јыла берди бе? – каткырып, Михаил сурайтан. – Јакшы-јакшы, а сарјунан баштабай.

– Мен ле Верка эмес болзо (ол кыстын ады Вера болгонын ол билер болуптыр), слер аштап өлөр эдигер, – Толик көкүп турат.

– Эмди канайдарын, Улаганга кожо апарарын ба? – Сашка Амургушев өчөгөндү сурады.

Је Толикте куру куучынга ой јок, ол туку качан јакшызынып, каша јип отурган.

– Толик, удабастан Генанын чыккан күни, – кашазынын кийнинен чайын ууртап, Михаил айтты, – айса сен ого јетире Верканан закускага нени де сурап келзен?

– Сурак бүдер, – Толик сүреен бүдүжин көргүзип, каруузын јандырды. – А качан?

– Эки күннен, вторникте.

Бу бис училищеде өткүрген баштапкы чыккан күн болгон. Оны канайып өткүрери јанынан комнатада шүүжер тушта мен айткам:

«А бис оны бүткүл группала өткүрзеес кайдар?» Ончозы жөп болгон.

Понедельникте, паралардын ортозында, мен жар эттим:

– Эртен Гена Кезеровтын чыккан күни. Глаша, жууп ийзен... же сен бойын билерин не.

– Жарт, Слава, – Глаша кыстар жар басты. Та нени де шымыража ла берди.

Эртенги күн энирде бистин кыпта катап ла тал-табыш турды. Кыстар Генага та кандый да жаан эмес журук сыйлаган, үлгерлер кычырала, алкыштар кожондогылады. Гена кемзинип, та нени де жарт эмес эдип кими ректенет. Кыстар ла уулдар оны шооткылайт. Онын чыккан күни учун мен ого өскөлөрине көрө көптөдө уруп турдым. Ол жап эдип ичип ийеле, күлүмзиренери көптөп келди. Ончозы ла ого жангыс ла жакшы күүнземелдер айдат: көп жаш, жакшы эш-нөкөр, су-кадык балдар ла өскө дө жакшы күүнземелдер угулды. Учунда Михаил бистин жарлу кожончы Николай Воинковтын репертуарынан алынган кожонды кожондоды. Кожондо бир эр айыл-журт төзөгөниле мактанып, канайып ырысты тапканы, эш-нөкөри кандый жакшы болгоны, эки колындагы балдары кызычак ла уулчак болгоны керегинде айдылды. Андый кокур кожон. Кожон ол кожон ло.

Меге бис бу тушта баштапкызына көрө тын табыштанганыс деп билдирген, онын учун каа-жаа Галина көрүнүп келбезин деп, эжик жар көрүп турдым. Же ол келбеди. Бис те онын биске берген жайымын ажыра конбой, өткүрген байрамысты орой болголокто токтодып салдыс. Табыжы жаан кыстарды үдежип салала, кыбыска келип, орындарыска калыдып ийдис. Ненин де учун тымык тура берди, кем де унчукпайт. Айса болзо, ончозы сүүнчиден ле чур-чуманактан арыган, эмезе кажызы ла бойынын санааларына алдырткан. Жангыс ла Гена бир канча өйдөн уур тынала, айтты: «Уулдар, а мени чыккан күнимде кем де, качан да мынайда уткыбаган. Бастыра жүрүмиме сананып жүрерим...»

Канча да өйдөн бу чыккан күнди өткүргенисти сананып турала, ончозынын чыккан күнин сурап баштадыс. Уулдардын чыккан күнинин эн жуугы февральда Михаилдин болды. Кунукчылду тура бердис. Глашаны кыстардын чыккан күндерин угуп, бичип келзин деп сурадым. Ол бичиген чаазынын экелерде, анда да сүүнчи ас бол-

ды: эн ле жуук деген чыккан күн жүк ле эки айдан эмитир.

А чыккан күнди эмди ле өткүрүп ийер керек болгон. Жараган да.

Мен айттым: «Мындый керектер, уулдар. Бу жууктарда бистин группада кем де чыкпаган эмитир. А чыгар керек. Жүрүм өдүп жат не. Айдарда, канайда эдерис?»

Ончозы мен жаар нени де ондобой, көрүп турды. Онон ары айттым:

– Чыккан күн жок болзо, оны сананып таап ийер керек. Кем бойынын чыккан күнин темдектеер күүндү?

Михаил баштапкы ондонды:

– Јарт, бүгүн кемнин де чыккан күни деп јарлап ийер керек. Онон байрамдап ийер. Эмди ол эткомбинаттагы провокаторго түңей. Ыүр койды айдап келер керек, а койлор баспай јат. Је бот, эткомбинатта бир теке бар, оны «провокактор» дејип јат. Оны үүрге божотсо, ол малды сойып турган јер јаар чип чике барып јат. Тенек койлор онын кийнинче барар. Онон бир ле тушта провокактор кенетийин туура калып ийзе, койлор канайып чике барып јаткан, анайып ла түнзүйип калган бойлоры чип-чике, өлүмге удур јүре берет. А бистин провокактор башка кыпта, тирү, канайтпай да артып калган бойы моркопту өлөннөн кепшеп турар. Бойынын ижин бүдүрүп салган, эмди база бир үүр келгенче тыштанып јат. Мында Славка анайда эдерге јат.

– Түндештирү эмеш тууралай да берген болзо, је јараар, Михаил. Је бистин учуралда, јаманым таштагар, койлор до, «провокактор» до тирү артар, а «провокактор», чыккан күндү кижиге, јаныс ла өлөндү артар эмес, ого сый да болор.

Ончозы күлүмзиренип турды. Карын, ончозы ондоп ийген. Михаил сурады:

– Је прово... чыккан күн кемнин болор? – Ол айландыра көрди. – Күүнзеп турган улус жок по? Айса мен де болгойым. Староста, менин чыккан күним болор... је-е... сонзун.

Глаша катап ла акча жууды, бистин кыпта катап ла кызыл аракы урулды, алкыш сөстөр айдылып, кожондор чөйилди... Михаил Кокпоевтин «чыккан күни»!

Бу керек биске јарай берген. Бир недеleden «провокактор» болорго күүнзеген улус көптөй берди. Керек дезе магазинде очеретте турган

чылап, тартышкылап баштады.

Ўредўнен озо, ўредўчи келгелекте, бисте база бир чыккан кўн болор деп жарлап ийдим. Кўрзўм, кыстар сўўнбейт, ўн чыгарбай отургылары. А Катя Башпакова сурап ийди:

– А кемнинг чыккан кўни болор?

– Боря Балужкиннин, он сегизи толор. Эр!

Катя чаазын чыгарып келеле, оны ширтеп кўрди. Онон араай айтты:

– Сенин тўгўнин, Слава. Училищеде меге тўрўгўн кижии иштеп жат, мен онон бистин группанын курсанттарынын чыккан кўндерин бичип берзин деп сурагам. Же бот, Борянын чыккан кўни кандык айдын он бежинчи кўнинде. Михал Михалычтын (кыстар Михаилди анайда адап турган) чыккан кўни кочкор айдын алтынчы кўнинде. А бис оны ўткўн недедеде ўткўрип салганыс. Слер анайып бисти тўгўндеп салдыгар, эмдигештен ала андый «жапшыра туткан» чыккан кўндерди ўткўреринде бистин туружар кўўнис жок. Ол неге жараар? Чыккан кўнин кижиге озолодо ўткўрерге жарабас туру.

Кем де унчукпады. Кандый да эбии жок боло берди. Же ончозынан озо Михаил ондонып келеле, тўрген-тўрген айдып турды:

– Же анда ненин жаманы? Кем ле жок. Экинчи катап чыккан кўнисти бис ўткўрбезис ине, Борькада кандык айда, менде кўўк айда. Ол тушта бис слерди жуубазыс, бис андый ла уят жок улус эбезис не. Жўрўм андый ла неме не, озолондыра айдып болбос, не болорын. Эртен ле не болорын кўрўм билзин оны. А «озолондыра байрамдаарга жарабазы» жанынан. Бўтпес керек андый куучындарга! Же бис менин чыккан кўнимди жарым жыл озо ўткўрип салдыс. Онон не болды? Мениле не де болды ба? Мен жўс жашка жетире жўрерим! Бўтпей турган улусты бойымнын жўс жажыма кычырып жадым!

Бу тушта ончозы кўлўмзиренип баштады, кем де тын каткырып ийди. Блааш-тартышту куучын улалар ла эди, же Василий Васильевич кирип келерде, тўўкинин уругы баштала берди.

ОН БИРИНЧИ БАЖАЛЫК

Жербойынын клубы кўрўмжилў деген жерлердин бирўзи болгон. Бу

бийик потолокторлу јаан тура болгон. Бијелейтенине јаан фойе берилген.

Аппаратура эски де болзо, жабыс сценада турган эки жаан колон-канан кожоннын сөстөри јарт эмес те болзо, је күүзи тын угулатан. Клубтын ишчизи эмди кандый бије болорын јарлап ийеле, аппаратуразын «мекележип» јатканча, коштой турган кижинен калганчы солундарды угуп ийер ой келиже беретен. Кезикте јарлалган твисттин эмезе шейктин ордына вальс угулатан.

Клубта улус көп јуулатан: курсанттар, Ийиннин ле Кичү-Ийиннин јииттери, училишенин ле школдын јиит үредүчилери. Бистин мастер Анатолий Риммала кожо келетен. Кезикте бистин физруктар, карындаштар Георгий ле Николай Тодосевтер көрүнөр. Миша Титанов база келетен. Ол вальсты сүреен јараш бијелеер. Школдо кожо иштеген кысла кожо. Менин санаама кирет, националкада тушта Миша бијенин кружогында јүргөн, тўс, коо сынду, кеберлү уул болгон. Онын үүрези де анан артпай туратан. База сынгыр, кандый да јаркынду ла сүүнчилү кыс. Вальс бијелебей турган улус бу эжердин бијезин көрүп, маказынатан эди.

Залдын бойында кинолор көргүзилетен. Бис те бир канча катап көрүп жүргенис. Бир катап артисттер де келген. Горно-Алтайсктан. Эстрадалык өмөлик. Олордын ортозында анчада ла конференсье Игорь Тодосев аңыланyp турган. Ол юморескалар, фельетондор куучындап, артисттерди сценага јилбилү кычырып турган.

Је концерт онызыла санаада арткан эмес. Концерттин кийинде болгон уруш учун арткан. Бис танцыларга бир де тутак јогынан јүрүп, энирлер сайын Ийинле базып турганыс учун ба кандый, Аркадий таайдын «јурттын ичиле тербезендебес» деген сөстөри ундыларга једе берген болгон. А бойыс танцыга да, столовыйга да, јаантайын бир аай јүрерге үренижип калганыс. Је бу концертке бистен үч ле кижі барарга күүнзеген: мен, Боря Балушкин ле Саша Амургушев. Је бот, концерт божоордо, бүрүнкий кире берген, бис «скворечниктин» јанына јеткенис. Мында көбизин баштапкы ла үчинчи группалардын «трактористтери» јаткан. Мында ок ол бир бис баштапкы катап столовыйдын јанында тушташкан Рыжий база јаткан. Онын «он колы», Корчок, база мында јадат. Толиктин танкы-

зы санаагарга кирет пе?

Айла олор бисти концертте көргөн болор бо, эмезе барып жадырыста үчү ле болгонысты темдектеп алган ба, жарты жок. Же керек онызында эмес. Олор бисти сагыганы жарт болгон. Бис үчү ле болгонысты база билгилеген.

«Скворечниктин» жаныла өдөргө жетпей, туранын ары жанынан та канча кижиге чыгара калыды болбоой, биске чурагылап ла келген; санаа алынарга жетпей, олордын тепкилеп ле јудруктап турганынан улам јерде јаттыс.

А бу айалгада турары керегинде тен сананбаза торт, онон башка керек там коомойтыыр. Јерде јыгылып калган кижини көп улус тепкилеп-чапкылап турган кийинде, турарга албаданбас керек, онон башка анан көп топпок келижер, а јүзи-бажын колдорыла бөктөп, болчоктоно јадып, согоочылардын кирлү ижиге качан токтоорын сагыганы торт. Је бу шокчылдар узак турушпады, олор канайып түргөн көрүнгилеп келген, анайып ла ок јылыйгылап калды. Јүгүрип отургандардан јаныс ла Корчокты таныдым. Олор общага јаар эмес, улустын айылдары турган ором јаар јүтүргөн. «Истерин јалмайт» - деп, бажымда јалт этти. А бажым оорып турды, эди-сөөгим база сыстажат, карын, јүзимди бөктөй тудуп алгам. Мен турала, онтоп јаткан нөкөрлөриме јууктап, өрө турарга болуштым. Олор ачынып, кактанып, бойлорын сыймап көрөт. Ончоостын буды-колыс бүдүн эмтир. Је чырайлары жанынан анайда айдып болбос. Борьканын тумчугы, Сашканын эрди јарылган. Эн ле озо јүзин ле бажын чеберлерери керегинде билбес, ченемел јок уулдар. Мен платочек чыгарала, эки јара јыртып, үлештирип бердим. Аксап, бой-бойысты јөмөжип, общага јаар ууландыс.

Бистин бүдүштеристи көрөлө, Галина бисти јунунгышка апарды. Тондорысты уштызын деди. «Слерди кем мынайып?» – деп сурады. «Карануй болгон, жарты јок» деп, Борька ого каруузын јандырды. «Бойыстын ла уулдар» – деп, мен айттым.

– Милицияга звонок согор бо?

Мен эмеш сананып турала, айттым: «Јок, бойыс аайына чыгып ийерис».

Бис јунунып турган өйдө Галина курткаларысты алала чыга бере-

ле, канча да өйдөн ойто келди.

– Борянын куртказы эмеш сөгүлүп калган, мен көктөп ийерим. Эртең келип алып аларын. Артканы кем жок ошкош. Мен олорды кактап салдым. Эмди кыбыгарга барыгар. Эмчилик керек жок болбой, эрдинде сыйрылган жер жаан эмес эмтир.

Бисти көрөлө, Коля, Толик, Михаил орындарынан тура жүгүрүп, калактажа берди. Толик тургуза ла общаганы бутка тургузала, «скворечникле» «жуулажып» баргадый турды. Коля милицияга тил жетирер керек деди. Михаил эртең ле училищенин жаандарына бу керекти айдып салар керек деди.

Же учы-учында жаргылашпас деп жөптөштис. Ненин учун дезе, ол Рыжийдин группазы болгоны керегинде бисте чике керелеер не де жок. Уулдар кемизи де кемди де таныбаган, а мен жаныс Корчокты көрүп калгам. Анда да жастыарымнан айабас. А озор бурузын алынбас. Же мында ол баштапкы ла үчинчи группанын уулдарынын кылыгы деп, кандый ла тенекке жарт болгон.

Жаргы эдип жүгүргени «трактористтерден» коомой болгонысты керелеер эди. «Ой, аргадагар бисти, экинчи группанын күчтү-бөкө уулдарын, бисти баштапкы группанын уулдары сабап жат!»

Эмди тургуза кемге де нени де айтпастан не де болбогон чылап жүрер деп шүүштис. Анан ары керектин аайы билдире берер. Куучындажып алганы аайынча, анайда ла жүрдис. Кемге де, керек дезе группанын уулдарына унчукпадыс. Баштапкы ла үчинчи группанын уулдарыла канайып жакшылажып турган болгоныс, анайып ла жакшылажып жүрдис. Бир сөслө, бисте ончо жакшы ла деп жүрдис. Күндөр түргөн өдүп турды. Же бу керек анда токтободы. Эмди столовыйда тушташтыс. Порциянды алар тушта эмеш ондошпостор мында жаантайын болотон. Бис бойыстын үлү курсагысты алала, столыста отурганыс. Көрүп ле турзаас, курсак үлеп турган жердеги балдардын ортозынан супту айагын тудунганча Колька Кезеров учуп чыкты. Оны ийде салгылаарда, онын узада чөйип алган колында аяк болгон, ол жыгылардын бери жанында да болзо, айагын түжүрбеген, же суптын жарымы төгүле берген. Оны Корчок ийде салган болгодый. Ненин учун дезе, ол столдын жанына Колькага же-дижип келеле, оны жакалап, нени де айдып турды. Колька бу өйдө

айагын столго тургузып ийген. Ол менин жанымда, эки киж и ажыра отурган. Мен тура жүгүрдим: «Божот дедим!»

– А сего не керек боло берди? – Корчок Кольканы божодып ийеле, мен жаар басты. Менин турган жерим эби жок болгон: стол, кийнимде отургыш, столдон чыгарга ой керек, а Корчоктын жанында жаан ачык жер. Же кандый да эпле ончо неме бойынын жерине тура берерде, столдон чыгарга да келишпеди. Жүгүргенче келеле, ол мени жүдруктаарда, мен түрген бөкчөйип ийгем. Онын жүдругы менин төбөмлө кыртыштай өдө лө берерде, жайканып турган Корчоктын жүзине сол колымла удур чаптым. Ол жерге жыгылала, түрген тура жүгүргенче, мен де согузарга белен болорго столдон чыгара калдым. Же бу ла тушта кыйгы-кышкыла Маргарита Николаевна бистин жаныска жеде конды.

– Тышкары барала согушкылагар! Слерге не, курсак жетпей барды ба? – столовыйдын заведующийи ачынып турды. – База катап мындый болгон кийнинде экилегер директорго барарыгар!

Нени де кекенип кимиректенип, Корчок бойынын столы жаар база берди.

Ажаныш та болбоды, мен калбакла аяктагы курсакты булгап отурала, туура жылдырып салдым. Уулдардын ажанып алганы артканын сакып отурган. Тышкары бис ончобыс кожо чыкканыс, же тышкартында баштапкы да, үчинчи де группалардан кем де жок болды. Бис училищеге жетире амыр жедип бардыс.

База канча да күн өтти. Столовыйда болгон керектин кийнинде бис кожо ло жүрер болдыс. Же ойлө кожо болгон керек ундылып, керексинбей бардыс. Бир катап Толикла экү ле келип жаттыс. Практикадагы жакылталарды түрген бүдүрүп ийеле, общага жаар мендегенис. Общагада улус жокко жуук, училищеде үредү божоголок ой.

Толик тургуза ла балыктаитан нек-сак салылган кайырчакты чыгарала, мошкалар белетеп баштаган. Ол бу жердин бир уулыла жакшы таныжып алган, онызы база балыктаарыла жылбиркеп турган, онын учун экү биригип, бош ойлөрдө суу жаар баргылайтан.

— Суу да, бодозо, Улаганнын суузындый, балык та, – Толик куучындап отурды. – Же кылык-жангы сан башка. Сууга да, балыкка да канайып жууктаарын билер керек. Бистин сууга бодоп, анайда ла

чачсам, бир де болбос. Өскө эп бедиреерге келижет.

– Сенин кармагына јааштын кийнинен арткан көөлмөктөн дө балык тудулар болбой. Балык сени ыраактан сезет не.

– Же жок, андый эмес ле. Мындый керекти сананып эдер керек. Балык тенек эмес не. Сергей «удилище» деген неме экелер болгон, оны барып көрөйин.

Толик кичинек кайырчакты тумбочкага салала, өрө туруп, көзнөктөн нени де көрүп, айтты: «Бистин уулдар јанып јат». Же тургуза ла чырайы кубулып, айтты: «Жок, бистин эмес, көрзөн дө».

Чын, ол бистин уулдар эмес болгон, келип јаткан уулдар «трактористтер» болды. Эң озо Рыжий, кийнинче эмеш аксандап, Корчок келип јатты. Мен ненин де учун тоолоп баштадым. Анда он эки кижилер болды.

– Канайып јадыс? – Толик сурады.

– Олор биске чай ичерге келип јаткан эмес деп сананып турум. Көлчиндер көргөн не, бис экү ле келгенисти. Изү болотон эмтир. Баралы!

Тышкары болзоос торт болгодый деп сананып, мен тепкишти төмөн жүгүрдим. Толик менин кийнимче болды.

Је чыгарга биске өй јетпеди. Баштапкы катка түжеристе ле олор кийдире «учуп» келген. Нени де айтпастан, ончозы биске чурады. Јудрукташ, тепкилеш башталарда, биске кайралаарга келишкен. Канча да катап мен жүзиме ле ийиндериме чаптыртып ийдим. Је бойым да олордон артпай, бир-эки катап јакшы каруу бердим. Јууктарда јарабас – јерге јыгала, токтоп салар, – онын учун бутла көп тепкилеп турдым. Бис кайралап ла турдыс. Толик коридордо, согушарга келгендердин кезиги анда, арткандары менин кийнимнен келди, тепкишти өрө. Јакшызы неде дезе, мен тепкиште, олордон бийикте болгом, перилалардан тудунала, будымла учурга тепкилеп баштагам. Јакшы келишкен, је олор, беш-алты кижилер, тыгылыжа туруп ийген. Меге ойто ло кайралаарга келижерде, тепкиштердин ортозындагы площадкаларда токтобостон база ла бир тепкишке чыгып алдым. Је тепкиштер божоп, Рыжий ла Корчок мени истежип, жүгүрик бажында јудруктайт, мен удур ла, је кайралаарга ла келижет. Удабай коридор до божой берди. Мен жүгүрикле олордын орто-

зынан өдүп чыгар керек деп сананып, же өйлү өйинде ондоп ийдим, озор меге анайып өдөргө бербес, жерге жыгып алгылаар. Нени де түрген сананар керек болды.

Кезикте кижинин эди-каны баштын жакарузы жогынан база нени де эдер аргалу. Сананарга жетпеди, мында анайда келишти. Менин карманымда жаантайын складешок дейтен бычак жүретен. Же бу көп башка-башка мистерлү, штопорлу бычак эмес, а бир болчок мистү жаан жалбак бычак болгон. Мен оны сессияга жүреле, черүге барардан озо Бийсктен садып алгам. Журт жердин кижизине бычак керектү болуп жат. Же согузар тушта мен оны качан да тузаланбагам. Андый санаа да сананбайтам. Бу да согужып турала, менде бычак бар, оныла тегин ле коркыдып ийерге жараар деп санаада да жок. Же бот, коридор божоордо, он колым карманнан ол бычакты чыгара тартарда, экинчи, сол колым, мистү бажын ачып ийген, оны бычакты уулдарга чике баштандырып алды. Бу кыскачак ла өйдин туркунына боло берген керектер. Өскө өйдө бычакла калаш та кезерге оны кармандарды чапкылап көрөлө, кажы карманда болгон, онон кодорорго, онын кийнинде, ол сол карманда болгон болзо, он колго салала, мизи сол жаны жаар баштанзын деп антара тудала, сол колло ачарга узак ла өй баратан. А бу тушта кол бычак жаткан карманды да капшай тапкан, көслө көрүп те ачагам, экинчи кол онын мизи кайда болгонун база бойы билер болды... Мыны ончо кийнинде бу учуралды эске алып турала, кайкап сананып турбай.

Бычактын мизинин жалтырт эткенин көрүп ийген уулдар тургуза ла кайра болды. А мен озордын кийнинче болдым. Меге озорды түжүрө сүреле, Толиктин керектерин көрөр керек болгон.

Бу ла тушта баштапкы этажтан Галинанын кыйгы-кышкызы угулды. Мен мынан озо Галинанын мындый тын кыйгырып жүргенин бир де укагам, ол токуналу ла керексинбес деп бодойтом. Бу ол эмес болор бо?

Общанын эжиги ачылала, Галинанын үнин тунгаксыдып, улустын жүгүришкени угулды. Үн чын да Галинанын эмтир. Ол, байла, Толиктин өштүлерин чыгара сүрген. Онон ол бойы көрүнүп келди, Толик база. Галинанын колында швабра болды. «Урушты токтодор!» деп кыйгыла ол менин өштүлеримди токтоп баштаарда,

олор тепкишти төмөн жүгүрижиپ түшти. Калганчызын Толик будыла тебип алды. Же Галина онын бойын швабразыла түртирип, жакарды: «Комнатага баргылагар!»

Меге жууктап келеле, бычакты көрүп ийген: «Не, катунын јерине барарга ба?!» Колымнан бычакты ушта согорго сананарда, мен ого удурлашпай да турзам, бычак колымнан айрылбады. Ол швабразын чачып ийеле, эки колыла менин сабарларымды айрып баштады. Учунда бычак онын колына кирерде, менин сабарларым анайып ла эңилген бойлоры артып калды. А колым тырлажып турды...

Галина бу керекти тегиндү артыргызып болбозым дегенин тургуза ла бүдүргөн. Бир частан бис директордын кыбында турдыс. Бис дегени Галина, бистин группанын мастери Анатолий, мен, Рыжий, онын баштапкы танмалу группазынын мастери Дмитрий.

Галина училищеге звонок согордо, Анатолий ле Дмитрий түргөн жүгүрижип келген. Не болгонын шылап уккылаган. Училищеге јетире Толик база барган.

Николай Петрович ончо улустын куучынын угала, учунда Рыжий ле мени артыргызып, арткандарын божодып ийген. Биске көрүп, столдо јаткан менин бычагыма көрүп, уур тынала, баштады:

– Коомой, уулдар, коомой. Государство слерди үредип јат, азырап јат, айылда слерди эне-адагар үренип алала санаалу, үредүлү улус болуп јанар деп сакып јат, а слер? Бычакка керек јеткен! А, Слава?!

– Же мен коркыдарга ла санангам, кем де соғужарга сананбаган, је бис ле соғужарга сананбадыс. Бис кыбыста ла отурганыс, керек кандый болгонын айттыс не слерге. Олор бойлоры биске келген.

– Эйе, Петя (Рыжийдин ады-јолы Петя Салин болгон), слер өскө общежитиеге өнөтийин соғужарга барганар ба?

Петя унчыкпайт. Николай Петрович онон ары айдат:

– Он кижии эки кижиге канайып чураар, јарабас ла, јаман ла болуптыр. Мынан озо база ла экинчи группанан үч уулды тоқпоктогондор бар.

Петька ла мен кайкажып, бой-бойыска көрдис. Мен чын ла кайкагам, а Петька, байла, кайкаган болуп мекеленген болор. Бис ол учуралды кемге де айтпадыс не! Ол кайдан билер? Галина айткан болор бо? А ол айдарым деп унчыкпады да не. Бүгүн де нени де

айтпай турды. Айса кем?

– Ол сенин нөкөрлөрүң болгон бо, Петр?

Ол ийиндерин көдүрди: «Бис ле улус сокподыс».

– А сен нени айдарың, Слава? Олор болгон бо? Сен соктырткан уулдардын бирүзи болгон бо?

Менин бу сурактарга каруузын берер күүним жок болгон, же нени де айдар керек. Күүн-күч жок кими ректендим: «Карануйда көрүнбеген, кем болгонын билбесим. Олор көп улус болгон, одус кирези».

– Одус болбо... – Петька оозун ачала, токтой берди. Же орой болгон. Ол бойынын жастырып ийгенин билеле, түлтүйип, бажын түжүрүп ийди.

– Же, уулдар, – эмеш өйдөн директор айтты. – Бала тушта кем согушпаган. Же слер жаан эрлер. Слава группанын старостазы, а Петя база бойынын најыларынын башчызы. Слер экү өскө уулдарга тем болор керек. Колдородон тудужала, база катап согушпагар. Общешитиелерде база катап уруш болбозын, көрүп тураар. Меге сөзигер беригер. Же бе? Милицияга мен угуспазым. Же үредү божогончо бычак менде артар. Жоп?

Бис бу кыптан капшай ла чыгып барар болуп, бой-бойыска колдорысты береле, тышкары чыктыс. Анда Толик ла эмеш тууразында Корчок турды.

Мен Толикла, а Петька-Рыжий Корчокло, эки жара базып ийдис.

Нези кайкамжык десе, мынын ла кийинде үредү божогончо бистер ортодо база согуш болбогон. Же озолодо айдып ийейин, үредүни божодоло жанып жада, мен бойымнын томырак бычагым керегинде ундып салгам. Ол анайып ла директордын столында онын шокчыл курсанттары керегинде эзедип, артып калган.

ОН ЭКИНЧИ БАЖАЛЫК

Калганчы өйдө менин директордын кыбында турарым көптөй берди ошкош. Анда болгонымнан эки ле күн өдөрдө, паралардын ортозында кадрлардын бөлүгүндө иштеп турган Наталья Петровна кыптын эжигин ачала, карап, сурады:

– Экинчи группа ба? Аданов кайда? Слава Аданов, директорго ки-

рип ий, анда сеге кандый да телеграмма келген.

Ончозы унчыгышпай барала, мен јаар көргиледи. Телеграмма? Мындый јетирү алган кажы ла кижинин кайда да өзөгинде соок јайылар јанду. Телеграмманы сакыбаган јанынан кандый да коомой айалга төзөлө берзе ийип јат ине. Ончо јакшы болзо, письмо бичип јат. Менде телеграммаларла колбулу эске алыштар кунукчылду болгон. Бир јыл кайра черүде турала, энем божогоны керегинде јетирүни телеграммала алгам. Эмди не боло берди болбоой?

Группага менин сезимдерим јайыла бергендий, ончозы чочып калган көрүжиле эжикти чыкканчам көргүлөп турды.

Јолой мен санандым: акам бар, сыйным бар, тайнам. Аа, јарт, тайнама не де болгон болор.

Менин чочып калган бүдүжимди көрөлө, Иван Николаевич токунатты: «Чочыба, ончо јакшы, јаман неме эмес. Отур. Петяла база катап уруш болбоды ба?»

– Јок, болбоды, – мен кыскарта каруузын јандырдым. Бойым дезе ийнеде немедий отурдым.

– Санааркай бергенинди көрүп турум. Коркыба, эмди ле айдып ийейин, телеграмма Бийсктин техникумынан келген. Эмди токунадын ба? Айдарда, ол не үредү болгонын айдып бер.

Мен санааларымды јууп баштадым. Көксимде јенил боло берди, карын айылдагы улус амыр. А Бийск, ой, сананар керек, чындап, эйе, үредү...

– Је мен школды божодоло, Горно-Алтайскта тудум иштерде иштегем. Онон Бийсктеги строительный техникумнан приемный комиссия келген. Мен экзамендер табыштырала, заочный бөлүккө кирип алгам. Черүге барар алдында сессияларга барып келгем. Черүден јанып јадала ологорго кирип, черүде болгонымды айдып салгам. Ыредүни улалтар күүним бар болзо, кўскиде алдырту чаазын ийерис деген. Ийгени бу болбой.

– Эйе, чын айттын. Сессияга алдыртып јат. А анда анан ары үренер күүнин бар ба?

– Мен ологорго үренерим дегем. Је онон бери келип ийгем. Эмди келишпес болбой, сананзам, эки јерде үренерге де јарабас болбой.

– А бойын үредүни улалтар күүнин бар ба?

– А слер божодороор бо?

Директор столынан чыгала баскындап, ойто отура берди:

– Чынын айтса, менин практикамда бу баштапкы учурал. Бисте үренип турган өйдө кем де катый өскө жерде үренбеген эди. Же анайда жарабас болгоны бичилген жасак база жок. Сенин оценокларыңды көрдүм, олоор жаман эмес. Сессияга барып келеле, чогулып калган куйруктарды ончозын жоюлтып саларга молжонуп, сөзүңди берер болзон, мен сени божодор аргам бар.

Мыңдый агынла барган куучын меге жарап турды, же ол ок өйдө бу сакыбаган куучын-эрмек болгон. Бу жылда техникумның үредүзине барып болбозым деген санаала мен жөпсинип, токунап калган болгом, оның учун бу солундар мени чын чочыткан. Ого үзеери, телеграмма керегинде баштап ла угала, бодоштыра сананган уур санаалардан айрыларга база өй керек эмей. Же сессияның кийинде келеле, мындагы экзамендерге белетенип, ончозын табыштырарым деп директорды ижемжилеп салдым.

– Андый болзо, мыңдый болзын. Телеграмма бу, бар, үрен, үредү төрт күннен башталар. Акчан бар беди? Сеге анда эки недеге жүрер керек.

– А... сананып ийерим. Улаганга телефондоорым.

– Акыр, Слава. Бир недегеде слерде баштапкы стипендия болор. Эки айдын. Оны сеге эртен ле берип ийзин деп жакып саларым. Оноң жолго бар. Божодып алзан кем болорың?

– Үренип турган специальность «Промышленное и гражданское строительство» деп адалат.

– Промышленное? Фабрикалар, заводтор. А гражданское дегени туралар, күрлер болбой кайдар. Андый ба? Кандый жакшы! Ичкери бар, келер өйдин строители! Эртен акчага кел, стипендияга.

Мен тышкары чыгала, телеграмманы кычырып баштадым. Ол Бийсктан эмес, Улаганнан келген эмитир. Кийинде угар болзо, оны Аркадий таайыма айылдаш жаткан Оля эжеш аткарган. Техникумнан алдырту чын келген. Улаганда ончо улус бой-бойын билижер учун письмо Аркадий таайымның айлына жеткен. Зоя жеңем оны меге аткарып ийзин деп, алдында почтальон болгон Оля эжешке баштанган. Же үредү башталарга недеге арткан, а письмо жедерге узак өй керек

болорын билип, Оля эјеш телеграмма салган. Кыскарта: Адановты техникум мындый-мындый күндерде сессияга кычырат.

Мен кайра једип келеримде, урок башталып калган болды. Кур-
санта пар божогонун керелеген күзүни качан согулып баштаа-
рын энчикпей сакып турганын көрүп отурдым. Николай Иванович
чыга ла берерде, ончозы меге баштанды.

– Слава, телеграммада не? – Михаил сурады.

Олордын кажызы ла мен јаар бурулып, каруузын сакыган. А эмеш кокурлап ийзе кайдар?

– Санааркабагар, балдар. Ончо јакшы. Кунугар неме јок, карын да сүүнчилү табыш келди.

– Је карын, Кудайга баш. А сүүнчилү не болды? – Глаша сурайт.

– Мен уулду болдым!

– Кандый уулду?

— Ўчинчи.

– Кандый уул бала, кандый үчинчи, сен керек десе айыл-журт та
төзөбөгөн, – катап ла Глаша арай болзо кышкырбай айдат. – Бу мен
кем айылду, кем бойдон, ончо бичип алгам. Сен бойдон!

Арткан кыстар база чур-чуманак табыштаныжа берерде, уулдар нени де ондоп болбой отургылады. «Мекен сенин!» – кыстардан кем де кыйгырды.

– Је, балдар, слер канчанчы чактын улузы? – мен токтобой турдым. – Јаңыс ла айылданган кижи балдарлу болотон деп слерге кем айткан? Бот, менде эки бала бар болгон, эмди ўчинчизи чыкты.

– А мынаң озо сен не айтпаган?

– А не, мен айылданбастан балдарлу болгон кижі деп мактанар керек болгом бо? Је анайып келижип калган да. Јүрүмде сен сананганың аайынча ончо неме болбой турган не. А балдар чыкканында јаман бар ба? Је бу, телеграмма келди, эмди незин јажырап, слерге айдып ийдим, түңей ле удабастан үгүла беретен немени.

– Оноң өскө балдарыңа канча јаштаң? – мыны Михаил сурап туру.

— Ўч ле эки.

— Барарын ба?

– Барарым, эки кўннен. Директор стипендияны эртеледе бердир-тип ийер болгон, кандый да болзо сыйлар садып алар керек. Бир

неделеге божотты. Бар, балдар – ол јакшы керек деди. Эртен бистин общагада јуулыжып ийеектер айла. Је күүнеер бар болзо.

– Бистин староста бисти төгүндөп турган болбой, бүтпей ле турум, – Катя Башпакова серенип айтты. – Чыккан күндөрле кандый болгон эди, андый да болуп айабас.

– Је сен нени ле айдарын, Катя! – мен мокодып баштадым. – Түндөштирер де арга јок! Тегин чыккан күнди темдектегени ле ак-јарыкка јангы кижы чыкканы! Анайып мекелеерге кем коркыбас эмеш?! Бойына кинчек алынып! Эмди ле телеграмманы көргүзерим, көр!

– Је оны, карманын каспа, јарт – мен тура жүгүрөле колымды карманыма сугуп жүрөримде ле Глаша токтотты. Онон тыныда айтты:

– Уулдар, кыстар, бежен акчанан јууп јадыс!

Эртенгизинде бистин кыпта менин «үчинчи уулым» учун чөөчөйлөр көдүрилип, баштапкы «эки балама» база алкыштар айдылып турды. Кем де мен учун сүйүнүп турды, кем де килеп баштады. Кыстар јаан јымжак айучак экелгиледи, оныла кожо јаан откыткада мындый байрамдык күнде су-кадык, сүйүнчи ле өскө дө јакшыны күүнзеген сөстөр бичилтир. Бу тушта ураачы Михаил болды. Байрам анылу болгон учун Глаша коньяк экелди. Артканы Горно-Алтайсктагы винзаводтын «Подгорный» совхозында јазалган ачу аш болды. Толик столовыйдагы Веранан эки калаш, сырдын учын ла канча да банка консерва «сыгандажып» экелди. Славка Адановто үчинчи уул чыкканы керегинде бүткүл общага бүгүн билер болгон. Керек дезе Галина бистин байрам башталар алдында карап ийеле, уткып салган. Онон вахтаны сомоктойло, бистин байрам узакка улаларын сезип, жүре берген. Ол общагага јуукта јаткан, канай-кунай не-не керек болзо, оны кайдан табарын ончозы билер. Ол бир бис согужып турган тушта баштапкы этактагы комнатада јадып турган уулдардын бирүзи ого элчиге жүгүргөн болуп, бис бүткүл артканысты кийинде угуп турбай.

Байрамдар табыш јогынан кайдан өтсин, баштапкыда угулар-угулбас айдылып турган сөстөр байрамнын учы јаар блааш-тартышла айдылды. Ончозына сүйүнчилү болгон. Кыстар «Деревенька моя» деп кожонды кожондойло, онон бойдон уулдар кандый көп болгону керегинде кожондошты. Уулдардын да кожонго коштонышкан

үндери анан-мынан угулып турды.

Араайынан айылчылар астаган, озо экиден-үчтен кыстар барган, онон өскө общагаларда жадып турган уулдар жанган. Учунда жаныс ла Тобошева Люба артты. Ол Кичү-Ийинде жаткан.

– Ой, а мен жаныскан арткам ба? Жүгүрейин.

Жаныскан канайып божодор. Көрзөм, уулдар артып калган «Грушевыйды» жулдагылап туру. Мен Любаны үйдежер болдым.

Кичү-Ийин жаан Ийиннин аппендицит ошкош бөлүгү болгон. Документтер аайынча Ийин де болзо, улус оны Кичү-Ийин дежер. Ол Ийиннен бүдүн жарым - эки километр ыраагында турган. Анда жадып турган кыстар түште айлына ажанып барып келетен. Же бот, Любала бис экү барып жадыс: ай-карануй түнде жол жакшы көрүнбей турган.

– Же, сеге энир жарады ба? – мен сурадым.

– Же кем ле жок, бистин группа жакшы. Байрамдар ла өткүрип бош жок то бис.

– Бойын керегинде куучындазан. Эмезе журтын керегинде.

– Же бистин журт керегинде нени айдар. Мынан ончозы баргылап жат. Ийин жаар, эмезе аймакка, калага да көчкилеп жат. Лииттер жокко жуук, жүк ле жаан жаштулар артты.

– Слер ончогор бир класстан ине? Слер нак кыстар. А үренип барганы көп пө?

– Же кайдан, үч ле кижи. Бирүзи кирип алган, үренип жат. Экүзи кирип болбоды. Мен турлуда эне-адама болушкам. Үредүге кирерин керексигем де. Айса болзо үренип барары жанынан кыштай сананып ийерим. Жагыс мынан кайдаар да барар күүним жок. Табышту каланы сүүбей жадым. Журтымда артык.

– Јарт. Кайда ла бойынын жакшызы да, жаманы да бар ине.

Оны-мыны куучындажып, Кичү-Ийинге једип келдис. Любанын айлы журттын баштапкы тураларынын бирүзинде, та экинчи, та үчинчи турада болды. Карануйда жазап көрүнбеди.

– Же, бис једип келдис. Айса сен кирерин, чай ичерис?

– Кайра жүгүрейин, удабас от то өчө берер.

– Же айса жүгүр, та кемнин де уулынын байрамын јетире байрамдап алаар.

– Ондободым, канайып кемнин де?

– Же сенин ле эмес не.

– Канайып менин эмес?

– Сен черүнен качан келген? Күүк айда? А эмди кандый ай? Беш айдан чыккан бала ба? Эх, сендий адага кижиге килеер. Ол баштапкы да балдарын жанынан сурактар бар. Же менин керегим эмес, бойсын.

Кенетийин Люба жууктап, мени окшоп ийеле, айлы жаар басты. Карануйда меге ол эжикти ачала кайра көрүп, тындаланып турган деп билдирди. Же карануйда бу жүк ле билдирген болбой.

А мен анда ла тургам, жүзиме кан шаалып, торт ло күйүп баштаган. Та окшотконымнан, та мекем ачылганынан.

Мен такыла-такыла ойто кайра келип жадала, санааларымнын аайына чыкпай турдым. Менин мекелеп турганымды ол билген эмтир. Же байрамдап турарыста ол оны айтпаган, анан да озо айтпаган. Айдарда өскө кыстар база билер бе? А ол мени не окшогон? А общагада ненин учун калганчы артып калган? А чай ичерге не кычырды? А меге артып каларга жараар болды ба?

База нени-нени сананар күчим де артпай барарда, мен карануйда жаным ла жолго ажару эдип баштадым. Общагага жеткенчем, от то өчүп калган. Уулдар жада берген, же кем де уйуктабаган эмтир.

Михаил айтты: «А бис сени бүгүн келбес деп бодогонус».

Ол анайда не сананган? Же сураар да чак жок. Көстөрүм жумулып турды. Калганчы күчимле көзнөктүн алдында отурган жаан айучактын сомын көрүп калдым.

«Үч уулдын адазы» болоры күч ле керек болды. А чын жүрүмде андый болзо, анан күч болор беди?

ОН ҮЧИНЧИ БАЖАЛЫК

Үредүге мен жетире бай баргам. Баштапкы ла паранын кийининен Наталья Петровна келеле, көстөриле мени бедиреп, айткан: «Ада-нов, кассага барып кел, анда сеге стипендия берер». Мен балдарга тынгытту кижиге болгонумды көргүскөн көрүжимле көрөлө, эжик жаар бастым. Кече меке болгон деп эмди кем айдар эмеш? Жаным Люба агын-чегин чыгарып келбезин деп, таң эртен сананган болгом, же ол бойын нени де билбестий тудунды.

Ойто кайра пачкалу акчалу келеле, столдын үстине салдым. Акчаны керек дезе кассадын жанында да чотобогом. Эмди тоолоп көрөр деп санандым.

– Глаша, чотоп ийзен, көөркий жакшы, мында канча, бойым да билбей турум. Эки айдын стипендиязи деген ошкош эди.

– Же сен кол салган не, – Глаша акчаны колына алды. – Ведомостьто канча деп бичилген?

– Кем билер оны, мен капшай ла колды салала, келип ийгем. Андый ла көп акча. Мен тен эки ведомостьто кол салдым ошкожым не.

Глаша тоолоп баштады. Пачкада беш, үч ле бир салковойлор болды. Пачкалу акчаны колына алала, ол бир болчоктон столго салып, чотоп, кезикте тура түжеле, эриндерин кыймыктадып, сагыжында кожыштырат, онон ойто ло ижин уалтат. Тоолоп божодоло, столдогы акчаны пачказына ойто сугуп, түп-түс болзын деп, столго чабып ийди. Меге берди: «Жүс төртөн сегис салкой. Ол, айдарда... бир айга жетен төрт салкойдон. Сенин стипендиян. Бистин де стипендия андый ла болор. Общагада жатпай турган балдар анан көпти алар.

– Эйе, бисте жүс беш салкой, – Катя Башпакова айтты. – Стипендия бир неделеден болор. Же Славага озолодо берилген. Ого акча керек те, барып жаткан. Уулын көрүп.

– Эйе, өйлү өйинде, жакшы болды. Директор болушкан. Ого жаан быйан. Толик ла экү акчаны божодып салган болгоныс. Чындап, Михаил, сенен кече бир салкой төлүгө алганыс, бу, Толик ла менен деп ал, жандырып жадым.

Мен Михаилге бир салкойды береле, пачкалу акчаны кайда сугуп аларын билбей турдым. Карманыма тыктап баштадым.

– Акыр, Слава, – Надя Васильева токтотты. – Менде кичинек баштык бар.

Ол сумказынан баштык чыгарып келеле, ичнде болгон не-немени сумказындон кактап ийди. Сыйса бөстөн көктөгөн кичинек баштыкты меге берди.

– А сен канайдарын? – мен сурадым.

– А мен жаңызын көктөп аларым. Ол буулу, акчаны салала, туй буулап ал.

Мен анайда ла эттим. А Михаил айда салды: «Коркышту баштык

эмтир, Слава. Жаражын көрзө, эр кижинин эмес болгодый». Ончозы каткырышты.

– Же кем-жок, нени-нени сананып табарыс. Мее неге керектү эди – мен айттым.

Мен тургуза ла шүүдим: акча бар, атанар керек. Айттым:

– Мен барайын, нөкөрлөр. Директор божодып ийген. Общагага барала, жунадынып алайын. Слерди башкаратан кижн Глаша болор. Сен бичип тур, кем канча кире ичкен, кем кемле нөкөрлөжип турган, же ончо ло көрүп, группаны башкар. Тын баштактанбагар, балдар дезе бе, олор түрген чыгар жанду неме.

Ойто ло каткырышты.

– Бис сего кайдан једетен эдис. – Глаша айтты.

Люба јаар туйка көрзөм, ол күлүмзиренип отуры.

Бис уулдарла колдон тудужып, табышту јакшылажып ийеле, бозогон база катап кайра бурылдым: «Туштажуга јетире!». Онон үредүчи келгелекте ле јүре берерге мендедим.

Эмди Кош-Агаштан келип јаткан «ПАЗик» автобустын калганчы отургыжында отурып алала, каа-јаада курткамнын ич карманын тудуп көрүп турдым: анда, Надя берген баштыкта, менин акчаларым бар. Мен эске алып баштадым, мындый јаан акчаны качан туткан эдим? Тургуза ла санаага кирбес эмтир. А-а, черүге барардан озо, стройкада иштееримде. Санаама кирип келди, ол тушта, призывник дейле, эки неделенин пособиезин, окончательный расчетту ишјал, отпускной чотоп берген учун бастыра јаба үч јүс төртөн салкой акча алган болгом. Эмди де менин карманымда сүреен јаан акча јаткан.

Калага једип, черүге барардан озо стройкада кожо иштеген, эмди общежитиеде јадып турган таныш уулдарда конуп алдым. Тан адарда, Бийск јаар барып турган автобуска билет аларга вокзалга келдим. Общежитие вокзалдан ыраак јок. Черүге барардан озо иштеп турала, мен база бу общежитиеде јаткам. Карманымнан акчаны чыгарала, Бийске јетире деп эн баштапкы рейске билетти садып алдым. Билеттин баазы эки салкой јирме акча болды. Бийске јетире автобустар кажы ла бир частын бажынан јүрүп турган эмтир. Акчаны бөлүп, кажы ла катап Михаилдин «јаркынду» деген баштыгынан казынбаска, јолго керектү дегенин карманга салдым. Чын да, оны

тудунып алган эр кижиге сан башка көрүнөр эди.

Жолго атанар өйдө жарап «Икарус» келди. Оныла жорыктаарга меге жарап жат. Отургыштары эптү, салон жаан, үсти бийик. Жорыгы жеңил, мотор кайда да учунда ла алдында, онын учун онын күүлежи де угулбайтан. Жарап ла база!

Көзнөктүн ары жанында жалаңдар, журттарды өткөндө туралар эле-стелет. Токтодуларда пассажирлар турганда, автобус тура түжүп, улусты отургызат. Көп жерлер бош болгон.

Эки час киреден Бийск көрүнүп келди. Оны бистин калала канайып түндейден эди. Элбек оромдор, бийик туралар, оромдордо улустын да көбизи сүрекей. Же бот, вокзал. Вокзалдын бери жанында телкем тепсен, оны эки вокзалдын бир тепсени деп айдарга жараар. Ненин учун дезе, автобустардын ла темир жолдын вокзалдары коштой тудулган.

Баштапкы катап Бийскке келгеним санаама кирди. Же ол сүүнчилү эмес эске алыш деп айдарга жараар.

Мен баштапкы сессияга келип жадарымда, Лида, төрөөн кижиге, бир карган кижинин сурузун берген. Ол кижиде Лида бойы зубопротезный техникумда үренип турарда жаткан. Үредүзүн божодып салган. Квартиранттар жок болзо, жадарга жараар ба, уксын деген.

Ол тушта мен автобустан түжеле, кайдаар барарын билбей, вокзалдын тепсенинде «оозым ачык» көстөйүп тургам. Адрести бичиген тилбек чаазынды бедиреер керек болгон, ошонг кемнен де сурап ийер. Же кенетийин ле менин алдымда сыган үй кижиге тура берген. Түргөн-түргөн та нени де айдарда, не де угулбады. Жаңыс ла «погадаю, расказу» дегени ондолды. Колым ол үй кижинин колына да та канайып кирген... Сабарыла менин алаканыма журап, база ла түргөн-түргөн куучынданат. Же озор анда нени айдып тураачы эди? «Дом казенный, дорога дальняя». Санаама кирбейт. Жаңыс ла ол кенетийин токтой түжеле, карманыма көргүзип, айткан: «Бу мында сенде акча бар, көргүс».

Менин курткам студенттер кийеечи кыска «х/б» куртка болгон, жеңдери топчыларлу, төжи тушта, эки жанында бирден карманду, озор база топчылу.

«Анда акча жок» дедим.

– Э-э, – сыган айтты. – Жаан улусты төгүндеери жаман кылык, уулчагым. Же сен шакпыраба, мен ол акчаны алала, паражыйттап, ойто сеге берип ийерим. Сен керектеринге келген деп көрүп турум. Ончо керектеринг жакшы болор. Сен канайда болзын деп турган, анайда ла болор.

Кенетийин бир эмеш ойгө токтой түжеле, менин сол төжимдеги карманга сабарыла түртүртти: «Анда сенде он салкой бар, көргүс!»

Мени ток чапкан немедий болды! Бу ла жарым час кайра автобуста тушта брюкамнын карманындагы төрт он салкойдын бирүзин кодороло, шак ла бу сол төш карманга сугуп алгам. Акча керек болзо, көп акчаны бир уунда чыгарбаска белетегем. А бу оны канайып билип ийди?! Мен оны төгүндеп турган немедий, уятту боло берди.

Акчаны чыгарала, колдон ычкынбазым деп шүүп алдым. Чыгардым ла, байагы кызыл купюраны тыныда ла тудуп алдым.

– Чын, бу кырынан тыныда тут, божотпо, – сыган кижича катап ланени де шымыранып, сабарыла акчаны айландыра жылдырат. Онон эки колынын сабарларыла акчаны тулкуйта түрүп баштады. Бойынын тилиле нени де айдып ла туру. Акчаны учына чыгара, менин сабарларыма жетире түрүп ийеле, сабарларымды акчазы суула ала-кандарыла бүркеп, табышту үреле, колдорун алып ийген. Менин колымда акча жылыйып калган! Мен онын колдорунан ала койгом. Же ол бир удурлашпаган, токуналу турала колдорун өрө көдүрип, айландырып, сабарларыла кыймыктадып турган: мында не де жок! Акча жерде жаткан болор бо деп, мен төмөн көрдим. Бойым турган жерди эбире көрөлө өрө көрзөм, сыган жогыла. Жылыйып калган!

А мен ол ло жеримде турала, бойымды айткылагам. Аамай! Тенек! Эштек! Андый болотон туру.

Кийинде, эмеш токунайла, сыган бойынын ижин жакшы бүдүрип турган кижича деп санандым. Кандый ла иште бойынын устары барине, ол ло детальдар жазап тургандар, токарныйда, шедевр эмей! Кем де анайда эдип болбос! Эмезе печке салаачы. Печкени саларынын жажыды көп неме. Бу сыган бойынын керегин база жакшы бүдүрип турган деер керек. Түндештирү айса эмеш уянсу, же түней ле... Акча сол карманда болгонын ол канайып билип ийгени кайкамчылу. Онон он салкой болгонынан бери билип ийген! База бир карманда

акча болбогон не, јаныс адрес бичип салган тилбек чаазын сугулган. Онон акчаны кандый эпле јылыйтып ийди эмеш, мен оны тыныда ла тудунган болгом ине.

Бийскле баштапкы катап танышканым ол. Онын кийнинде сыгандар ла көрүнген јерди мен ойып өдүп баштагам (ненин де учун олор Бийскте көп жүргилейтен), је ол учуралды күлүмјилү эске алатам.

Тегин кала бойы меге јараган. Мында көп заводтор бар, јангы туралар тудулып јат. Улузы да иштенкей. Кала бойы озогыда тудулган, оныла таныжып, бош ой келишсе ле онын эски оромдорыла базып жүрерин јакшызынатам. Кирпичтен тудулган тураларын ајыктап, көп тоолу магазиндерине кирип чыгатам. Эмди директордын кыбындагы столдо јаткан томырак бычакты мен база мынан садып алган эдим.

Эмди мен вокзалдын јанындагы тепсенди ле темир јолды бир де эренис јогынан өдөлө, Ростовский деген оромнын 146-чы туразына ууландым. Анда, карган јаанактын айлында, мен черүге барардан озо јаткам. Јаскыда техникумга келеле, айылдап кирип жүргем, эзен-амыр отурган. Күскиде јатыргызар улус јок болгодый болзо, мени алар болгон. Бот, күсле кожо мен база једип келгем.

Шура јаанак мени сүйүнчилү уткыган: «Слава, Слава, јакшы, өрө өт!»

Ол төрт ээлү бир јаан туранын төртинчи үлүүзинде јаткан. Туранын сол ло он јанында јаан каалгаларлу чеден турган. Ол бойында маала-ажын салатан кичинек јерлү, анда ла казынып, јайлап калатан. Артыкташканын садып, эмеш те болзо кирелте эдип ийетен. Бойы бастыра жүрүмине заводто иштеген, је нени эткенин бир де айтпайтан, колым салгам, јажыт, айдарга јарабас деер. Амыраар күндерде кезикте кызы ла күйүзи, үч јашту уулчагын алганча келетен. Кызы ла күйүзи база өскө заводто иштегилеген. База ла јажыту иш, су-кадыкка каршузы да бар дежетен. Јаанактын айтканыла, олордын ишјалы јакшы болгон, үч жүсти колго алгылып турган. Айылчылар келгенде, мен калага чыгатам. Кичинек туранын эки кыбы тапчы болгоны тургуза ла билдире беретен.

Калала баскындап, музейлерди көрүп, техникумнан ыраак јоктогы көрү-выставкалар тургузылган залды көрөтөм. Анда экспози-

цияларды, журуктарды жаантайын солуп турар болгон.

Воскресен күн болзо, барахолка баратам. Керектеген не-немени ончозын барахолкадан табар аргалузы жакшы. Же мени «наперсточниктердин» ойыны жилбиркеткен. Чынынча, ол оймоктор до эмес, жаан эмес стакандар болгон. Өткүрө көрүнбес, калай стакандар. Фанерага көнмөрилген стакандардын бирүзинин алдында шарикти жажырала, бир уул оморды жерлерин солыштыра жылдырат. Шарик кажызында жажынганы табар керек. Ол уул нени де айдып турар, бодоштырза, «слер шарик, мен малик» деп турган болгодый. Ады айса Малик болгон? Ол үч стаканнын үчилези куру деп көргүзеле, бирүзиле шарикти бүркеп, жерлерин солыштырып баштайт. Фанерада жаткан эки бир салкойлордын бирүзин Малик, экинчизин ойноорго күүнзеген кижиге салган. Малик стакандарды түргөн жылдырып, токтой түжеле, колдорун көдүрөт. Шарик кайда барганын тапсын деп айдат. Табаачы кижиге көргүскөн стаканнын алдынан шарик чыгып келзе, ол ойноп алар. Шариктин ээзи «шарик слердин» дейле, акчаларды алып, ойноп алган кижинин колынын алдына түргөн чачып береле, бойы тура жүгүргөн жерде база эки салкой чыгарып, «база ойноорго бо?» деп айдат. Ол каруузын да укпай, ойынды база катап баштап ийет. Катап ла шарикти көргүзеле, бир стаканнын алдына жажырза, табаачы кижиге Маликтын колдорынан бир де көс албай жат. Онон талдап алган стаканын көдүрүп ийзе, база ла чын! Ойноп алган кижиге сүүнип, алакадарын жыжыштырат. Малик ачынып, нени де кимиректенип турала, база төрт бир салкой чыгарып, жаткандарынын үстине салат. Эмди сегис салкой ойнолор! Ойын катап ла башталат, бу ойноп баштаган кижини эмди токтодор арга жок, ол онон ло ары ойноорго белен. База ла ойноп алды! Ойноп алган кижиге учында ончо акчаны фанерадан жууп, жүрө берет. Малик тын ачынып, фанеразын да тебет.

Бу ла тушта база бир кижиге фанеранын жанына келип отуруп ийет. Малик ойынды күүн-күч жок ло баштайт. Бүгүн ого ойноп аларга келишпейт. Ол катап ла ойнооттыртып баштады. Катап ла катап. Такса өзүп, сегис салкойго жетти, онон он алтыга жетти! Табаачы кижиге шарикту стаканды чын көргүзүп турган деп бүдүп, бу, бу стакан деп, торт ло тыркырап турган колын стаканга уулайт. Малик стаканды

көдүрип ийзе, не де жогыла! Ойноорго күүнзеген кижиге Маликтин колундагы стаканды антарып, түбин карайт. Малик жаар кайкап калган көрөт: ол көргөн, талдаган, шарик анда болор керек болгон! Малик нени де айтпастан экинчи стаканды антарат, куру эмитир. Улуска көргүзсө, калганчы стаканды көдүрөрдө, шарик тоолонуп чыкты...

Малик ончо акчаны жуунадып аларда, ойнотырткан кижиге туруп, канайдар да арга жок, жүрө берди.

Бир канча ойго ойын токтодыла берген, ойноор күүндү улус жок. Онон Маликтин «слер шарик, мен малик» деген кычырузуга база жуулыжып келди. Же кенетийин Малик стакандарын ла шарикти карманына сугала, фанерады колтуктанып, туура базат. Не боло берди? Чого турган улус база таркажат. Көрөр болзо, ыраакта милициянын патрули, эки кижиге келип жаткан эмитир. Олор барахолкада жаантайын жүрөтөн. Милиционерлер рядтарла басты. А бистин Малик кайда барган? А-а, ол туру, кемле де куучындажып жат. Же бис оны кайда да көргөн ошкожыс. А бу байа баштапкы ойногон кижиге турбай! Ол сегис салкойды ойноп алды не. Куучындажып турганын көрзө, жуук нөкөр улус болгодый. А-а, бот керектер кандый эмеш! Ол ойынды улус көрзин деп, өнөтийин ойногон ойын турбай. База эмеш олорды көрүп турала, бу өмөлөжип эптеген ойын болгонын ондоп баштаарын. Эмесе төгүн деер бе. Малик жаныскан эмес, бу бүткүл банда, жаманым таштагар айла. Же өмөлик те болгой. Өмөликтин кажы ла туружаачысында бойынын бүдүрөтөн ижи. Олордын ойын баштайтан жери улус өдөтөн жолдордын табарышканы. Ойыннын жери төрт жанынан жакшы көрүнүп турар керек. Кажы ла жанында, «шухерде», тургузып салган улус бар. Милиция көрүнүп ле келзе, олор Маликке билдиртип ийер, а Малик тургуза ла ойынды токтодор. Ол үзүк жоктон ло ары-бери көстөнип турганын кайкаган эдим ле. Ойноочулар, ойноп алатандары, база канча да кижиге болор керек, кем де сезинбезин деп. А бот калганчыда Малик та кандый эпте шарикти солыштырып ийетени – жажыт, фокусниктин узы. Фокус – база төгүн. Бүдүп турган улус бар тушта, олорды төгүндееди улалар. Андый ла болуп жат.

Черүге барардан озо мен мында артыргыскан ватманду тубусты, бичиктерди ле тетрадьтарды Шура жаанак меге экелип берди. Бой-

ына удуротургузала, менин жүрүмүмдү эмеш сурап угуп, бу ойго бойыла болгон түбектерин куучындап баштады.

– Ой, Слава, та кайдаар барып жаткан неме деер, тиш оорыган, неделеге чыдашкан, ошон больница барган. Практиканттарга отургыскалап берерде, олар орыбаган тижимди кодоргылап салган. А ооруга өтпөс. Ойто ло бардым. Ошон не деп сананып турун? Олар, күрүмдөр, менин бүдүн тижимди кодоргылап салганы жарталган!

– Ол кандый андый неме?

– Же бот, көрзөн оморды. Же ошон оорып турганын кодоргылаган.

– База жастыргылабады ба? База ла соо тишти кодоргон болбозун?

– Жок-жок, Слава. Ол калганчы бүдүн тижим болгон...

Тижи керегинде комулду куучындайла, карганак кар жагалакта маалазында иштенип саларга баскан. Арткан түбектерин куучындаарын өскө ойго жылдырарга келишкен. Ненин учун дезе меге барар керек болгон.

А мен техникум бардым. Трамвайдын тискинчизинен бир уунда он билетти одус акчага садып алдым. Бир катап жоруктаганы учун үч акча.

Техникумда меге предметтерле жакыталар берилди. Оморды мен айылда бүдүреле экелер керек болгом, же кайдан. Сессиянан озо менде бир бош күн бар болгон. Ошон сессиянын он беш күни. Төрт экзамен ле алты зачет табыштырары темдектелген. Ол керегинде угарга жалкулу болор, онын учун айтпайын. Жаңыс бу күндөрдө бичиктерде казыныш жетире ле болды, чертежтар журап, контрольныйлар бүдүрүп, оройго жетире тетрадьтарды чормоп отурыш жеткен ле. Эки предметле контрольныйларды ойинде табыштырып болбогом учун экзамендерине өткүрбөди. Контрольныйларды табыштырып ийеле, үредүчилерди бош ойинде менен экзамен алзын деп сураш база болгон ло.

Түндөрле отууарга келишкен, а бир түндө эмешке де көс жумбадым. Сопроматла бир болчок задачаны түниле бодогом.

Чайды да мендеп ичеле, чаазындарымла уружатам. Карганактын «болужатаны» кайда эди. Балдары көп келбес, жаңыскан ого кунукчылду. Куучындажарга ла турар. Мен бодолгонын аайына чыгайын деп терен санана ла берзем, жаңыма келеле, бойынын

солундарын куучындай берер. А мен оны угуп та турганым јок. Ол јууктап келеле, јардыма түртип баштаар: «Слава, сен бери көрзөн! Сен мени бир де укпай јадын. Бери көрзөн! Лиданын кийининен мен ол кысты јатыргыскам. Је бу не болотон улус! Билерин бе, ол канайткан? Мен таныла серкпе јүре береримде, өгөөн экелген. Орын тепсегилеп, куба-чалдан. Күрчөктөнбеген де не!

– Јиит улус канайып ла турбай.

– Јок, Слава, анайда кылынарга јарабас. Мен оны ол ло күн сүрүп ийгем. Не болгон улус!

Эмезе: «Слава, чаазындарынды чүрчеге таштазан, будильникти мен мында кандый күнге бичип салган эмитрим?»

Карганактын будильниги калбандап турган септе гирияларлу, табыштанза күүктин үниле табыштанар. Эки неделенен ол частын гирияларын өрө көдүрип, заводитап салат. Сананзан, гириялар түжүп ле калза көдүрип тургадый. Је јок, ого та кем де айдып берген бе, бойы сананып тапкан ба, је гирияларды ол эки недеде толзо ло көдүрер учурлу деер. Керек дезе онын ойин темдектеп турган тетради бар. Кажы ла күн бир бүгин үзүп туратан календаринде он төрт күнди озолодо чотойло, бичип салат, онон до токтобос, кажы ла үч-төрт күннен ол учурлу күнге јетире база канча күн артты эмеш деп чотонор ло. А бойында очка јок, бичигенин көрүп болбос. Онон мени сурап турганы ол. Андый бичимелдери ого керек те јок деп мен јартап та көрдим. Ол торт удурлажар күүндү: час сынып калар! Бу менде удабас та не де сынар. Је албаданып, тудунып турдым, онын база бир ээчий куучынын угуп тургам деп, төгүнденип те турдым: «А бу јуукта меге айылдаш, эки тура ажыра јаткан келиннин айлында квартиранттар нени этпеди деер! Ол эки студент кыс алган. Ол чын эткен, уулдар алганча, кыстар алза торт. Бот, ук та сен, бери көр. Ол келин јуртта јадып турган балдарына айылдап, эки күнге јүре берген. Эки ле күнге, бодозон до. Онон озор нени эдип салган деп сананып турун?!»

Мен бодоп ло бажымла кекип, ол кыстардын кылыгын кайкап турган болуп, мекелендим. Чынын айтса, мен анда база турушкан кижии ине, онын учун карганактын куучынын бодоштырып та тургадый эмес болгом. Јаныс та туружаачы эмес, анайда ок ол јыргал-

ды баштаган да кижиги мен болгом. Карганактын алдында эмди кем отурганын ол билген болзо...

А Шура жаанак десе менин оныла жөпсинип турганымды көрүп, турулталар эдет: «Жок, Лида ла сен менде жаткан квартиранттардан эн талдамазы. А эмди? Не болор...»

Эки неделенен та зачеттор ло экзамендер табыштырылганынан улам ба, та Шура жаанак айлында жатыргысканы учун он беш салкойды береле, бозогодо оныла жакшылажып, барып жатканым учун ба, же күүн-санаам көдүринилү, бойым арыктаган, арыганча үренген, күчи-чагы чыккан, жолго жүрзе алып жүреечи сумкамды ийним ажыра чачала, Бийск деген эски каланын автовокзалы жаар басып ийдим.

Ийин, түргөн ле Ийин жаар, бойымнын курсанттарым жаар барадым.

ОН ТӨРТИНЧИ БАЖАЛЫК

Ийин мени карла уткыды. Жок, мекеме, ол Алтайда баштапкы кар жааган, а Ийинде кар жок болгон. Мында керек десе кышкыда да кар жок. Кар жааза да, жаан кар жаабас, онон оны да салкын учура берет. Чуйдын жолыла шуулап учкан салкын Курайдын чөлдөрине жедетен болор. Айса Кош-Агашка, айса болзо Монголияга да. Темдектезе, Улаганда мындай салкындар болбой жат, а Акташка жеделе заправкага түшсөн, эмесе трактка жол тозуп чыксан – жаантайын салкындап турар.

Жайгыда мында жааштар да тын жаабай жат. Агаштар ас, буттын алдында таштар ла сайдан турган жер. Же кижиги кайкаар, Ийинге ле коштой Кичү Жаламан деп журт бар. Анда сад өзүп жат! Оны улус та отургыскан болзо, же ол онон ары өзөргө аңылу айалга төзөлөр керек ине. Жер де, өскөзи де. Же бот, бистин директордын ордынчызы Найдено Николай Петровичтин айтканыла, анда аңылу микроклимат: кышкыда жылу, тын салкындабас, ыжык, өзүми де жүзүндөп өзөр жер. Байла, жери, кумагы жакшы. Бот анда аламалардын сады. Аламалары да амтамду. Өскө группалардын балдары садтан аламалар уурдап экелерде, бис те амзашканыс. Бойыс база барар деп турала, та ка-

найып та келишпеген. Бош ой жок болды ба, айла бир ле жаны жаар беш километрди жойу базарынан жалкурыганыс па, айса та не де. Ле жаныс ла уйалганыстан улам эмес.

Мен туура жүре бертирим. Мен ойто ло жолгурым автобуста барып жадым. Горно-Алтайсктан ала Себинин боочызына жетире жаны ла жааган кар жатты. Боочыны түжип келзе, Туяктуда, ойто ло кар жок. Керек десе Чике-Таманнын боочызында жогыла. Ийин керегинде айтпас та. А анан ары барза, Акташта ла Улаганда, кар кыйалтазы жогынан болор эмей.

Ийиннин токтодузында жаныс ла мен түштим. Бу жарым ай кайра автобуска отурала барган кижиге эмес, өскө кижиге болгон. Мен жылу кышкы курткалу, калын спортивный штанду, кышкы ботинка өдүктү, бажымда кроликтин терезинен көктөгөн кулактарлу барбак бөрүк болгон. Кийимди мен Бийскте алгам: ботинка ла штанды – магазиннен, жылу куртка ла бөрүкти – барахолкадан. Жаныс бөрүгим баалууга келишти ошкош, бирме тогус салкойго алгам. Садучу ой кижинин тургускан баазы одус салкой болордо, түжүрзин деп сурагам. Ле ол бир ле салкойго түжүргөн. Ле кем жок, эки жүске норка бөрүк аларым калган беде! Бот кайда да, темдектезе, Кембриджте... үрөнгөн болзом... Жок, оны кайдалык, төрөл училищеме алкыжым: стипендия бергени жаан арга болды.

Тууразынан бойымды көрүп тургамдый сананып, көнүгө берген автобусты көстөрүмдө кийининен үдежеле, сумкамды ийним ажыра жүктөтүп, общага жаар бастым. Сумкада «Кара-Кум» ла «Ласточка» деп шоколад кампеттер болгон. Курсанттарга!

Кыбымда уулдар табышту уткыды. Кучакташкан, эзендешкен, узак ла көрүшпеген немедий. А көп тө ой эмес, жарым ла ай өткөн. Менин курткамды, бөрүгимди көргүлөп, кайкашты, макташты. Бу ла тушта көзиме Толиктин куру орыны илинди. Менин кайкаганымды Михаил сезип, айтты:

– Толик жүре берген. Сенин кийиниче ле, эки ле күннен. Жаап жартын да айтпады. Жуунадынала, жүре берген.

– «Трактористтер» жыжыган болор бо? Андый неме болбоду ба?

– Жок, жок, база уруш болбоду.

Мен үшкүрүп ийдим: «Андай болзо, тийиндеш башталган».

– А? – Михаил ондободы.

– Жок, не де эмес. Мен жүре береле, санааркадым, кем билер, ол уруштын кийнинде не болорын.

– Олор эмди сан башка улус болуп калган, – Гена айтты. – Көрүштери де эрү, эзендешкилеп турар. Же узак андый болор бо, билбей турум. Журтта жүрген копло болзо, Улаганнын уулдары Таштунын уулдарын обшагала бычакту сүргилейт.

– Онон сен Корчокты бычактап ийген дежет, – Сашка кошты, – Ол эмчиликке кирген деп бодоштыргылайт, а сени милиция апарган дежет. Бир ле өйдө жоголгылап калза...

– Коп, коп, – Михаил айтты. Бис бар тушта, коп то болор. А Корчок чын жүре берген, үредүни таштаган, үренбес.

– А не болгон?

– А үренер күүни жок, экилер, онон будынан шылтак табылган. Кандый да ыраак калада кестиртетен дежет.

– Ол Таштунан беди, Рыжий база?

– Эйе, мынан бир ле час барар.

– Рыжий эмди колтукчызы жогынан канайдар?

– Же онызы бистин керегис эмес.

– А копторды укса, – Михаил айтты. – Рыжий ле сен Зоя Бабитова учун урушкан дежет.

– А ол экү кожо жүрип турган беди?

– Же кайдан, бу бис коптор керегинде куучындажып турус ине. Оны та кем чүмдеп турган? Зояла сен де жүрбей жадын не, Рыжий база жүрбейт. Бот Люба керегинде айдышкан болзо...

– А не Люба?

– Же чынга жуук болор эди. Не, ол сеге канай көрүп турганын билбей турган ба?

– Аjarбадым айла.

– Же онызы бойсын. Оок-тобырлар онызы. Эмди төс сурак.

Онын солуна берген үнин сести бе, жок по дегендий, Михаил мен jaар көрди. Онон айтты:

– Жангыс сен ол орынга отуруп ал, эмезе отургышка.

– А не?

– Же, өскө... бистин пол кату, агаш та. Же мындый солун. Петька

Салин Глашала жүрип жат.

– Петька Са... Рыжий?

– Эйе, Рыжий.

– Глаша Табышкинала?

– Эйе, оныла.

Меге чын да кайда да отуруп ийер керек болды. Солун десе солун! Бир канча ойгө кем де унчукпады. Кандый да өскө жетирү мынан солун болор беди? Тургуза ла айдып та болбозын. Же, темдектезе, училищени бөктөди деп. Эмезе биске беш жүс салкойдон акча үледи деп... Же Глаша... Не ле бар!

– Коп болор бо?

– Жок, Слава, мен бойым сурап уккам.

– Не деди?

– Анайда ла айтты, бис айткан чылап. Бу ойын эмес, чын деди.

Нени эдерин, нени айдарын билбей, тура жүгүрип, ойто отура түжүп турдым. Кампеттер сагыжыма кирерде, сумканан чыгарала, уулдарга бердим. Уулдар кампеттерди чаазынынан кодороло, шоколадты тиштеп, амтамын мактагылайт, ошон жараш чаазындарды столго жайса салала, түзеткилеп турды.

– Солундар тын болды, уулдар. Толик жүре берген. А мен, Зоя деп кыска болуп, бойымнын бутбајамды бычактаган учун катунын жеринде, же эн ле ачымчылузы – Глаша, чындык ордынчы, өштүнин жанында, – каткырымзап айттым. – А эки ле неделеге баргам! Бот слерди артыргызып көр!

Же Михаил менин кокурыма каткырбады, база не де айдылбаганы онын бүдүжинен көрүнип турды.

– Же, база не артты. Жетире айт.

– Тышкары баралы. – Михаил турала, кийнип баштады.

Мен онын кийнинен чыктым. Бис общаганын жаныла эмеш бастыс. Тура түжеле, Михаил санааларын жууп, куучындап баштады:

– Уулдардын көзінче айтпас деп санандым. Керек мындый. Куучын Юрка керегинде, Юрка Алашев, сенин жерлежин.

– Эйе, ол бистин аймактан, Чибиттен.

– Билерим. Сен сескен болбойын, ол Надя Васильеваны жарадып турганын.

– Ајарбадым.

– Бу сен нени ајарар киж, кандый да түлей!

– Је анан не?

– А Надяда жүрүп турган уулы бар, черүде. Ол оны сакып јат.

– Онызын билерим, онын адазы баштап ла таныжарыста айткан. Санаана кирет пе, мен куучындадым не, Надя ла адазына айлына једерге болушканыс деп, олор јолдо «Жигулилу» туруп каларда.

– Эйе, уккам. А уулы керегинде укканым санаама кирбейт, ундып салган болбойым. Је бот, бу ла күндерде меге Надянын адазы келген, ол бу совхозтын кандый да јамылузы.

– Профкомнын председатели.

– Эйе. Ол мениле, группада эн јааны аайынча, куучындажадым деген. Куучындаштыс. Ол нени айткан деп. Керек канайып башталганын билбезим, је Юрка олорды айылдап баштаган эмтир. Эн ле озо ол бу председателге одын јарган, онон база нени де иштеерге болушкан. Арай ла болзо кажы ла амыраар күнде келбей турган, келзе, Надьканы көстөп алала отурар деди. Анайып турала, Надьканы аладым деп јарлаган эмтир. Бу ла тушта эне-адазы керектин аайын ондоп баштаган. Юркага олордын кызында өскө киж бар, черүде, Надя оны сакып јат деп јартаза да, бу уул укпагандый. Келер ле деп туру. Учында эмди торт ло чыгара сүрүп баштаган. А ол дезе айылды айландыра базап жүрер. Милиция алдыртпазын ине. А ол уулдын ада-энези эки тура ажыра, не болуп турганын көрүп јат, олор нени сананар. Уулына јетиргилеп ийзе, не болор? Јангыс та олор эмес, өскө дө улустаң чыгар.

– А Надя?

– А Надя канайтсын, адазынын айтканыла, Надя база токтоткон.

– А ол?

– А ол угар да күүни јок. Надькананг өскө кем де керек јок деп айдат.

– А сен Юркала куучындаштын ба?

– Куучындашкам. Надьканын адазы сураарда. А туза јок. Ол мени арай айткылап чачпады. Кижинин жүрүмине киришпе, бойым билерим деди.

Бис экү база эмеш турдыс. Мен нени айдарын билбей турдым. Бир

энирге өткүрө көп солун угулды эмес пе?

– Онон канайдар, Михаил?

– Билбей турум. Билген болзом, айдар эдим. Же сеге төкпөй-чачпай куучындадым. Юрканын јерлежи деп, онон сен староста учун. Эмди бойын санан. А меге једер. Юрканын айтканыла, меге бойымнын јүрүмимди аайлап-баштап алар керек. Ол чын айткан.

Кыбыста бистен кем де нени де сурабады. Мен сананзам, Михаил ле бис нени куучындашканысты олор билер болгон. Экилези орындарына јада бертир.

Бис база уйуктаарга белетенип, отты өчүреле, јада бердис. Кыпта карануй да болзо, стенеге ле потолокко јанындагы айылдардын отторы тийип, јаркындалып турды. А менин бажым башка-башка санаалардан торт карануйлап калган. Мен олорды столдо јаткан не-немелерди јерлерине салып, аайлаган чылап, ары-бери собурып јаттым. Бирүзин јууктада, экинчизин база, керек болор, а үчинчизин эмеш ырада салалар, ол сакып алар. А бу кырында јатканын чачып та ийзе кем јок, ол кереги јок.

Јадала, јүрүм мындый ла болотон јанду болбой деп санандым: качан сакыбаган јанынан јүрүмде сени нөкөрлөрин чачып ийзе, качан сениле болбогон керекти сеге јаба туткылап турза, качан сен кемге де болужар керек, је сенин айтканыннан ла эткениннен ого јакшы боло бербес болзо...

Эртенгизинде группада балдарла туштажу база ла табышту ла сүүнчилү өтти. Кыстар менин уулдарым керегинде сурайт, уулдар олорды канайып чыдадары јанынан јөп-сүмелер берди.

Уроктор ойинде билдиртпезинен кезикте Юрка ла Люба јаар көрүп баштадым. Чын да, Юрка каа-јаада Надя јаар көрүп турганы иле эмтир. А Люба мен јаар кыткап көрөт. Михаил чын айткан эмтир, меге ајарынкай болор керек. Же Михаил јаан кижиге туру! А ончо неме јаштарла кожо келип турбай. Глашаны база ширтедим. Же ол ол ло бойы болды, не де солунбагандый. Уулдарла анайып ла јар-јаак куучындажат, анайып ла табыжы јаанап, кыстарла бойлорынын керектерин шүүжет.

Ол керегинде уккан кечеги солун јанынан оныла куучындажар ба, јок по? Мен керек дезе эренистелип баштадым. Же уроктордын кий-

нинде ол мени бойы туура апарды:

– Слава, сен ончо билерин деп санандым, онын учун сениле куучындажар керек деп бодойдым.

Мен кайкаачы болбодым, айттым:

– Куучындажар керек. Эйе, мен ончо билерим.

– Петька ла сен өштүлөр болгоноорды ончозы билер. Же бис најылажып баштаганыс. Бой-бойысты сүүп жадыс. Ол кем жок ло уул. База черүден жанган, карындаштары, эне-адазы бар. Үредү божозо, бис айыл-журт төзөөрис. Таштуга мен айылдап барып келгем. Ада-энезиле таныштырган. А жаңы жылдын байрамы күндерде менин Турчак журтыма кожо барарыс. База эне-адамла таныштыарым.

Ол токтойло, мен нени айдарымды сакыды. Мен унчыкпай турдым. Ол оноң ары айтты:

– Мен сенин болушчын. Сенин айтканыңла, ордынчын. Эмди өскө кижидиреер болбойын. Якшы кыстар толтыра, талдап аларга мен сеге болужарым.

– Уксаң да, Глаша. Кече бу солунды угала, мен тын жамандангам. Мыны мен садынганына түңейлегем. Онон узак санангам. А жүрүмде ончо неме тегиндү эмес, бир де керек тегинен тегин болбой жат. Же анда не: группа, болушчы... бис жарым жылдан туш-башка жүре берерис, сенин ордынчы да болгонын ундылар. Жүрүмде база катап тушташпазыс та не, кем билер. А слер биле төзөп, айса болзо, бастыра жүрүмди кожо, балдар азырап, баркалараарды көрөрөөр. Онын учун, Глаша, санааркаба. Петька жаман уул деп мен айтпай жадым.

– Ончо немени ол, онын нөкөри баштаган ине. Ол ончо немени баштап турбай. Кем эди...

– Эйе, билерим.

– Же якшы. А сен мени ондобозын деп сананган болгом.

– Бойыма болушчыны мен база бедиребезим. Сен ле болорын. Күүнин бар болзо.

– Ой, же болбой, не болбойтом. Карын да якшы. Сеге быян. Куучын мындый болор деп иженбегем де ине. А Петя сен керегинде жаман айтпай жат...

Глаша ла бис экүде мындый куучын өткөн.

Же эмди мынан канча катапка күч куучын сакыган.

Энирде мен Юранын кыбына барзам, ол жангыскан отурды. Онызы жакшы.

– Айылдап не келбей бардын? Биске узак кирбедин.

– Сен де узак болбодын. Јоруктаган.

– Эйе, јоруктагам. А келзем, Толик јогыла. Јерлеш кижі оны не токтотпогон?

– Меге ол нени де айтпады. Јүре берген кийинде уккам.

– Өскө дө солундар уктым. Бот ол солун јанынан сениле эрмекте-жерге келдим.

– Не керегинде?

– Сен, Надя керегинде.

Јурка орыннан тура јүгүреле, ачынып баштады: «Слер ончогор меге не илинип турган улус?! Бирүзи, экинчизи. Слерге не керек? Бу јуукта Михаил мени үреткен, эмди сен!»

Күскидегі сүйнчилү, куучынчы, күйнзек Јурка та кайда барган? Эмди бу та неге де өлтүре соктырткандый бүрүнкүй, санааркап калган бүдүштү кижі болды. Јакшы сөс тө укпазын.

– Сениле куучындашсын деп, Надянын адазы бойы Михаилди сураган.

– Бис кандый өйдө јүрип јадыс? Надянын адазы, Михаил, сен. Слер биске бойыстын јүрүмисле јүрерге берзеер. Бот сен – сенде балдар, а законго бакпай јадын, балдарын јер сайын. Мен не, сенин јүрүминге кириштим бе? Канайып јүрерин сен бойыннын балдарына үрет!

Јурка столдын алдында турган отургышты калырт-күлүрт чыгарала, ого отура түшти. Бир канча өйгө унчугышпадыс. Онон мен айдып баштадым:

– Менде уулдар јок, Јура. Үчү де јок, бирү де јок. Эш-нөкөр дө јок. Законныйы да, незаконныйы да јок. А бойым сессияга барып јүргем. Бийсктегі техникумда үренип јадым. Үредүге алдырту келерде, директор божодып ийген.

Јурка бүтпей турган бүдүжиле мен јаар көрди. Эмеш токунай берген ошкош, сурады:

– Мекелеп турган болбойын.

– Директого киреле, ук. Јангыс ла сеге айттым. Кемге де айтпазын

деп иженедим.

– Керек пе ол меге? – Ол эмдиге бүтпейт.

– Же бот, сенин кыбыннын уулдары келип јат. Ташкары чыгала, эмеш базып јүрерис пе? – Келип јаткан уулдарды көзнөктөн көрүп, мен айттым. Бойым кыптан чыгара бастым.

Бис общаганы ла канча да тураны өдөлө, сууга јеттис.

Кайда да өзөктө Кадыннын шуулап акканы угулат. Бис јос табала, ого отурып алдыс. Мен јерден таш алала, чыбалап ийдим. Таш эмеш учты, онон каскак јарла тоголонып, таштардын ортозында токтоп калды. Јарат кайыр да болзо, ол сууга јетире түшпеди. Көрүнип турган јаны күрле каа-јаада машиналар өткөни көрүнөт.

– Слава, а сен не мекелеген? Балдар, уулдарын бар деп. Ончозын јууп туруп.

– А кемге онон јаман болды? Јуулган, ойногон. Сеге јарабады ба?

– Же јок, јараган. Уулдар да, кыстар да сүүнчилү болгон. Меге Надянын кожондоп турганы јараган. Бу энирлерди мен узак сананып јүрерим.

– А Надя нени айдат?

– Оны ла сакыырым, сөзимди бергем деген.

– Эмди канайдарга?

– Билбезим, Слава, канайдар да арга јок. Баштапкы өйлөрдө бис энирлер сайын мында, јаратта, эски күрде көп басканыс. Же качан бу керектер, табыш чыга берерде, ол мениле туштажарынан мойножып баштаган. А ол мынан ары канайдарын бойы да билбей турганын мен бойым көрүп јадым. Эх, ол уул эмес болгон болзо...

– Надя ол уул керегинде куучындады ба?

– Же көп эмес. Кожо үренген, айылдаш јаткан.

– Черүде кайда?

– Кайда да гран ары јанында. Германияда ошкош.

– А сен кайда турган?

– Амур областьта.

– Эмди Надянын айлына барбай турун ба?

– Јок, эне-адазы кийдирбейт. Олорло до ачынышкам. Мениле мындый качан да болбогон. Оны күнүн ле көрүп турар күүним келип јат. Эмди јаныс ла училищеде көрүп јадым... А эки күн кайра Надяла

кожо баштапкы катап тушташкан эски кўрге келгем. Кўрдин чике ортозына једеле, кырындагы кадап салган агаштарды ажыра өдүп алгам... Койу энир, бўрўнкўй тўже берген. Ары ла деп санангам... Не де керек јок болгон... Кенетийин кўрде базыт угулган. Кўрзём, бозу мантап јат. Мени кўрөлө, чочыган бойынча туура тап ла эткен, сынар буды јостын јыртыгына киреле, кыстала берген. Чыгарып болбой, тарткыштап ла јат. Мен капшай ла ойто кайра кийдире калыйла, болушка јүгүргем. А ол будын бойы ла јыртыктан чыгарып келеле, мантай берген. Мен туруп-туруп, общагага јанып келгем.

– Айдарда, андый ла болор керек болгон, – мен Юра јаар кўрдим. Онон коштым. – Је ончо улуста мындый болбой јат. Мен черўчил молјуны Бурятияда бўдүргем. Бистин часть Джиде деп станцияда турган. Поездтер јурттын кырыла өткўлейтен. Бир катап бир уул, ол, чындап, Алтай крайдан болгон, поездтин алдына калып ийген. Бажын поездтин тергендери кезип барган. Јок этирте. Тал-табыш, шылу. Је тумбочказынан самара табылган. Анда оны сакыыр болгон кыс кижиге качканы керегинде айдылган...

Таң эртен, качан Анна Ивановна бисти ончолоордо, Юра общагада јок болды.

– Мен оны јурттын учында кўргём, ол јолгурым машинага отурып јаткан. Сумкалу, – Лариса Карандашева айткан.

– Ол кайдаар барганын кем де билбес пе? Канча өйгө барган? Келер бе, јок по?

– Јок, келбес, – деп араай айдала, Надя јаар кўрдим.

Ол бажын бөкўйтип, бир ле јерге шык кўрўп алган отурды...

ОН БЕЖИНЧИ БАЖАЛЫК

Кезикте бичиктерден кандый бир кайкамчылу учурал керегинде кычырала, бойыннын јўрўминде андый керектер учурабагадый сананарын. Темдектезе, бир тўней өбөкөлў улус туштажала, айыл-јурт тўзөгони. Јарт, кайда да јаан калаларда болуп турбай, је бисте... Је, угар болзо, учурап турган эмтир.

Бир катап Толик Верканан мында бистин јерлежис, Кара-Кујурдан келген кижии јадып турганын угуп келген. Бис оны бедиреп бар-

дыс. Ол бистин баштапкы таныжыс, профкомнын председатели...
Лок, Надя Васильева жадып турган оромдо жаткан эмтир. Же бот.

Бис жерлежисти табып алдыс, мен ол кижини билер болдым. Ол Кара-Кујурдагы ферманын управляющийи болгон Александр Савельевичтин жаан кызы Кристина Александровна Санина эмтир. Мен оогош тушта Кара-Кујурда жаткан болгом, анда совхозтын өлөнүн иштежип жүргөн учун улусты жакшы билерим, ол тоодо управляющийдин балдарын база. Олордын айлында да көп катап болгом. Уулдарынын жааны Геннадий болгон, а оогожыла, Лёникла, бис жаантайын кожо ойнойтоныс, көбизин сууда ла ойнозо, удап калатаныс. Эжинетенис. Ол тушта Кристина кижиге кача берген ой болгодый, же келип туратан. Бис Улаганга көчүп келеристе, айылдайтан эди. Ол менин энемди жакшы билер болгон.

Ол сүреен сүүнип, бисти чайлатты. Сурап, бойы база куучындап турды.

Же бот, Санина деп өбөкөлү кыс андый ок өбөкөлү... же слер билип ийген болбойоор, барган кижизинин өбөкөзи – Санин!

ЗАГС та барбас, кандый жакшы. Ол күлүмзиренип, анайда куучындап отурды. Мен айттым:

– Саниндер жагыс ла Кара-Кујурда жадып турган деп бодогом. Өскө аймактарда Саниндер бары керегинде укпадым.

– Бар, же ас, же Кара-Кујурда чын да жагыс Саниндер немедий. А ЗАГС-ка түней ле барарга келишкен. Барарыста, өбөкөнди солыырын ба деп, менен сурагылаган. Же анда иштеп турган улус документтерди көрөлө, каткыга арай өлбөди не.

Айлыннан ыраакта жүреле таныш улуска туштаза, кандый жакшы. Онын үстине ол Толик ла меге төрөөн кижини болзын. Ыраак төрөөн. Кристина Александровна менен энем керегинде угуп, оорыбады ба деп сурады. Онон бойынын балдары ла эш-нөкөри керегинде куучындады. Олор ол өйдө эки кысту болды, эш-нөкөри совхозто иштеген. Ады Петр эмтир.

Онын кийнинде бис Толикла экү база канча катап олорго айылдап жүргенис, онон, качан ол кенетийин жүре берерде, мен Саниндерди жагыскан айылдап туратам.

Кристинанын өгөөни, Петр, ачык-жарык, куучынчы кижини болды.

Ол совхозто зоотехниктин ижин бүдүргөн. Төртөн жашка жууктап калган, узун эмес сынду, жараштыра кестиртип алган чачту ла жаантайын күлүмзиренип калган жүрөр. Онын күлүмзиренбей жүргени санаама кирбейт. Жакшылашса, күлүмзиренер, нени-нени куучындаза – күлүмзиренер. Онын ачынганын база көрбөгөм. Кристина ого ачынып турар: тоормоштор жастан ала жатканча, жарылбаган. А ол көзнөктөн одынга көрүп, күлүмзиренип отурар. Эмезе база ла күлүмзиренип, каткымчылу учурал куучындаар:

– Бистин совхозко койлор кайчылаар аппараттар экелилген. Токтын болужыла иштейтен. Койлорды бис колло кайчылаар болгонус не, койкайчыла. Токтыйыла эптү болбойсын, капшай да иштелер. Чынын айтса, оныла канайып иштенетенин бис жакшы билбей де турганыс. Онон биске практикага студенттер келген. Мен, зоотехник, оморды баштап алала, көргүзип, куучындап турдым. Жаңы аппараттарды көргүзип, мактанып ийдим. Онон та не боло берген, ол машиналар канайып иштеп турганын көргүзип ийерге шыйдындым. Лиит кыстардын алдына эмеш көөрөп тө ийзе кайтсын (ох, бистин Туралунын студент кыстары кайда?)! Менин жакылтамла бир койды будынан күлийле, сүүреткилеп келгендер. Мен айттым: «Көрөөр, студенттер, иш кандый түргөн барып жат!» Машиноканы иштеделе, колымды бир ле жеңил көдүрүп, койдын кардына табарттым ла... Жаңыс менин студент кыстарым турган жеңинен кайралап баштады. Экинчи катап колымды көдүрүп, аппаратты жылдырайын дееримде, койдын ичегелери жеңле жынылап бараатканы көрүнгөн...

Петр куучынын сыр-каткыла божотты. Бу каткылу эмес, коркымчылу дегедий учуралды куучындап, ол күлүмзиренген бойы айдат: «А канайдарын? Койды сойорго келишкен. Студенттерди де неле де азыраар керек ине!»

– Онон кату карузына тургускан ла болбой? – мен сурадым.

– А кандый жаргы болзын. Акттардын бланктары менин карманымда да. Кой оорып өлгөн деп, эмезе бөрүлер туткан деп актка бичип салбай. Аркада бөрүлер жок эмес.

– А улус жаргылажып ийзе?

– А кемге? Совхозтын жаанына ба? Ол бойы да бу ла неделенин бажында меге келди, бир кой керек деп. Аймактан жаандар келип

јаткан, оморды күндүлөөрге база керек. Мен оны ошон канайып ак-
талайтам деп, болбой турзам, аркада бөрүлөр ас па деди. Анайып ла
јүрүп жадыс.

Бүгүнгү күн аңылу күн, 7 ноябрь. Улу Октябрьдин, социалисти-
ческий революциянын күни, жаан байрам. Эки күн үрөнбөзис, онын
учун көп курсанттар журттарына жана берген. А мен Саниндерге кел-
дим. Кече энгирде бис пелмендер жазаганыс, мылчаланганыс, а таң
эртен Петр ла Кристина журтта өткөн митингке баргылаган. Мен на-
ционалкада үренип турарымда бир жылда эки катап, 7 ноябрьда ла 1
майда, бисти демонстрацияларга апаратан. Бис өскө школдордын,
фабрикалардын ла заводтордын өмөликтериле коштой бир колон-
нага турала, каланын төс тепсениндеги В.И. Лениннин кереезинин
жаныла өдөтөнис. Күү ойноп, лозунгтар жарлалза, бис бу көдүринилү
айалгада «Ура!» деп кыйгырып туратаныс. Меге анда жараган. Эбире
улус сүүнчилү, эр улус омордын кемизи де митинг башталгалакта
сугуп алган шилден «изидингилеп» турар. Турзан чын да соок, ан-
чадала күчүрген айда.

А бүгүн мен тышкары јаткан одыннын калганчызын јарып салдым
(калганчы амыраар күндерде мен мында турушкам). Ошон одынды
јабынтынын алдына тажып баштадым.

Эки частан «Жигули» мантап келди. Рульда Надянын адазы, Ва-
сильев отуры. Машинадан Пётр ла Кристина түшти. Петр айтты:

– Михалыч, айылга кир.

Дмитрий Михайлович айбылатпады. Машиназынан чыгала, меге
јууктап келди. Ол бис онын айлында конгон күн таң эртен көргөн
кийимиле јүрди: тон, шляпа, галстук. Колдон эзендештис: «Танып
турум, Улаганнын уулы! Јаңыс адынды ундуп ийдим».

– Слава.

– Эйе, эйе, Слава. Нөкөрин болды...

– Толик. Ол јүре берген.

– Јанган ба? Байрамдарга?

– Јок, келбес. Үредүни таштаган.

– Кайткан деер. А сен одын јарып турган ба?

– Эмди тажыыры артты.

– Одын – јакшы керек, – деп, ол каткырымзап айдала, Петрдын

кийнинен басты.

Петр меге колыла јаныйт: «Славка, токтот! Кел, кожо байрам тем-дектеерис!»

Мен ижимди токтодоло, колымды јундым. Солынала, столго келдим.

Кристина столго аш-курсак салып турганча, Петр помидорлу ла огурчынду банкаларды ачты. Кристина кече кайнаткан пелменди јылыдып, столдын ортозында тургузып ийди. Петр банкаларды түрген ачала, стопкаларга кабак уруп баштады. Ұч чөбөчөй болгон. Ол: «Кристина ичпес. Айылда кем де ичпей артар керек» деди. Кристина тура калбады: «Карын айдынар туру». Петр күлүмзиренди: «А кайда барайын?» Онон ол чөбөчөйин көдүрди: «Је, Михалыч, сөстөн айт!».

Дмитрий Михайлович өрө турала, чөбөчөйин база колго алды. Петр түрген айдып баштады:

– Чындап, мен слерди таныштырбаган эмитирим. Бу Слава, Кристинага төрөөн уул, а бу Дмитрий Михайлович Васильев, бистин совхозтын профкомынын председатели. Слава, таныжып ал.

– Бис таныш эмейис, Петя, таныш. Айдарда, мындый болзын. Коммунист најылар! Слава база коммунист болор деп иженедим. Бүгүн Улу Октябрьский социалистический революциянын алтан экинчи жылдыгы! Бу улу байрам. Бистин Коммунист партия сүрекей јаан једимдерге јеткен. Фашизмди јенгенис, Гагарин космоско учкан. Бир сөслө, байрам учун, бистин улу орооныс – СССР учун!

Петр шоотконду айтты: «Михалыч, је јүк мында тегин сөстөрлө айдарга јараар эмес пе?» Је онызы укупандый болды.

Бис чөбөчөйлөристи бут бажына ичеле, ажанып баштадыс.

– Слава, училищеде јакшы үредет пе? – Дмитрий Михайлович менен сурады.

– Эйе, јилбилү. Машиналарды шиндеп јадыс. Чуйдын јолын тутканы керегинде көпти билип алдыс.

– Партия ла башкару эмес болзо, андый јолды кайдан көрөтөн эдис.

Мен сурадым: «А јолды јангыс ла катунын јеринде отурган улус тутканы чын ба?»

Дмитрий Михайловичтин чырайы кубулып, айтты: «Ненин учун жангыс катунын јеринин улузы болотон? Јолды жазаар иштерге бұт-күл орооннон улус келген. Эйе, олардо каруулчыктар болгон, бойлорына ла тыш болзын деп. Јербойынын да улузы болушкан. Је эмди олор ас арткан. Чын ба, Петя?»

– Кем де артпады ошкош не. Мен бир кижини билерим, санаана кирет пе, ол бистин совхозто сварщик болгон. Өбөкөзи Пак, кореец. Ол иштен чыкканынан бери он јыл кирези өй өтти. Узак көрүнбеди, та тирү, та јок?

– Тирү ол, тирү. Инюшкада, эш-нөкөрлү јуртап јат, јуундарга барза, кезикте көрүп тургам. Кем-јок јүрди, бойы сегизенге једе берген болор керек.

База бир чөөчөйдөн ичип ийеле, мен столдон чыгып келдим: јаан улусла кожо отуарга эп-јок. Олордын куучыны да меге јилбилү эмес болгон. Олор та кандый да пландар, эт, таакы, өлөн кезетен жангы косилкалар керегинде куучындашкан. Бойлорынын совхозынын иштери.

Мен диванда «Крестьянка» ла «Огонек» деп журналдар көрүп отурдым. Олор кайдаар да барарга чикперингиледи. Петр меге айтты: «Бис јуунан озо јолды тударында турушкан кижиге туштаарга барып јадыс. Байа айткан кореец кижиге. Кожо бар, көрөрин, сени бу куучын јилбиркеткен деп көрүп турум».

Мен јөпсиндим. «Жигулилу» мантадарым. Чындап, мен ол машинала јоруктаган турбайым, је ол тушта, түнде, «Жигулини» сүүредип экелген болгон.

Кристина Дмитрий Михайловичти јакып турды: «Јангыс онон Петрды айылга јетире экелип салыгар». Ол каруузына: «Кандый куучын, экелерим» деди.

Бис машинага отуруп ийдис: Дмитрий Михайлович рульда, мен кийинде, Петр баштапкы пассажир болуп отуруп алды. Машина көнүгип ийди.

– Михалыч, меге качан мындый машина эптеп берерин?

– А не, эптеп ле ийерис.

– Јок, ойноп айттым. Меге бербес. Андый акча да менде јок. Меге «Урал» мотоцикл болгон болзо, ол ло једер эди.

– Кандый сеге мотоцикл, сеге машина керек. Статус. Сен анда кандый да малчы эмезин не, а зоотехник. Ёстине баш зоотехник. Јаңыс сен ол керектеринди токтот, табыштар угулып туру. Мында машина эмес, сурак катулада тура берер аргалу. Партиянан чыгаргылаардан аяабас. Ол тушта божогоны ол. Јамы да, машина да.

– Онызы чын.

Магазиннинг јанына келеле, машина токтой тўшти.

– Петя, мен шил кабак алып алайын, Николайды узак кўрбўгон кижии.

– Ал ёйе. Акча берейин бе?

– Јок, менде бар.

Дмитрий Михайлович садыжып јўргенче, Петр куучындады:

– Бис ёкў кожо узак иштеп салганыс. Партшколдо кожо ўренгенис, Новосибирскте. Кожо иштегенистен бери он јыл боло берди. Ол бойы кем јок ёгўўн, јаңыс... је... ого јамылар јарап јат. Куучын айдарга. А меге – јок, беш јыл кайра директорго кўстўгилеген, је менде бир кинчек бар, ол байа айтты не, бурузынадым. Онын учун ойто токтодып салган. А былтыр бу да ижимнен јайладарга санангандар. Парткомдо Михалыч адаандаган болуп, ижимде арттым. Айдып турум не, кем-јок ёгўўн ол.

Дмитрий Михайлович бир шил кабак аракылу ла ороп салган тани де тудунган келди.

– Николай кабак аракыны ичип турган ба, билбей турум, је мынды байрамда куру колду канайып кирер, алып ийдим. Ол кижии, Слава, «могикандардын калганчызы», айса болзо Чуйдын јолын јуудан озо туткан улустан арткан сок јаңыс кижии.

– Олорды мундар тоолу ёкелген дежерде, онон кайда барган улус ол?

– Кайдаар? Кемизи де јўре берди не, кемизи де божогон болор. Не ле болуп турбай.

– А јолдо иштенип турала божогон улустын сўўгин де кўдўрбейтен деп уккам, јолдын кырына чачып, ёстинен кумакла кўмўп салар болгон дежер.

– Билбей турум, Слава. Кўргўн эмес. А ол айдып турган кижии кўргўн болор бо, јок по? Ёмди тилле иштеерлердин кўбизи коркыш,

карартып ла саларга албадангылаар. Билгилебес, а копты јайгылаар ла. Сен де көрбөгөн. Онын учун тортынча неме айтпа.

Машина бистин общагаларды өдө конды, мылчаны өтти, бир минуттан Инюшкага јууктап келди. Кандый јуук јер, бу Ийиннен ыраак та јок эмитир айла, а Любаны јетирип турган энирде меге ыраак деп билдирген. Баштапкы туралар туру, кайда да мында Ийиннин кызы баштапкы катап мени окшогоны санаамда артып калар.

Николайдын туразы јолдын сыранай ла кырында турды. Бу эскирип калган туранын јабынтызы да агаш, манап салган чедени де јемирилерге једе бериптир.

Машина токтой түжерде, туранан ак сагалду, андый ла ок ак чачту корчок карганак чыкты. Ол тепкижинде турала, бистин ого јууктап келеристи сакиды.

Дмитрий Михайлович озо јууктады. «Јакшылар, Николай! Таныбай туругар ба? Бу мен, Васильев. Бу Петр, совхозтын зоотехниги, а бу училищенин курсанты Вячеслав».

Карганак бистин кажыбысла ла колдон јакшылашты: «Је эмди таныдым, сени де, Дмитрий, Петрды да. Көс торт көрбөстөгөн, јуугында болзо, кем јок дебесе, је эмеш узакта болзо, јаныс ла сомы билдирер. Сварканын ижи ол. Јылдын ла там ары барып јадыры».

Онон ол айылга кычырды: «Өрө өдөлө, отургылагар. Чай тургузып ийейин».

– Акыр, Николай, керек јок, – Дмитрий Николаевич токтотты. Бис бүгүн ичиште ле ажанышта ла. Бүгүн улу байрам ине. Онын учун сеге келдис. А бот чөөчөйлөр чыгарып ийген болзон?

Өгөөндөр столго нек-сак саларга Николайга болужып ийди. Чөөчөйлөрдү тапкылаган, калашты ла сырды керткиледі. Аракызын ургылады.

– А эш-нөкөрін кайда, Николай? – Дмитрий Михайлович сурады.

– А ол атана берген.

– Ырада барган ба?

– Ырада. Кайра келбес јер јаар.

– Баш болзын! Јаманым ташта, Николай, бис билбедис, – Дмитрий Михайлович көдүрип жүрген чөөчөйин ойто түжүрип, Петрга көрди. Онызы: «Мен де билбес болгом» деди. Николай колыла јангыды:

– Же канайдар оны, кем жок. Каргандарда ондый болуп турбай. Божогонунан бери эки жыл боло берди. Меге де жолго шыйдынар керек, ол мени анда сакып жат. А слерде керектер көп, бистий каргандарда керегееер де жок. А биске, каргандарга, чирип калган теректер ошкош, жерге ле барар жол арткан. Андый жанду.

– Же нени ле айдараар, Петрович, – Дмитрий Михайлович карганактын куучынын үзүп, айтты. – Өйинен озо каактабас дежет не. А бис сеге жиит үйенен кижиге экелдис, ол жуудан озо жол канайып тудулганы керегинде куучын угарга энчикпейт. Анда иштеген улустан жагыс ла сен сагышка кирдин. Бойун керегинде куучындап берзен? Бис те кожо угар эдис.

– А нени айдар. Мен корей укту. Адым Николай. Корей адым Пак Ун Ду. Паспортто андый. Бойымнын тилимле бир де сөс билбезим деп айдарга уятту ла неме. Кореяда да качан да болбогом. Таадам Кореянан революциянан озо келген. Ыраак Күнчыгышта журтаганыс. Онын учун мен орус кореец. Жүк ле сөс – кореец. База не де жок. Же бисти Россиянын ичиге чачкан ла. Кайда да эки акам болгон, тирү бе, жок по, билбезим. Мени жүрүм мында экелген. Керек дезе жербойынын кижизин алгам. Эки уулым бар. Жаанаган, жүргилей берген. Бирүзи кайда да областта жатат, та кандый аймакта, билбей турум. Балдар жааназа, эне-адазы керегинде ас сананат. Бис те андый болгоныс. А жол жазаачылар керегинде... Бот бис менин эжим учун баштапкы чөбчөйдиге тудуп салдыс, эмди ол жылдарда жол салган улус учун туткадый. Олор до эмди жок. Көп сабазы бу ла жолдо артып калган, мында ла жаткылайт.

Петр кабактан база катап урарда, ичип ийдис.

– Же байла кайда да кем де түнгей ле жүрген болбой, көп өй өткөн эмес, – Петр айтты.

– Мен ол жанынан эренистелип турум, Петр. Акыр ла, саказын да. Бир ай кайра ба, бүдүн-жарым ба, меге мениле жажыт болгодый карган келип жүрген. Жуудан озо күр тударында иштегем деди. Эски, тростторло тартырткан күрди слер билерееер не. Айла оны канайып ундып ийер неме. Ол жойу келген. Мен керегинде кем де айдып берген болбой.

– Солун, солун эмтир – Дмитрий Михайлович отургыжын Нико-

лайга жууктадып алды. – Онон ары?

– Бис экү узак куучындашканыс. Ол айдуга келгендерден болгон. А мен јербойынын деп чотолгом, онын учун бис баракта јатпаганыс. Је бис јолуккан да болорыстан аябас. Ол агаш јыгар делеяна да иштенген болзо, а мен, мында јадып, јерлерди билери аайынча, одынчыларга јол баштаачы болуп иштегем. Айдарда көрүшкен де болорыстан маат јок. Олордо арай ла болзо күнүн сайын эмес јаны улус келетен. Арык, күчи-чагы јок. Кезикте аркада ла божогылап калар. Ол кижии агашка былчыткам деген, кожо иштенген кижиле экү. А мен сананып болбодым, олор көп болгон до, анайып та божогылап, агашка да былчыдып божогылаар. Онын нөкөри божоп каларда, бу кижии тирү, је кенек болуп артканын, тайакту жүргенин куучындады. Ийинде јаткан эмитир. Је менин санаама бир де кирбеди, Ийинде ол тушта көп улус јаткан ине. Јуудан озо мында бүткүл кала болгон деп айдарга јараар. А јуу башталарда ла та кайдаар да јылыйгылап калган.

– А ого не керек болды, не керектү жүрди, бойы кайда јадып турган?

– Айткан ла болгон. Ох, ал-сагыш бар эмес, ундып ийдим. Кайдан да ыраактан ла, Москвага жуук јерлерден деген. А не керектү келген дезе бе. Ол јербойынын кижизиле јуртаган, экү уул балалу болгон. А мындый керектер учун кату каруузына тургузып турган ой. Айдуга келгендерле кандый да колбу тударга јарабас. Айыл-јурт төзөөри ле бала азыраары керегинде айтпас та. Је оны, бу экүни канайып та ајарудан салгылап ийген ошкош. Онон ло сескилеген јерде истеш башталган. А ол тушта апарар јерди бойлорына да табар, балазын да айрып алар эди.

– А ол кижинин ады кем болды, айтпады ба? – сакып болбой, мен сурадым.

– Айткан, айткан. Онын ады... Ох, сагыш кайда... База ла ундып салтырым. Миша ба, Гриша ба...

– Гриша! – айдып ийгенимди билбей калдым.

Өгөөндөр кайкап, мен јаар көргиледи.

– Болзо, Гриша да болор ло, уулым, немени турган ла јерине ундып салатан да. Мында эн ле јилбилүзи. Бу экү буруладатанын сезип

ийеле, озолодо кайдан да балазы божогоны керегинде бичик бичиткилеп алган. Бала сөөк салгыштарда сөөктөлгөн эдип, јер де јазагылаган. А баланы кемге де бергилеп ийген. Качан олорды шылуга апарга келгилеерде, бала јок. Сурагына удур ол олорго чаазынды көргүскен. Је удабай олорды түңей ле айдуга апарган. Экилезин деди бе, айла ол үй кижизи божоп калган деди бе. Айса мен булгап турум ба. Эмди ол јуугындагы јурттарла уулын азыраган үй кижини бедирейтем деген эди. Је тапкай не? Канча өй өдүп калган. Ол үй кижиде тирү болгой бе. Јок болбой. Төрөөндөрүнөн бедиреер керек. Ады-јолын билер турды. Гриша, эйе, Гриша, санаама кирип келди, табарым ла деп ижемјилү жүрген. Је мен онын керектеринде једимдер күүнзедим. Бот андый айылчы менде болды. А эмди, Петр, уруп ий.

Менин өзөк-буурым анганыжып тургандый, отурынып болбой, тышкары чыктым. Бойымды токунадар керек деп билип, айылга ойто кирбестен ле баскындадым. Инюшканан бис јүк ле бир частын бажында чыктыс. Мен анайып ла токунап болбой тургам. Кайра јолдо кандый да керектерим бар деп мекеленип, общаганын јанына машинанан түжүп калдым. Өгөөндөр ондоп турган болгылап, күлүмзиренгиледи: јиит, а јииттерде керектер көп...

Кыбыска да келеле, кирер јерим таппай турдым. Мен јангыскан болгом. Ончозы эки күнге јангылай берген. Боря Генала кожо оны айылдап барган.

Је канайып андый болор аргалу?

Айдарда, Михаил чын ла... Милицияга барып келген кийнинде анда керектер кандый болгонын Михаилден сураарга ундып та салган турум не. Ол до куучындабаган.

Айдарда, түңей ле тапкан туру...

Михаил эртенгизинде једип ле келерде, мен оны тургуза ла туура апардым:

– Михаил, мен сеге ол тушта айтпагам. Сен јүре береринде, санаана кирет пе, Григорий, биске күрде туштаган, ол божоп каларда, сен кийнинче Ондой јаар бардын. Бот ол тушта мен гостиницадагы үй кижиге барып жүргөм. Анда ол божоп калган деп уккам, онын балазы, јаш ла тушта.

- Мен билерим.
- Канайып? Же уксан да, бала тирү артып калган, олор јандарды мекелеп, сөөксалгышта керек дезе јер де темдектегилеген, чаазындар јазаткан, а бала тирү!
- Мен ол керегинде база билерим, Слава!
- А сен оны кайдан билерин, Михаил?
- Григорийдин уулы табылган. Ого јетирү барарда, ол једип келген, адазын апарган. Мен оныла тушташкам, ол 1941 јылдын, менен бир јашка јаан. Меге ончозын ол куучындаган.
- Же Григорий кемге де берип ийген уулын бедиреген ине!
- Јок. Уулын ол јуунын кийнинде ле табып алган. А эмди ол балазын солый јууп саларга берген үй кижини бедиреген. Анда чын ла баланын мөңкүзи болгон, куру јер эмес. Божогон бала онын уулын аргадаган деп, ол јаантайын айдып јүргөн. Ол баланын энези болгон үй кижиге јолугарга амадап јүргөн. Ол тушта оны ол билбес те болгон. Бу јорук бедиреер амадулу келген...
- Айдарда... А мен дезе сен аданды тапкан деп санангам...
- Јүк ле бичиктерде андый болуп јат, Слава. А јүрүмде...

ОН АЛТЫНЧЫ БАЖАЛЫК

Училищеде јаныс ла машинала колбулу уроктор эмес, мынанг озо айтканымла, бойын улус ортодо тудуп билерине үредер уроктор, түүки, өскө дө предметтер өткүрилген. Анчада ла јаан ајару ишке таскамал берерине эдилген. Же мен сананзам, кезикте арга јокто иштендиретен болгон ошкош. Бу таскамалдан башка, практика деп адалган занятиеде бис колло нени де эдип билип јүрерине үренгенис. Ол тоодо сваркала канайда иштенери, автомобильный рожковый клүчтерди, отверткаларды јазаары. Бу иштерди бис слесарный цехте бүдүргенис. Же бу программа аайынча, кыйалтазы јогынан өткүрилетен уроктор болгон. Олордон башка, тууразындагы иштер ажыра база таскамал өткөн эдис.

Темдектезе, эртен тал-түштин кийнинде практика болбос деп јарлайла, тышкартында јер арчыыр иштерге чыгаратан. Айылдан күректер, јамдурлар экелзин деер. Эмезе келер неделенин туркуны-

на, анайып ок тал-түштин кийнинде жарым күнге, одын жарып, оны кулаштаар ишке ийетен. Одын аркадан тоолчокторло экелилетен.

Андый ла жанду болгондый, курсанттар ончо жакыталарла жөпси-
нип, кандый ла ишти женил бүдүрип салар. Керек дезе сүүнгилеп те
турар. А не деп, ончозы журттардан келген балдар. Тан эртен кыстар
жамдурларын тудунган, уулдар малталарлу, иштенип турза кийетен
фуфайкаларын кийеле, училищеге келгилейле, үредүнин божоо-
рын сагыгылаар. Онон иш кайнап чыгатын. Кыстардын албаданып
жамдаган жеринен бырлап чыккан тоозын тенериге жетире күйбүрээр.
Уулдар бойлоры ортодо маргыжып жат, кемизи бүдүн тоолчокты озо
жарып ийер эмеш? Түргөн жарып ийер керек, ненин учун дезе оло-
рдын жанында кыстар айланыжып жат, ологорго дезе жарылган одынды
жаан эмес тачкага салала, кулаштайтан жерге жетирер, кулашка салар
керек. Анда-мында кокур угулып, иш түргөн иштелетен.

Колун малтазы тоормошко кысталарда, оны чыгара тартып бол-
бой жаткан уулды кандый да кыс шоодып турат:

– Эх, Коля, Коля, сего кем де барбас эмтир. Кандый да агашка кү-
чин жетпей турала, кижин алза канайдарын?!

Бу Глаша Табышкинанын үни болды. Жир-каткы жаныланып кал-
байсын. А кызара берген Коля Кезеров терлеп-бурлап, бөрүгин
уштала жерге чачып, малтазын ла одыннан чыгара тартарга албада-
нат. Ол секирип чыгала малтанын үстине жада түжет, эмезе эки ко-
лыла малтаны өрө алдыра силкип турат.

– Эйе, Глаша, сен «трактористке» көзинди салбаган болзон, мен
сени ле алар эдим. Көрзөн, менин тоорможымнан одын канай учуп
жат эмеш, – Гена бойынын карындажынын адаанын алат.

– Одын жарары – бир керек, а өскөзінде бис сени көргөн эмезис,
айса сен өскөзінде эш неме болбос кижин? – Кыстардын каткызы
өткүрө Глаша тилгерексиди.

Гена Глашала керишкенче деген болгодый, күлүмзиренип, сөс ай-
тпай токтоп калды.

Кандый ла ишти курсанттар ологорго берилген өйдөн ас өйгө
бүдүрип салатан. Тышкартында жерди эки күнге арутазын деген
болзо, бистин группа оны бир ле күнге иштейтен. Бир неделенин
туркунына кулаштайтан одынды үч күнге кулаштаганыс. Журт жер-

дин балдары, ончозы ишке үренип калган. Бой-бойына болужып та билер, уулдар кыстардын алдына жаман атка калбаска чырмайза, кыстар да уулдардын алдына уятка түшпеске турбай.

Тулаан айда, качан күндөр жылып келерде, бисти, экинчи группаны, эчки тараар ишке ийгиледи. Совхозто эчкилер де, койлор до бар болгон. Эчкилерди журтта улус база азыраган. Бир килограмм боро таакы табыштырза, алтан-сегизен салкой. Ак таакы учун жүс салкой, кезикте жүс жирмеге де једе берер. Таакы жаантайын суруулда болотон. Мен бойым да канча катап каладагы таныштарыма таакы апарган эдим. Онын учун көп улус эчки азырайтан. Улаганда керек дезе кокыр куучын да жүрет. Бистин јерге бир эр кижі көчүп келгени удап калган. Биле төзөгөн, балдарлу боло берген. Онон озор эчкилер азырап баштаган. Эр кижі акчага кару деген улустын бирүзи болгон. Азыраган бир серкези јылдын ла килограммнан таакы берер. Өскө эчкилер беш жүс граммнан беретенин алза, бу серке сүреен көп акча берип турган. Је бот, ойто ло таакынын өйи. Ол бойынын серкезин јыгала тарап, таакызын бескелеерге жүгүрген. Је таакы килограммнан ас болгон. Бу кижі кайкап, серкени ойто ло туткан, јыккан, күлиген, тараган. Ойто ло тура јаар жүгүрген, бескелеген. Је ойто ло килограммга јетпес. Эр кижі ачынып та турганы коркыш, серкенин арткан-калган кылдарын тарап ийеле, база ла бескелеерге жүгүрген. Је таакынын бескези ол ло бойы. Качан ол ойто келерде, серкези өлүп калган јаткан. Кийнинде шылтагы јарталган: таакы ас эмес, беске үрелик болгон.

А эчкини тараарга күлиген кийнинде оны канча ла кирези капшай божодорго албаданар керек деп, көп катап уккам. Узак јатса, мал өлөрдөн айабас. Эчкинин буттарын күлийле бир јартыгына салып, экинчи јартыгынан тарап јат. Онон андандырып ийер. А тарактын тиштери кадунап јазалат. Курч учтарын эмеш томтырайтып саларга келижет. Бойы јазаза. Заводто јазалганы артык болбойсын. Је түней ле кыш чыккан арык-торо малды, онын аркайып калган кабыргаларын, ол кадуларла бүдүн јарым частын, кезикте онон до көп өйдин туркунына тараза, өлбөс эмес. Кезикте бойыннын бажына тарактын тиштери эмеш тындыда табарып ийзе, чыдабайзын. А мында кадуларла...

Je бот, кыш өткөн, совхозтын бүдүретен эн жаан иштеринин бирү-зи эмди – таакы тараары. Бу каруулу, жаан учурлу, кирелтелү иш. Эчкилерди колло тараар жанду. Бу күч иш та ненин де учун механизированныйга көчүрилбей артканча. Койлорды токтын машинкаларыла кайчылап та турза, мында андый аргалар жок. Онон мында эн ле курч сурак – улус једишпей турганы. Бир кижі бир күнге беш – сегіс эчки тараар аргалу. Бир үүрде беш јүске јуук эчки туруп јат. А мындый үүрлер кажы ла совхозто ондорло чотолот. Эмди чотогор, таакы ижине канча кижі керек эмеш. Ишти кыска өйдин туркунына божодоры некелет. Онын учун совхозтын башкараачызы улус таппай, бажы оорыыры јолду. Анда план, молјулар, аймактын адын түжүрбезі јанынан санааркаш, учы-учында ижин јылыйт-паска болуп албаданар керек. Онын да учун башкараачы көп улус иштеп турган өмөликтерге баштанат, ол тоодо школдорго, бистин училищеге. Јөптөжөт. «Сен меге таакы ижинде болуш, а мен дезе училищеге курсанттарды азыраар этле сурактын аайына чыгарым». Je мындый аайла. Онон бистин училищенин директоры совхозтын таакыла бүдүретен планына болушка бир канча группаны аткарып ийет.

Бистин группа Жаан-Јаламан јурт јаар аткарылган.

Анатолий бойынын, чынынча айтса, бисти үредип турган газигіле общагага мантап келерде, бис матрастарысты кузовко чыгара чачып, столовыйдан азык салылган белен кайырчактарды, казан-айакты, таарлу кулурларды база кузовко салала, Жаан-Јаламан јаар шунудып ийдис. Машина эки рейс эдер керек болгон. Бисти, беш уулды, азык-түлүкле, төжөк-јастыкла кожо баштапкы рейсла ийгилеген. Турлу јурттан үч километр кирезі ыраагында. Кошты түжүреле, бисти артыргызып, машина кайра барар керек. Je барар алдында Анатолий мени туура апарала, айтты:

– Мындый керек, Слава. Меге јүре берер керек, үч күнге. Бойымнын керектеримле. Директорго айтпадым, ол түнгей ле божотпос. Мен оныла бу јууктарда чугаандажып ийгем. А меге кыйалтазы јоктон барар керек. Эмди сего ле ижемјі. Староста да учун, тегин анайда да... Күчин јеткей не? Ишти де бүдүріп салар керек, онон тал-табыш чыгарбаза торт.

– Је санааркаба, ончо јакшы болор. Бар ла. Билерим ле мен сенин керектеринди, – мен каткырып ийдим.

– Билбестери јок!

– Јер кулакту ине.

Римма ла ол экүде удабас куда-кумый темдектелип турганын ончозы билер болгон.

– Јарт. Айдарда мен трактта чыksam, машинала Николай Тыдыков мантадып келер. Бакта толо бензин болор. Јангыс менин мында јок болгоным керегинде табыш директорго јетпес учурлу. Кем де, кем де...

– Јарт дедим, јарт. Једимдер күүнзейдим!

Анатолий машинага отурала, јүре берди.

Бис турлунын ээлери ле таныштыс. Олор бир биле, одус јашка јеткелек јиит улус болды. Јанында беш јаш кирелү уулчак бисти сонуркап көрөт. Эки ийт база ла бисти айланыжып, жытап, азийгы таныштарына туштагандый, куйруктарыла булгайт. Таныштыс. Эр кижинин ады Леонид, үй кижизи Катя, Екатерина болды.

– База канча кизи келер? – Екатерина сурады.

– Јирме кизи келер, экинчи рейсле, – мен каруузын јандырдым.

Айылдын ээлери бисти турага чай ичсин деп кычырды.

Бу беш ле бештин, кичинек болчок тура болгон, айса анан да кичинек пе. Сол јанында бийик јангыртык. Онын алдында, чаараштай кадалган күкпеде уулактар јатты. Улусты көргөн јерде олор тура јүгүрижип, мааражып баштагылады. Олордын кулактарында темдектери башка-башка өндү эмтир. Јаан эмес көзнөктин алдында стегеге јаба кичинек стол туру. Он јанындагы эски печкеде от күйет. Туранын стенелерин тоормоштын бойыла артырып, оны ак черетле сүрткен эмтир. Потолок база куу јос, база агарта черетелген. Јостон салган пол будылбаган, онон јиктери өткүре јаан болды. Бис чечинеле, курткаларды ла фуфайкаларды јаныртыктын үстине чачып, столго өттис.

Чай тусту, талканду, сүттү эмтир. Јаан тарелкада калтырлар јатты. Онын јанындагы кичинек аякта каймак салылган. Амтамду курсакла ажанала, бис тышкары чыктыс. Эмди турлуны шиндеп баштадыс. Бу бистин областытагы јүстер тоолу турлулардый ок турлу бол-

ды. Тура, кажаа, койлордын чедени. Јаңыс мында бис чайлаганынан башка, база бир жаан тура турды.

Екатерина одын алып, жаан турага апарды. Эр кижизи чеденнен эчкилер айдап чыгарат. Эчкилер мааражып, тӧнди тӧмӧн манташты. Сугады анда болгодый. Леонид олордын кийнинен базарда, уулчак ла ийттери база кийнинен барды. «Ўч јӱс-тӧрт јӱс эчки бар эмтир» деп, бойымда темдектедим.

Јаан туранын трубазынан ыш чоргый берерде, туранан Екатерина чыгала, бистин јаныска келди:

– Печкеге от салдым. Бӱгӱн студенттер келер деп јетирӱ болордо, кереги јок не-немени туура салдым, пол јундым, эмди от салып ийдим. Јаңыс одын ас. А анда эки кып.

– А слер бойоор кайда конорго? Бу ӧткӱре кичинек тура эмтир.

– А бис энирде јана берерис. Јурт ыраак эмес, мында от то јок то. Эчкилерди кажаага сугала, јӱре бередис. А ол болчок турада чыдалы эмеш уйан уулактарды сугуп турганыс. Оок малдын тӧрӧӧр ӧйи учына чыга берди, кудайга баш.

– А ууры јок по?

– Кем уурдайтан, эбире ле бойынын улузы. Јок, бисте андый неме јок.

Арткан курсанттарга барган машина кайкамјык капшай једип келди. Рульда Николай, јанында Михаил отуры. Олор экӱ бистин ончобыстан жаан болгон. Михаил тӧртӧнгӧ јууктаган, Николай одусты ашкан.

Турлуда тургуза ла табышту ла сӱӱнчилӱ боло берди. Эжелген кошты бой-бойына колдон колго берип, турага тажыгылап салды.

Эмди кем кайда јадарын ӱлежип баштадыс. Экинчи кыпка киреле, Глаша айтты:

– Кыстар, бу бистин кыбыс болор.

– Андый болзо, мынызы бистин, – баштапкы кыпта турган Михаил айтты.

– А кайда ажанарыс? – мен сурадым.

Ол јанынан эмди тургуза кем де сананбаган. Уулдарга бир кыпты, кыстарга экинчизин берип салза, курсак азар ла кӧп улуска ажанар стол тургузар јер јок болор. Мен кыптарла бастым. Канайдар? Онон

сурадым:

– Глаша, бисте канча кижиги?

– Жирме алты. Он төрт кыс, он эки уул.

– А матрас канча?

– Көрөр керек, тоолобогом. – Глаша чогуу салган матрастарды антарып, тоолоп турды. – Он эки.

– Көп эмес эмтир. А ненин учун ончо улус төжөк албаган?

– А биске матрастар мында бар деген. – Катя айтты. – Жангыс ла жабынар ажалаларды алзын деген.

– Кайда да бар да болзо, же мында жок, – мен кунукчылдуу айттым. Нени де сананып табар керек болгон. – Андый болзо, мынайда эдерис. Төрдөги кыпта матрастарды жайарыс. Ончобыс анда уйуктаарыс. Бир толукта кыстар, экинчизинде уулдар жадар. Ортозында жол.

– Ончозы бир кыпта? – Глаша чынгырып ийди.

Же мен каруузын бербедим, керек десе ол жаар көрбөдүм. Онон ары айттым:

– Мында ажанатан кып болор. Жаан стол жаап аларыс. Ол тушта ончозына жер жедижер. А эмди болчок турага барала, чайлагар. Экинчи рейсле келген балдарды Екатерина кычырып жат. Онон жуулыжала, жетире куучындажып ийерис.

Жаңы келген курсанттардын кемизи турада, кемизи тышкартында (ончозына турада жер жедишпеген) чайлаганча, мен эмди турлула таныжып эмес, а кайда жостор жадар эмеш деп бедиреп бастым. Туалетти айландым, ол ло өйдө бойымнын санааларымды ылгаштырдым. Мен жаантайын блокнот ло ручка алып жүрөтөм, эмди нени эдетенин ого бичип баштадым.

Эмеш өйдөн бис ончобыс жайган матрастарда отурдыс.

Мен баштадым: «Бистин мастер Анатолий Николаевичте туура салбас керектер боло берген, ол үч күннен келер. Онын учун бу күндөрдө ишти башкарзын деп, мени сураган. Бистин алдыста кандый амадулар? Бистин группага бу турлунын эчкилеринин таакызын тарап салар керек. Мында төрт жүске жуук эчки. Биске он күн берилген. Сананза, күч ле иш эмес. Же түнгөй ле аайлу-башту иштеп салары – бистин молжубус. Баштапкыда, бистин ончобыска тарактар жедишпес, бисте он ло тарак. Онон эки казанчы көстөп алар керек.

Эки кижы одын белетеер, машиналу. Мында одын јок болгонын бой-
ыс көрдис. Је айалга кандый болгонын слер ончогор көрүп турбай.
Јаргылашпазыс, суранбазыс. Не бар, оныла аргаданарыс. Кемге де
не де јарабай турза, јанза да кем јок. Машинала јетирип саларыс.

– А эчки тарап билбези канайдар?

– Глаша, ого до једерис, сагы. Мени кем јаныксап турганы јилбир-
кетет.

Андый улус јок болды.

– Бис иштенерге келгенис. – Зоя Бабитова айтты.

– Јакшы. Мен билгем, андый улус болбос деп. Је эмди мынайда.
Глаша, нени иштееристи ончо бичип алар керек.

– Бичиир чаазын табылар, а бот ручка јок.

– Ручка менде бар. Айдарда, баштапкызы. Казанчылар керек. Мен
сананзам, эки кижы једер. Мында эчки тарап билбес улусты тургу-
зар керек. Глаша, сен казанчы болорын ба?

– А өскө кайда барайын? Мен тарап үренип јатканчам, јай једип
келер. Мен эчкилерди де јүрүмимде баштапкы катап көрүп јадым.

– Сен ологорго јууктаба, ологор тиштеп ийер, – Гена сыйкылдады.

– Анчада ла билдиртпезинен, кийниннен тиштеерин сүйүт, кап
ла, јымжак јерден! – Михаил көптирет.

Глаша ологорло чечеркежерге кайра баштанарда, мен озолоп ийдим.

– Кокурлажарга ой једер. Глаша, ижинди ундыба. Бичи: казанчы-
лар – Табышкина, база кем эчки тарап билбес?

Арткандары ончозы билер болды.

– А кемнин казанчы болор күүни бар? Бу каруулу иш. Айса болзо,
курсак азып билер кижы бар?

– Ончозы билер. Је мени бичигер, – Деева Лиза унчукты.

– Казанчыларла јарталды. Лиза ла Глаша, јууннын кийнинде азы-
кты ылгап, үрелгедийин ол сарайга апарып салыгар. Казан-айакты
көрүп ийигер, столовыйдан алганыста не-не јетпес болбозын. Онон
ары. Эки уулды одын белетеерине аткаарыс. Кем күүнзейт? Чын-
дап, анда бензопилала иштенип билер керек. Андый улус бар ба?

– Мен барарым, – Игорь Молчановтын үни угулды.

– Јакшы. Экинчизи Николай Тыдыков болзын, машина слердин
болор. Өдүп болгодый јерлерди көрүп, өдөлө, кургак агаштан беле-

тегер, онон тургуза ла машинага салып ийер керек болор. Леонидте бензопила бар, жангыс иштедип болбогон, көрөлө, жазап алар керек. Бензин ле сүркүш бисте бар. Олорды бичи, Глаша.

– Онон ары. Эки уул бу кыпка жаан стол кадап ийзин. Ол чеденнин ичине жангыртыктар тургузып ийзин, ого бис эчкини салала, тараарыс. Туалетти жамашкылайтан иш база бар. Эжиги жабылбайт, эки уул оны жазап салзын. Кем болор, Гена, болороор бо?

– Бичигер.

– Глаша, бичи. Коля ла Гена Кезеровтор, стол, туалет, жангыртык. Сарайдын кийнинде талдап алгадый жостор бар.

– Эмди иштенер jepceлдep aайынча. Айса болзо журтта кемнин де таныштары, төрөөн-туугандары бар? Канча да күнге эчки тараар тарактар сурап алар керек.

– Менде бар, – Таня Ададова айтты.

– Якшы. Кемди де кожуп аларын. Кемди кожорын?

– Зояла кожо бараыс.

– Же, јарт. Глаша, бичи. Ададова ла Бабитова эртен тарактар эке-лерге журт барар.

– Люда Мандаеваны база ийер керек, – Михаил кыйгырды. – Ол бистин ортоосто эн ле јараш кыс. Журтта онын јаражын көргөн эрлер тарактан да болгойын берер.

Ончозы каткырышты.

– Јок, Люданы ийбезис. Ол чүрче ле јылыйып калар, а јылыйбаза, јарым журттын уулдары мында келген турар, – Гена улалтты.

– Слерге шоктоор, шоодор ло керек эмей, – Люда керижет.

– Же, көрзөм, күүн-санаа бийик кеминде эмитир, кокурлаш тынг. Је онон ары. Бистин кыптарда ару-чек болорын кем кичеер? Ажанар кыпта казанчылар иштенер, јарт. А уйуктайтан кыпта өскө улус иштенер керек. Онын учун мен эки јаражайды, Люда ла Надяны, мында кыпты база јараш, ару-чек тудар ишке көстөп турум. Јөп пө?

– А нени эдер? – Люда сурады.

– Је эн ле озо матрастарды јайар керек. Эки јанына. Төжөктөр јетпес деп бодоп турум. Леонидта артык төжөк бар ба, угуп ий. Јолдо тоозындалганын кактагар. Канча јастык бар, ончозын чыгарыгар. Ајалаларды јайып көрөр керек. Анайып, ончобыста төжөк болорын

кичеегер. Онон кыпты жаантайын ару тудар деп, слер экүге иженедис, кирер күүнис келип турзын.

– Јарт.

– Глаша, бичи. Мандаева Васильевала кожо бистин «уйаны» ару тудар.

– «Уйа» деп бичиир бе?

Мен күлүмзирендим: «Је бистин ончобыстын «уйазы» деп бичигейин».

Ончозы каткырышты.

– Мен куучынымды токтодып јадым, балдар. Јаңыс айдып салайын, иштерди мынайда үлештиргени слерди албанла иштеткени болбос учурлу. Мени јакарып туру деп база сананбагар. Кемге де нени де эдери јарабай турган болзо, этпегер, айдып ийигер. Эчкинин таакызын тараары јанынан кандый да некектелер база болбос. Бир күнде мынча, мынча деп план јок. Он эчкини тарап ийерге кемнин күчи једер – тарагар. Бир де болчокты тараза – коркышту не де јок. Мен бойым да кандый да кыйу-кемјү сүүбес кичи, јайымды сүүйдим. Је кандый ла јайым, менин ондоп алганымла болзо, – каруулу болор учурлу. Бот бүгүн мен каруулу. Толиктин алдында, ненин учун дезе ол меге иженет, училищенин директорынын алдында, ненин учун дезе ол совхозтын директорына ишти бүдүртип саларга сөзин берген. Слердин, бистин алдыста. Бойымнын база. Бистин ижис бүтсин деп. Куучыныстын башталганына бурулып ийели. Уулдарла кожо кыстар бир кыпта канайып уйуктайтан деп, байа Глаша сураган. Бир катап бис общагада отуарыста, слер керегинде куучын башталган. Бис слерди кечеги үренчиктер деп айтканыс. А бу уулдардын јарымызынан көби черүге барып келген уулдар, бис слерден чик јок јаан улус, онын учун слерди бис сыйындарыска бодойдыс, бис слерди кемге де јаман көрөргө бербезис, бойыс та ачындырбазыс. Айдарда, слерле мында јаман не де болор аргазы јок деп айдарым. Эйе, јадар јер тыгыс. Аайлу болгон болзо, башка орындар, башка кыптар. Је бу санаторий эмес, бу турлу... 1975 јылда национал школды бөктөп салган. Бистин јаандар андый јөпкө келген, чазында бичик бичилген, ол ло. Бис, тогузынчы класстын балдары, бир канча күнге походко барганыс. Түнде палаткаларда конгоныс.

Баштапкы күндөрдө бой-бойыстан уйалып, уулдар башка, кыстар башка жаткылаган. Же походтын учында, таң эртен ойгонып келеле, палаткаларды карап ийзе, уулдар кыстардын палатказында, кыстар уулдардын палатказында, жерлери солунуп калган жаткылайтан. Же анда жаман ла болбоды! Бисте база. Бир неделенен, эрте ойгонгон кижиге көрүп ийер: уулдар кыстардын ортозында, кыстар уулдардын жеринде барган жаткылаар. Андый болбозо, кайырчак шампан тургузар болзын. Же кем де кемди де жаман ачындырбас деп бүдүмжилеп турум.

Удура сөс айдар кижиге чыкпады...

ОН ЖЕТИНЧИ БАЖАЛЫК

Эртенгизинде эн озо ойгоноло, казанчыларымды ойгостым. Кыстар ончозы бириктире салган матрастарда бой-бойына жаба жадып, келишкен ажалаларла жабынып алган эмтир. Глаша ла Лиза эрте тураарын билер учун, түргөн кыймыктанып баштагылады.

Мен тышкары чыктым. Кече түштө кайылыксап калган жер ойто тонуп калган жатты. Кечеги жаан эмес көөлмөктөрдүн үсти агара кабыктанып калган. Олорго басканда, тош кыярап, тарсылдап, жагылып турат. Туралардын ла кажаанын жанында кар жок болды. Кар жүк ле эмеш ыраада турган агаштардын жанында, карара кирленип калган жатты.

Сомоктолбогон болчок турачактан мен көнөк алала, сууга бардым. Ойто келзем, казанчы кыстар тышкары тургулары.

– Кандый уйуктаган, кыстар?

– Же кем-жок, жангыс таңаары жуук соок болды, жабынган ажалалар жука да, – бистинг колыска сускудан суу уруп, Глаша эрмектенди.

– Уулдарга жуук жаткан болзон, тонбос эдин, – мен күлүмзирендим.

– Олор до тонгон деп сананып турум, – ол каткырды.

– А мен тонбогом, – арчуулыла жүзүн арчып, Лиза айтты.

Карманымнан платочка чыгарала, мен база жүзимди арчыдым. «Озо чай кайнадар керек. Бисте консервалар, сыр бар. А түштө ажанар курсакты тышкартында асса жакшы болор. Күн-ай жакшы, эмди

түште жылу. Сарайда мен эки таган көргөм, бир жаан казан жаткан. Леонид келзе, сурап аларыс. Суу алатан жерди көргүзүп берейин».

Бис суу жаар бардыс. Ого жууктап келеристе, жолдо турлунын ээлерин көрүнип келди. Кечеги ле эки ийт озолоп алган мантап, туштаган жырааларды, кардагы истерди жыткаргылайт. Бисти көрүп ийеле, таныш улус дегендий, бис жаар мантагылады. Ийни ажыра баштык салып алган Леонид озо, жанында эш-нөкөри ле эместе ыраакта артып калган уулчагы келип жатты.

Эзендежеле, олордын уулына көргүзүп, мен айттым: «Көөркий уйуктай-уйуктай базып жат. Ойгонып болбойт». Адазы ачынды:

– Уйуктап алала, түште једип келерин дезем, бойы болбоды. Јок, кожо ло барадым деди. Болушчы...

Эйе, јербойынын малчыларынын ла койчыларынын балдары оо-гоштон ала эне-адазыла кожо јүрүп, ишке үренип калатан. Кышкыда мал төрөзө – сакман, јаскыда эчкинин таакызын тараар, онон койлор кайчылаар, јайгыда – тайгалап чыгар, өлөн эдер, онон ойто кыштуга көчөр, мал табыштырар, онон... бу ла мынайда жылдан жылга, бир иштен – бир ишке. Олор өлөндү де эрте кезип баштайт, атка да эрте отурат, кураан, уулак, бозуны да кичееп үренгилейт, эчкини де тарагылайт...

Баштапкы катап энемле кожо таакы тараар иште болгоным санаама кирди. Олорды база бистерди чилеп, таакынын ойинде турлуга апарган болгодый. Мен ол тушта школго до јетпеген болгом. А бисте эчкилер јок болгон. Онын учун мен деп кичи чочып... Глаша чылап. Эчкилерди не аайлу килеген эдим. Эр улус олорды туткан јерде буттарынан, мүүзинен сүүредип, жыгып ийеле, буттарын күлиир, онон та неле де тырматкылап турар. Эчкилер килемјилү маарагылаза, улус та нени де тын куучындажып, каткырыжып тургылаар. Мен бу не иш деп оңдоп болбой, олордын ортозыла баскындап јүрөтөм.

А тайнагымнын куучындаганыла, озодо эчкинин таакызын тарабайтан. Ол 1907 жылда, революциянан озо чыккан. Јаскыда эчкилер түлөп баштаза, олордын таакызы јер ле сайын јадатан деп, ол куучындайтан. Јерде, жырааларда. Керектеген кичи оны јуујла, эмезе эчкинен түлөп турган таакызын колло ло јулала, јаш баланын алдына, кабайына салар болгон.

А эмди бистин алтай эчкилердин таакызы баалу эмей. Ороондо эн јакшыларынын тоозына кирген. Петрдын айтканыла, бу таакы эки фабрикага барып јат. Щелково ло Оренбург деген ошкош эди. Кемнин санаазына кирет, Людмила Зыкинанын Оренбургтын таакы арчуулы керегинде кожонгы? Бот ол јүстүктин ойдыгыла өдө беречи арчуулды бистин эчкилерден тараган таакынан түүген деп сананар керек. Москванын келиндери јардына арчуулдарды јабынып јүрерде, көргилеген болзо, ол таакыны канайып алып турганын. Бот, Михаил үүрди чочыда ортозына кийдире јүгүреле, эн јаан текени мүүзинен туткан экелип јат. Је теке кайра чиректенет, ол тегиндү теке эмес ине. Ол бир јаны јаар, онон экинчи јаны јаар калып турганча, онын куйругынын алдынан төгүле берген јаш коргоолдорго Михаил тайкылала, тизелене түжет. Је тудуп алган мүүстерди бир де божотпойт. Айткыланала, туруп јатканча, Гена болушка јүгүрет. Онон текени экүлөп сүүределе, јерде јайган јосторго экелип, јыккылап ийет. Михаил карманынан шпагаттын үзүгин чыгарат. Текенин бир будын бош артырып, артканын оныла түрген күлип ийет. Озолдо белетеп салган таракты алат. Теке маарап, уур тынып јадат. Михаил оны мойнынан тарап баштап ийет. Москвадагы кару эпшилер, слерге јараш эдип кулјалу арчуулдарды түүйтен таакыны Ийиндеги 5-чи танмалу СПТУ-нын экинчи группазы тарап баштап салды. Арчуулдар јок артпазыгар!

Эчкилер эн јаанын бедиреп јүгүрижип турган уулдардан качарда, јостордо јаткан эчкилер јайналганду маарагылайт. Олор, буттарын күлүдип, терезинде ле кабыргаларында тарактын тиштери артыргызып турган ачуны чыдажып јатканча, кыстардын кемизинин де јыгып алган эчкизи колдон суурылала качып мантаганына арткан јииттер каткырыжып, кыстарды шооткылайт.

– Ол ло бо? – Боря Аля Мендешевага айдат. – Кандый капшай тараш. Анайып иштензе, бүгүн ле тал-түште јанарга келижер, иш божоп калза, нени эдетен?

– Мадактаба, тортынча ойто тударга болуш, – Аля каруузына айдат. Боря ижин токтодоло, таракты јаткан эчкинин үстинде артыргызат. Бойы кача берген эчкини тударга барат. Је онон ого колыла јаныйла, келишкенин ле тудуп, сүүредип келеле, күлиирге болушты.

– Слер экү бе?

– Эйе, Юляла. Је бир тарак.

Тарактар једишпей турган. Јаңыс ла Михаил ле Вася Параев бирден тарактарлу, арткандары экиден биригип, солужып тараган. Онызы да кем јок. Бөкчөйип алала иштенерге бел чыдабай турган, јаантайын өңдөйип, белди тышкараар керек. Онын учун јаңыс таракту эки кижиге карын да јакшы, тыштанып алар өй бар. Анайтканда иш те түргөн јылар, эчкиге де узак јадарга келишпес.

Казанчыларга тышкары иштенерге јараар. Эрген тура јүк ле чай ла калтыр болгон (Екатерина калтырлар быжырып экелген), эмди түште ажанатан курсак белетелет. Бис Леонидле кожо тергеннин тегериктеринен эки таган јазаганыс, буттарын арматуранан кандаганыс, бир таганга јаан казанды тургузала, экинчизине тургузарга эмеш оогош казан табылган. Оны Леонид экелген. Кыстар тушенкалу суп ла экинчиге гречканын кашазын казандарда кайнадар дешти. А чайды сабатта кайнадар.

Лиза болчок турада калтырлар быжырды. Глаша картошка арчыды. Мен арткан-калган одынды оттын јанына экелип салдым. Бүгүнче једе берзе, эргенге одын энирде боло берер.

Јөптөшкөни аайынча, ажанып ийеле, эки кыс деремне јаар, а эки уул одынга баргылады. Бензокиреенин свечазын Николай солып ийерде, ол иштей берген. Машинанын багынан јелим канистрга бензин «саап» урала, ого автол коштыс.

А јаан столды ла отургыштарды Гена ла Коля кече ле кадап салган. Бүгүн јосторды чеденге кийдире тажыгылады, ого эчкилерди салала, тараарыс.

Глаша ажанарга кычырарда, иштенеле терлеген-бурлаган, је сүүнчилү курсанттар нак келип јатты. Сууды сабаттан сускулайла, бой-бойынын колдорына уруп, кирленген колдорын, терлеген јүстерин јунгылады.

Кажызы ла столдон, туранан аяак ла калбак алып, тышкары турган оттогы супту казанга јууктайт. Анда Глаша башкарып јат. Ол јаан сускузыла аяактарга суп урат. Кокурлайт: «Михал Михалыч, айдын, кандый иштендин? Азырабазам табым».

– Михаил ончозынан артык иштенет. Ол үч эчкини тарап, агытты,

чын ба, Михаил? – кийнинде турган Саша Амургушев айдат.

– Эйе, үч ле ошкош, – Михаил унчукты.

– Ой, сакызан да, Михалыч, айса бу, тушенканын жаан болчок эди жүри, салып берейин!

Мындый ажару боло бергенинен көөрөй берген Михаил тарелка-зын тудунып, турага киреле, столго тургусты. Жаан столго ончозы бад-ыжа берген. А столдо жаны бышкан калтыр, сарју, сахар. Кокурлар токтоп, ончозы ажанышка кире берди. Супты ичкен кийнинен каша-га баргылайт. Онон сахардан салып, стаканду чайларын ичкиледи.

Казанчылардын аскан курсагы ончозына жарады. Тойо ажанган курсанттар тышкары чыгала, казанчы кыстарга быйан айдат. А олор, суску тудунган Глаша оттын жанында, база сускулу чай ураачы Лиза турада печкенин төзінде, ырысту бүдүштү иштенгилейт.

Удабай бистин десант – деремне барып жүрген Таня ла Зоя једип келди. Олор ыраактан ла колдорын көдүрерде, тарактар көрүне бер-ди.

Јууктап келеле, айдышты:

– Бот бу, тапканы ла бу, төрт болчок. Ончо улус эчкилү, бойлоры-на тараар керек.

– Јаңыс кыйалта јоктон ойто экелзин деген.

— Је айса, – мен айттым, – слер олорды темдектеп салыгар, эмезе сананып алар керек. Төрт тарак па?

– Эйе.

– Је кем јок, балык јокто рак та... Эки таракты эртен Леонид экелер болгон. Бүгүн ундып салган.

– А экү бир таракту карын да јакшы, сүүнчилү де, – Люда айтты.

– Сеге јаңыс ла сүүнчилү болзын, – Гена кокурлайт.

– А не кородоор, јуу-чак эмес, – Люда сөстөн артпай ла турат.

– А-а, Слава, деремнеде бир үй кжи калаш быжырып берерим деген. Јаңыс кулур керек деген. Бис кулур апарып берер аргабыс бар ба?

– Кандый јакшы! Айса энирде Николайла кожо кулур апарып беригер. Бисте эки таар кулур, бир таарын апарарга јараар. Калтыр да быжыраыс, је калаш база болзын, јиирис ле.

Улус нени де иштезе, ишчилер тойу болорын кичеери баштапкы

жерде болор учурлу. Анчадала кўчин салатан бу мындый иш тушта. Уулдар ла кыстар тойо ажанала, эмеш тыштанып, ойто ло иштенерге жүре берди. Ойто ло үүр үркүп, качып жат, кыйгы-кышкы, эчкилердин мааражы...

Баштапкы ишмекчи кўн божоп жаткан.

Таралган таакыны эчкилердин ээзине, Екатеринага табыштырдыс. Таакыны бойынын баштыгына сугала, эжиктин үстиндеги кайзагына илип, бескелейт. Узун темир бескеде ары-бери жылдырып турар кичинек гиря бар. Ол оны бескедеги чийүлөр тўндежип, бескенин узун жаны түп-түс тура бергенче ары-бери жылдырат. Беске канчаны көргүзип турганына ажару эдип, эки жүс граммды айрып ийет, ол баштыктын бескези. Онон таакыны экелген кижинин өбөкөзин, канча эчки таралганын ла таакынын бескезин бичийт. Ончозы табыштырып ийген кийнинен, Глаша бойына көчүрип бичип алды.

Энирде, ажанала уйуктаар алдында, бисте кичинек жуун өтти. Оны бис онон уйуктаар алдында кажы ла кўн өткүргенис.

– Кўн жакшы өтти, – мен баштадым. – Николай ла Игорь бүдүн бир машина кургак одын экелген. Биске де једер, малчыларга да артар. Лиза ла Глаша жакшы азыраган учун быйан. Зоя ла Таня јурттан тарактар экелген, калаш жанынан бойлоры куучындажып салган. Карындаштар, Кезеровтор, столды түрген-түкей јазап ийген, а мен олорды кере кўнге иштенер деп бодогом. Эчки тараган улус база жакшы ижин көргүскен. Турулталарды эмди Глаша јарлап ийер. Глаша, чаазындарынды чыгарала, куучында.

Глаша чаазындарын чыгарып келди:

– Угугар, кыстар-уулдар. Бүгүн бис 72 эчкини тарап салдыс. 37 килограмм таакы табыштырдыс. Эн ле тын Михаил Кокпоев иштенген. Ол јети эчки тараган, үч килограмм јети жүс грамм таакы табыштырган. Уткуп ийели!

– Ура! Көдүрип јадыс! – Люба Тобошева кыйгырды.

Ончозы јерлеринен тура жүгүреле, Михаилди туткан јерде өрө чачып баштагылады. Экинчи катап баштапкызынан бийик чыкты.

– Токтогор! Потолок јарылар! – Михаил кыйгырат.

Чын да онын тизези, бажы бир катап потолокко тийе берерде, Михаилди јерге түжүрерге келишкен. Ол мандайын ла тизелерин туду-

нып, бойынын јерине мендеди.

– Слердин иш бийик кеминде бүдүп турганы учун слерди канайып та күндүлөп те, күүнигерди де көдүрип болбозыста, кандый жаман. – Мен айттым.

– А бис нени де сурабайдыс. Биске ороон стипендия төлөп јат. Је керек акчада эмес, – Михаил учнукты.

– Михаил, слер зоотехниктин ижин ненин учун таштаган кижиге? – Катя сурайт.

– Ол сүүнчилү ле учурал эмес, – Михаилдин чырайы кубула берген. – Эйе, мен зоотехник болгом. Бис совхозко укту букалар экелгенис. Чөлдөги аймактардан мен бойым экелгем. А јылдын учында совхоз этле планды бүүдүрбегени јарталган. Директор мени алдыртала, ол букаларды этке табыштырзын деген. Мен ого сен тенек пе кандый дедим, ол укту букалар туру, канайып садатан. А ого план керек. Мен командировкага јүре береримде, укту букаларды ол эткомбинатка айдадып ийген. Јол-јоруктан келеле, онын кылынганын уккан јерде конторага барала, јудурукты түүнип, чурап баргам. Онын кийинде ишке барбагам. Бисте андый, өскөлөринен озологон, планды бүүдүргөн деп, эн артыгы ла деп ададары баалалат. Кажы ла малчы экинчи малчыны артыктаар күүни келет, совхоз – өскө совхозты. Аймак... анайып ла онон ары. Мени де бүгүн слер јакшылардын тоозына кожуп салдыгар. А мен озолоорго сананбадым. Ижимди ле чындый бүүдүрерге албадангам. Эртен де анайып ла иштенерим. Кем де менен јакшы иштензе, мен оны озолоорго албаданбазым. Канайып иштенгем, анайып ла иштенерим...

Ја Михаил эртенгизинде де, онын да кийинде, эн артык эчки тараачы болгон. Онын көргүзүлерине өскө уулдар ыраак ла једишпей турган. Ол тоодо мен база. Бир ле катап, калганчы күндердин бирүзінде, эн артыктардын тоозына киргем.

Биске эмди де узак иштенерис деп билдирген. Казанчылар эрте танла туруп, курсакты түрген-түкей белетеп үрене берген. Леонид кажы ла күн јаны быжырган сегис калаш экелген, а Кезеровтор таакычыларга иштенерге эптү болзын деп, јайган јосторго буттар кадаган, эмди белге-бутка тыш. Јагыс эчкини өрө көдүрерге бой-бойыска болужар керек болды. Анайып, ишке јаны ла көнүккен тужыста

иш божоп калды. Глашанын айтканыла, баштапкы күнде бис 72 эчки тараганыс, экинчи күнде 126, үчинчи күнде 113, төртинчизинде 136.

Онон таралбаган 39 ла эчки артканы жарталган.

Үчинчи күн энирде мен бистин мастер Толяны једип келер деп сакегам. Је ол келбеди. Төртинчи, бежинчи де күнде келбеди. Ол јогынан јанбазын деп јакыган, кыйалтазы јогынан сакезын деген. Сакеыр керек. Училище бисти он күнге божоткон до, озор до бисти сакебай јат.

39 эчкини тараар күнде мен эчкилерди тараарына јаныс ла уулдарды ијдим. Бойым турлуны айландыра јерди сүрее-чөптөн арчыыр деп Леонидке ајдарымда, ого не болзын, јөпсинген. Онон кыстарга јартадым: күйгедий сүреени өртөп ийерис – бир јерге чогор, отко салгадый агаши не-немени сарайга апарарыс, јамдуурлар јазайла, јерди јамдап ийерис. Кыстар түрген ле иштенип баштады. Эмеш ле өйдөн өртөөр сүрүл чогула берген. Анда тольдын үзүктери, сыгары јок эмезе јыртылган өдүктер, кеп-кийим, терелер ле онон до өскө сүрее јатты. Мен онын үстине бензиннен урала, өртөп ијдим. Кап-кара ыш тенери өрө чөйилип чыкты.

Туранын јанында база бир чогул көрүнип келди. Ол куру шилдер эмтир.

– А мыны канайдарыс? – кыстар сурайт.

– Машинага салала, чибирги төгөтөн јерге апарарыс, – дедим.

– А не? Оны табыштырып ийерге јараар ине!

– А озор бүдүн бе?

– Чийүленгени де бар, је көп сабазы бүдүн.

– Бу да ончо эмес, јетире терилбеген. Јаныс кирлү.

– Је, јуугар ла, – мен јөпсиндим.

Узак та болбоды, шилдер канча катапка көптөп чыкты. Бу турлу тудулганынан ала мында кем де шилдерди јуунатпаган ошкош деп сананала, күлүмзирендим. Леонид мында баштапкы ла јыл кыштаган. А былтыр бу кыштуда куда-кумый да өткөн деп, Леонид куучындаган. Андый байрам, кудалаш, кабак јок канайып өтсин, онызы јарт керек. Канча јылдардын туркунына куда мында јаныс катап тудулбаган болбой.

Мен Глашага айттым: «Суудан јылыдала, шилдерди јунугар. Ару

нени-нени јайала, јунган бүдүн шилдерди ого салыгар. Оодылгандары башка јатсын, јунбагар, андыйларын чибиргиге апарарыс».

Бойым Николайдан машинанын клўчин алала, магазин кажы тушта турганын кыстардан сурап угуп, јурт јаар мантаттым.

Магазинде јалкурып калган бүдүштү садучы јаныскан турды. Шилдер табыштырарга турганымды уккан јерде, ол билдирлў сўўне берди.

– Албай база. Јангыс бүдүн, ару, чийўленбеген болзын. Канча кайырчак керек? Бир, эки? А кандый шилдер?

Мен каткырып ийдим.

– А не каткырып турун? – садучы кайкады.

– Бойыма каткым келди. Менде канча кайырчак болорын ла кандый шилдер болгонын бойым да билбезим. Кўрўп алар керек болгон эмтир.

– А шилдер кайда?

– Анда, кыштуда.

– Таакычы студентер келген деп уккан эдим.

– Эйе, бис Ийиннин училищезинин курсанттары.

– Је башказы ла јок! Айдарда канча кайырчак керек?

Мен кабактын шилдеринин чогумын эске алып, анда канча шил болгодый деп бодоштырдым. Је учында колымла јаныырга келишти: эмди там кўптўп калган болордон айабас, онон шилдер де башка-башка ине. Кайырчактар да башка-башка керек. «Чебурашкага» бойынын кайырчагы, 0,7 литрдын шилдерине – өскөзи, бийик ле јаан ойдыктарлузы. Шил табыштырбаган кем бар эди.

– Айса бештен беригер, 0,5 ле 0,7 литрлерге.

– Бештен, онды?! Бу слер анда таакы тарашта ба, айла јангыс ла кабак ичиште бе?

– Је кезикте иштенип те турганыс.

– Је бас, – ол бойы кўўн-кўч јок чыгара басты. – А слер кайырчактарла кожо јылыйбазаар ба? Олор до акчалу эди.

– Је бис кайда барарыс?

Ол магазинге јаба тудуп салган складты ачып ийерде, анда кайырчактар јадыры. Мен тоозынга тутуртып калган уур агаш кайырчактарды кузовко чачып баштаарымда, садучы айтты:

– Анайып чачпа, бөлүнтилери жемириле берер. Же, једер, он болды. Качан экелерге?

– Бир частан.

Бир карган үй кижі базып келеле, бу не машина, нени экелген деп сурулады.

Мен унчукпадым, а садучы айтты: «Нени де экелбеген, бу кышту-да эчки тарап турган студенттер».

Мен штанымнан кумакты кактап, кабинага кире бердим. Үй кижі эмди менин кийнимнен болды:

– Балам, а слер меге база эчкилер тарап берген болзоор? Менде үч эчки. Бойымнын колдорым оорып баштады, тарап күчим јетпей барды.

– Јок, болбозыс, – мен каруузын бердим. – Бисте бош то јок, үч болчок эчкиге болуп, ары-бери мантаар ба. Көп болгон болзо.

– Же мен сурулдап ийсейин, угайын, бисте амыралтада каргандар көп ине.

Мен кабинага отуруп ийдим. Машинамды иштеделе, мендеп турум деп актанып, јакшы болзын дедим.

– А баазы кандый болор, уулым?

– Ненин баазы?

– Бир эчкини тараганы учун.

– Же баалу эмес, јанду ла, – машина мантаардын бери јанында ко-курлап ийдим. – Бир эчки – бир кабак, теке, серке – бир шил кызыл!

Мен газка тебеле, мендеп, шунгуда бердим. Магазин бөктөлгөлөк-тө, ойто једип келер керек.

Кыштуда эмди бир эмес, эки чогул јатты. Баштапкызында јунул-галак шилдер, экинчизинде ару шилдер. Же кыстар бирден-экиден база ла тапкылап, экелип туру.

Мен машинанын кузовына чыгала, кыстарга кайырчактарды түжүрип бердим. Олор эптеп, шилдерди тургузып ийген. Онон јак-кардым:

– Ончозы бүдүн болзын, онон башка магазинде албас.

Кыстар ару шилдерди кайырчактарга тургузала, артканын јунгы-лайт. Глаша чайниктеги јылу сууны кирлү шилдерге урза, Зоя ёрши-кле ичин јунат. Лиза бөслө шилдин сыртын арчып туру. Эн ле учын-

да Люда сускулу суула жайып ийет. Качан машинага кайырчактарды коштоп ийеристе, база шилдер артып калган. Бис олорды оосторыла төмөн алдыра тудала, кайырчактагы шилдердин ортолорына кыстап салдыс. Таняны ла Катяны кабинага кожо отургуызала, магазин жаар мантаттыс.

Садучы машинаны көрөлө, кайкады ла, сүүнди де. Кайкаганы – түрген келген деп, сүүнгени – кайырчактары кайра жанган деп. Онон ол кажы ла шилдин мойнын түрген-түрген сыймап, кезигин кайырчактан чыгара салып баштады. Таштаар дегени сүреен көп чыкты, эки кайырчак болор болбой. Бис ол шилдерди база ширтедис, олор чын ла көскө көрүнбес чийүүлөрлү эмтир.

Ол шилдү кайырчактарды складка кийдирзин деп сурады. Онон сомоктоп ийди. Магазинине кире берерде, бис кийиниче болдыс. Садучы байа шилдер тоологон тушта нени де темдектеген чаазынын салып, агаш чоттын тегериктерин ары-бери жылдыра берди.

– Айдарда, жииттер. Слерде 82 шил 17 акчанан, 85 шил 12 акчанан болгон. Кожыштырза, 24 салкой 14 акча. Нени аларга?

– Беш шил кызыл ла беш шил кабак. Акча једер бе? – мен сурадым.

Садучы каткырып ийеле, катап ла чотторын жылдырды: «Эйе, база да артып калар».

– Артканына консервалар аларыс, ол, скумбрияны.

Прилавкага беш шил «Пшеничный» деген кабак, беш шил «Аг-дам» деген кызыл ла эки консерва тура берди. Онон јандыру база, төртөн үч акча.

Кыстар меге, а мен шилдерге көрүп турдым. Садучы база сөс айтпай, бисти ширтеп турала, прилавказынын алдынан лапшынын чаазын баштыгын алып берди. Мен садып алган шилдерди баштыкка чебер салдым, онон ло магазиннен чыктыс.

Машинада кыстар меге чурап ла келди. Таня ачынды:

– Сен не, тенеере бердин бе? Мыны ончо бис канайып ичетенис?

– Слава, сен кижии аларга турган болорын ба?

– Катя, мен билелү, үч балалу, сен билерин ине. А сен, Таня, ичпе, кем сыкайтан? Онон бир ле ууртла мыны ончо ичип ийер керек деп кем айтты? Ого үзеери, Толя качан келери база јарты јок. Ол эки күн

кайра једип келер керек болгон. А ижис бүдүп калган. Екатерина-нын айтканыла, таакынын планын олор быжыл бүдүрүп салар. База сурактар?

– А жүре берерге жарабас па?

– Баштапкы ла күнде мен сурап турарымда барар керек болгон. А эмди ончобыс кожо барарыс. Эмезе барбазыс, кабак ичерис. База кожо. Јаңыс канча кире, нени алганыс деп кемге де айтпагар. Эмештен чыгарала, артканын кабинада сугуп саларыс.

– А ненин учун бештен алган, кабакты да, кызылды да?

– А кем билер оны. Слер јунуп, кайырчактарга салып турган шилдерди көрөлө, санангам: «Кандый көп байлык буттарыстын алдында тепселип јат! Кажы ла кайырчак – бир шил!» деп. Ол сагыш бажыма отурып алган болбой.

Турлуга једип келзеес, уулдар ижин божоткон, јунунгылап тургулары. Казанда та не де борлойт. Глаша жарлады: «Он беш минуттан курсак белен болор!»

Көстөри сүўнип калган Екатерина келди: «План бүткен, керек дезе эмеш ажык. Ыч килограммга».

Мен јииттерге кыйгырдым: «Нөкөрлөр! Планды бүдүрүп салганыс, ура!» Ончозы ла колдорын көдүрүп ийеле кыйгырып баштады, турада болгондоры чыгара јүтүришти. Кыстар Екатерина ла Леонидти курчай турала, кыйгырыжат: «Ут-кый-дыс! Ут-кый-дыс!». Кемзинип калган энезине нени де ондобой турган уулчак јапшына берди. Эки ийт база бодоп ло мантап, калыгылап, куйруктарын булгайт.

Турлунын ээлери сарайды бөктөйлө, айлы јаар жарык күўн-санаалу баскылай берерде, Глаша јииттерди столго кычырды. Ончозы нак јеткилеп келди. Мен машинанан эки кабак ла эки кызыл экелдим, столго тургустым: «Лиза, эмди тургуза чай урба, стакандар керек болор».

Онон ары не болгонын чокумдабаза да, јаан улус бойлоры ондоор деп санандым, а јииттер (бу јолдыктарды кычырып отурган болзо) билбегени артык болор эди. Бис јаман кылыктарла тартыжып турган өйдин улузы эмес бедис?

Јаңыс айдарга турганым, эртен тура кечеги чаазын баштыктын

кайда да түбинде жажынган жүк ле бир банка консерва арткан жатты. Курсанттар, ол тоодо казанчылар, эртен тура ажанатан өйдө сыр уй-куда жаткылады. Же анда кайкаар неме жок, уйуктаарга тан алдында жатканыс та. А менде бир кыртышту кылык-жан бар, канча да часта уйуктазам, он до, үч те часта жатсам, эртенде туруп ла турган өйдө ойгонып келерим. Эмди де ойгоноло, араайынан тышкары чыктым. Же калырап та туруп чыккан болзом, кем де ойгонбогодый ошкош. Бодозом, мылтык та атса ойгонгылабастый. Бозогого жеделе, кайра көрдим. Эх, мениле ол тушта кем де кол тудушпаганы кандый жаман, бүгүн кайырчак шампан ойноп алар эдим. Фотоаппарат болгон болзо, соктыртып алгай эди. Сананып жүрерге. Же жок, керек жок. Онон башка менин качан да карузыган, неде де бурузы жок курсанттарымды келер өйдөги эш-нөкөрлөри бастыра жүрүмине «челдеер» эди.

ОН СЕГИЗИНЧИ БАЖАЛЫК

Жаны ишмекчи күн күч башталды. Мен болчок туранан сускулу суу экелеле ичип, бир колымдагы сускудан экинчизине сууны уруп, жүнунып алдым. Турлунын ээлери ол ло бойлоры једип келди.

Эзен суражала, Леонид айтты: «Байа таныла айылдаш кижии јолуккан, онын турлузы бу мынаар, ыраак јокто. Тижи оорыган эмитир. Чыдашкан ла чыдашкан, эм јок. Мокоп салала, танаары јуук јуртка ууланган. Сенин турлууннын јаныла өдүп јатсам, кожон эмес кожон угулып туру деди, тен кирелү эмес. Айлына јеткенче угулды деп айтты. Сенин студенттерин омок ло улус эмитир деди».

– А бисте репетиция болгон – дедим. – Клубта концерт көргүзөр болуп сөзисти бергенис, онын учун оройго јетире кожондоп, беле-тенерге келишкен. Эмди ончозы уйкуда.

– А концерт качан?

– Эртен.

– А-а, а мен керек дезе укпагам, эјем завклуб ине, ол меге канайып куучындабайт не.

Мен каруузын бербей, туура бастым. Баш оорып јат, куучынды оны...

Јүк ле тал-түште бис столго јуулганыс. Глашанын кайнаткан ка-

шазын кем де јиирге күүнзебеди. Ончозы бүркүк бүдүштү, тымып калган, чайларын шөлүрөткилейт.

Эжик араай ачылала, он беш јаш кирелү кызычак кирди. Колында сумка. Јакшы сурайла, айтты:

– Мен улустын ады-јолы бичилген чаазын экелдим. Мени Варя эјек ийген. Кемге берер?

– Кандый улустын? – Глаша сурады.

– Кемде канча эчки. Је, тарайтан эчкилер.

Михаил айдат:

– Сен, кызычак, жазап айт. Кандый керектү келген?

– Мен Валя, тогузынчы класста үренедим. Менин айылдажым, Варя эјеш, јуртта јадып турган каргандарды эбирип, кемде тарайтан канча эчки бар, бичизин деген. Је мен ончо айылдарга јүрдим, бичип алдым. Чотоп салганым бу.

– Кайда бери бер, – Глаша сурады. Кызычактын колынан чаазынды алала, кычырат. – Варя эјеш – три козы, Андрей таай – пять козы. «Козы» дебейтен, «коз» болор керек. Орус тилле керектер коомой бо, Валя?

– Эйе, мен анда јастырып ийеле түзөтпегем. Артканы чын бичилген.

Глаша онон ары кычырды: «Гена таай – төрт эчки, Афанасий карган – јети эчки... Је мында көп улус... бир, эки...беш...сегис... он эки, он эки кижі. Бастыра јаба јетен эки эчки. Валя, бис ондобой турус».

Валя бойы да кайкап калган бүдүштү турала, сананып ийди:

– Је кече слердин јааныгар Варя эјешке сөзін берген деди не. Ол магазиннин јанында машиналу болгон.

Ончозы меге көрди. Мен јаны ла ондоп баштадым. Öрө турдым. Глашанан чаазынды алала, ойто отурып, кычырып көрдим. Тетрадьтын листогы үренчиктин колыла учына јетире бичилген эмтир. Эйе, мында улустын аттары. Бу, байла, кече меге магазинде туштаган кижі айткан күчи-чагы јок оору, карган улустын ады-јолы... Бойынын ады Варя эјеш болгон эмтир. Онон кемде канча эчки болгоны бичилген. Алдында «Бастыра 72 эчки» деп, јаан таныктарла карартып салтыр.

Менин бүдүжим «кижи килеер» дегендй болгон ошкош. Мен жаар ончозы суракту көрүп турды. А мен кызычакка баштандым: «Је сен јан, кызычак».

– А Варя эјешке не деп айдайын, слерди саказын деп пе?

– Эје, мен келерим, куучындажып ийерис деген деп айт.

– Је, айса мен барайын. А мыны ол слерге берип ийзин деген.

Кызычак сумказын јерден алала, анан эки литрдин банказын чыгарып келди. Ол боромтыр өңдү суулу банканы столго тургусты.

– Је мен барайын. Варя эјештин айлы магазиннин јанында, сурап ийигер. Јакшы болзын. Ой, арай ла ундуп салбадым. Олор ончозы јөп.

– Неле јөп? – Глаша сурады.

– Бир эчки учун бир шил деп.

Кызычактын кийнинен эжик јабыларда, кыстар ла уулдар мени өрүмдей көрүп, сөс айтпай отургылап ийди. Мен күлүмзирендим: «Је бу не? Анча киреле јүреле, кокур-ойын да билбес!» Бу Варя эјеш керегинде.

– Је мен кокурлагам ине! – өкпөөрип, айдындым. Магазиннин јанында не болгонын куучындадым. Сурадым: «Эмди канайдарыс?»

Кем де каруу бербеди. Михаил банканы бойына јууктадала, јелим какпагын ачып, бойынын стаканын алды. Түбиндеги чайды ичип, банкадагы суунан јарым стаканды уруп, ичип ийип, айтты:

– Јакшы ла неме, јаныс көп ичерге јарабас, баш тын оорыыр.

Глаша сурады:

– А не бу?

– Бистин јердин аракызы, сүттен аскан актын аракызы деп јат, – Гена айдала, банкага чөйилди. – Ачузы кирген бе, көрөрис.

– А канайдар, Слава, – Михаил айтты. – Барар керек, сөзинди берип салган. Карган улус сакыыр. Чынынча, олордын эчкилери.

Бир частан ас өйдөн Валя каргандардын айылдарын көргүзип турды. Јуулажып турган кинолордо өштүге табарарга турган чылап, бөлүнип ийеле, кем кемле кожо он јаны јаар, канча кижиле сол јаны јаар ла кем чике алдыстагы айылдарга барар деп, јөптөжип алдыс. Удабай айылдар сайын эчкилердин јайналганду мааражы угулып, тарак тудунган колдордын ижиле тынғай берди...

Качан бис ишти божодып, машинанын јанына јуулыжып турарыста, бүрүнкийлей берген. Эчкилердин ээлеринен нени де албаска јөптөжип те алган болзоос, ончозы ла нени де тудунган келди: кайнаган эт, калаш, сүт эмезе банкалу каймак, бөскө түүнчектеп салган кайнаган јымырткалар... Уулдардын фуфайкаларынын алдынан та не де болчойып калган, је ол калаш болгон деп канайып айдар. Сананзам, бистин курсанттар чын да нени де алыксабаган, је бистин улус кол куру кайдан божотсын...

Ойто кайра бис јенүлү барып јаттыс: өштү оодылган.

Онон ары не болгонын јетирер сөс тө табылбас, ойто ло тан, ойто ло мениле кайырчак шампанга кем де не тартышпады не деп, менин калактажым. Ол тушта шампан эки кайырчакка једер эди.

Анатолийди келер деп, сакыбай да барганыс, бисте не, өскө керектер јок по?

Түниле уйуктабаган курсанттар көкө-түште ойто ло уйкуда јатты. Јаңыс ла Глаша ла Лиза казан-айактын јанында уур кыймыктангылайт. Нени де кайнадар керек. Та тан эртенги деп ажанышка, та тал-түш деп ажанышка. Мен јаан тоормошторды оогожодо јарарга ченештим.

Екатерина јууктап келди:

– Мен Светкага айдып салдым. Бу ла өткөн күндерде ого телефонло та кем де айткан деди. Јаңыс эмеш онон келер керек деди. Мен концерт јанынан.

– Кандый концерт? – мен сурадым.

– Слердин, бүгүнгү. Ол јарды түрген ле бичийле, илип салган. Балдарга айткан. Бистин јерде афиша да керек јок ине. Балдарга ла айдып ийзе, олор ары-бери јүгүрижип, ончозына јетирип ийет. Эмди бүткүл јурт концерт болоры керегинде билер деп сананып турум.

Бу куучынды Лиза ла Глаша угуп та турза, кулактарын да кыймыктатпайт, олордо бойынын ижи толтыра. А менин чачтарым туруп келген болбой, бөрүгим де көдүрилип келген болордон айабас, түшкелекте түжүре чабардан башка! Тургуза ла јурт барар керек эмтир, клубка једер. Концертти токтодор! Кандый концерт? Мен кече база ла мадактап ийеле, база ла ундып салгам! Концертке белетенип, түнде кожондоп турганыс деп. Је Екатерина ондобогой, а завклуб

канайып ондобос? Ол ондоп ийер керек эмес пе?! Ого телефон сок-кылаарда, жаап укпаган болбой кайдар. Кезикте артисттер журттарга телефондойло, концерттү келерис, афиша илзин деп сурагылап јат. Бот ол онын учун... Мен ого барып туштаарга машина јаар базала, ойто бура соктым. А барала не деп айдарым? Улуска ол айдып салган... Токтотсын... Бурулу кижн мен. Кем айдат не: «Тилим менин – оштүм менин» деп. Кандый санаалу кижн!

Мен Екатеринага ойто келдим. Сурадым: «Афишаны илип салган дедеер бе?»

– Эйе, илип салган.

– А концерт канча часта?

– Беш. А беш часта деп, Светага кем айткан? – Екатерина кайкады.

– Мен тегин ле, јартын угуп ийерге, – бойым торт ло санааркап, туура бастым.

Онон болчок турага кирдим. Будильник он эки час одус эки минут көргүзип туру. Концертке јетире төрт час јирме сегис минут арткан. Је концерт көргүзетен артисттер оны кайдан билзин. Олор терен уй-куда.

Бастыра бойым тыркурап та турган болзо, тышкары чыгала, мен токуналу ла болорго албадандым. Кыстардан сурадым: «Бу курсагыс качан белен болор?»

Лиза күлүмзиренди: «Тал-түш. Удабас ла белен болор. Суп харчо, экинчиге тушенкалу рис».

– Глаша, ончозын ойгос, капшай азырап ийер керек. Бисти бүгүн тегиндү эмес күн сакыйт.

Кыстар мен јаар кайкап көргиледи: јуртта таралбаган эчкилер арткан болор бо?

Ончозы ажанып аларда, столдон чыкпастан, айттым: «Нөкөрлөр, удабас Толя келер. Онын жүрүминде кандый учурлу керектер болуп турганын слер билереер. Ого нени де сыйлаар керек болор. Је бисте акча јок. Онын учун бүгүн јурттын улузына концерт көргүзерис деп, завклубла јөптөжип салдым».

Кенетийин көзнөк јарылала, болчок турага пингвин кийдире калыган болзо, кем де мындый тын кайкабас эди.

– Кандый концерт, Слава, сенин санаан бойында ба?

- Бис не, артисттер бе сеге?
- Кийимисти көрзөн, фуфайкалар!
- Онон нени көргүзерис, бисте номерлер де жок!
- Бисте күүлик ойноткылар да керек дезе жок!

Мындый эрмек-куучындар узак ла болды, је учында түңей ле токунагылай берди. Эмди менен каруузын сакыгылайт. Је каруузын Михаил айтты. Ол катап ла мени аргадап алды.

– А не, меге бу шүүлте јарап туру. Кеп-кийим – ол кеп-кийим ле. Таакы тараарга слер бийик каблукту туфляларлу келбеген деп улус түңей ле ондоп ийер. Кандый кийимдү болгонис, анайда ла чыгарыс. Артисттер де ологорго тын ла килтиреген кийимдү чыгып турганын билбей турум. Јурт кичинек, улузы ас, кирелте ас болоры јарт. Јылда бир катап јаман-јуман концерттү кем-кем келзе, улуска ол до сүүнчи ине. А Толяны уткыыр керек, ол канайып келбей удап турган, не де болгон болзо, болужып ийер эдис. Бисте кудалаш кандый да каткымчылу өдүп јат, ончозын айланарын, ончозына чөгөдөөрин... Мыны туку качан токтодор керек болгон, өткүре тен. А репертуар јанынан айтса, мен бойыма үч кожонды алып јадым.

– Бис база бир канча кожонды кожондоп ийерис, чын ба, кыстар?
– эмеш сананала, Катя айтты.

– Је эйе, – эмеш эренистелип, Глаша унчукты.

– Је канайып-канайып эбин табарыс, баштапкы катап беди, – Надя каткырды.

– Је бот, јакшы, – мен сүүнип баштадым. – Андый болзо, мындый болзын. Бүдүжисти эмеш аайлу-башту эдип јуунадарыс. Кандый номерлерди көргүзип ийгедийис, бичип аларыс. Деремнедеги таныштардан кийимди сурап албай. Бедирезе, табылар ла ине. Кыстар помада, јүзин јарандыратан будуктар суражыгар, јараш болорго...

– Менде ончо бар, – Люда айтты.

– Айса јакшы. Күүлик коштончы јогынан ла кожондоорыс, гармошка-баян бедиребезис, оныла репетиция эдерге өй јок. Бу ла түниле канайып кожондожып турган эдис, анайып ла јаныс үнле кожондоорыс. Кожондор керек дезе деремнеде угулып турган болгон дежет. Је ол ло, белетенип јадыс, концертке јетире үч час одус тогус минут артып јат!

Төртөн беш минуттан артисттер эски «ГАЗ-51» машинанын кузовында отургылап ийген, Жаан-Жаламан журтка кийдире мантаткылап келген.

Онон бис клубтын жанына токтодыс. Кыстар айылдар сайын жүгүрүжерде, уулдарды таныштарынан кийим суразын деп жакып, база аткардым. Клуб бөктү турган. Жанында щит, анда афишаны жапшырып салтыр. Жууктап келзем, ак чаазында кисточкала «Концерт» деп бичилген эмтир. Жаан таныктарла. Онын алдында эмеш оогош таныктарла «Вход 20 копеек» деп бичилген. Онын алдында, же мында фломастерле, «Детский 10 копеек» деп бичиптир. Мыны кем де үзгери кошконы жарт болды.

Клубтын жанына машина туруп ийгенин көрөлө болбой, жиит кыс жүгүргенче келди. Света ла болбой.

– А бис слерди бир недеleden келер деп бодогоныс. Мындый түрген келерееерди мен сакубадым да.

Оны жартажар ой жок болгон, жартажып та не керек эди.

– А биске анайып келиже берген. Светлана, слерде картон ло кра-ска табылар ба?

– Табылар. А нени эдерге?

– А номерге ле керектү болгон. Белетеп салганы өскө машинада артып калган болгодый.

Бир ле керектү эдим жазап ийер керек болгон. Озогы сценкага. Ол сценка санаама кирерде, оны көргүзерине керектү бир канча кирпичти коштоп алгам, озор эмди туранын жанында жаткылады. Эмди картон, кисточка, клей ле будуктар керек.

Кичинек клубтын жабыс сценазы агаш жосторло жазалган, сценанын кийиндеги стене жаркынду ондү бөслө жарандырылган. Эки жанында илилген уур шторалар занавести солойт. Сценанын түбинде, сол жанында, кичинек кыпка киретен эжик турды. Артисттер кийинетен кып ошкош. Сценады үстинен төмөн жарыдар эдип, эки лампочка жазалган. Күйдүрип көрзөм, бирүзи ле күйди. «Айлымнан лампочка экелейин, бу күйүп калган эмтир» – завклуб айдала, эжик жаар ууланды.

Залда жети-сегис рядла эски креслолор ло канча да тегин узада жостон кадаган отургыштар туру.

Баштапкы көрөөчилер келип баштады. Ол балдар болды. А концертке жетире база бир частан көп ой бар. Артисттер база келип баштады.

Бис занавесле бөктөнөлө, сценканы белетедис. Мен уулдарга нени канайда эдерин жартадым. Глаша келди:

– Билеттерди садып баштаарга жараар деп, завклуб айдат.

Онон меге көрүп туру. Карын билеттер кайда деп сурабайт.

– Глаша, уксан да, эжиктин жанында тур. Телекейде билеттер жогынан билеттер саткан баштапкы кижилер болорун. Билеттер жогын канайып жартаарын, билбесим. Бойун санан. Же акчады алар керек.

– А канчанан?

– Тышкары афиша, көрүп ий. Ундым салдым. Бар!

Эмеш ойдон занавес ажыра Глашанын үни угулды:

– Балдар, баштыкка он акчанан салыгар.

Занавести араайынан ачала карап көрзөм, Глаша отурган балдардан акча жууп туру. Балдар озолдо белетеп алган беш акчаларын кандый да баштыкка салып туру, ол Надянын баштыгы болгонун мен танып ийдим. Глаша баштапкы рядта бала кучактанып алган үй кижиге жууктады: «Слерден жирме акча, бала учун төлөбөс. Билеттер? Билеттерди онон, эртен экелер. Керек болзо, алып аларар. Клубтан». Кижилер жер алдына кире бербезин...

Концерт башталарга жетире жирме минут арттарда, отурар жерлер садылып, жер артпаган. А улус келип ле турды. Менин самайларымда түнкүлдөп баштады. Жуулып келген улустун тал-табыжы там ла тынгыйт. Мен каа-жаада занавестин кичинек ачыгынан залды көрүп саладым. Баштапкы рядта отуруп алган балдарды жерлеринен тургузып, жаан улус отургылайт. А балдар дезе сцена ла баштапкы рядтын ортозында полдо отургылап ийген. Залда каргандар, жажы жаан улус, ииттер ле көрөөчилердин тоозында эн ле көбизи балдар болды. Жаан-Жаламаннын ончо албатызы концертке келген болгодый. Менин бастыра бойым тыркыражып турды.

Баштаар ой жеде берген. Концертти өткүрөөчи мен болор болдым. А канайдар? Мен баштамы сөсти айдып турзам, ончозы сценага чыгала туруп алзын деп, жакарып салдым. Баштапкы кожонды ончозы кожондоор.

Je бот, бистин алдыста база бир ченелте! Канайып өткөйис не?

Сценанын чике ортозына једеле, занавести эки јара ачып, бир алтам эттим. Занавести ойто бөктөп салдым. Көрөөчилер мени колчабыжула уткыды.

Сценала мен таныш болгом, кандый ла көдүрингилерде күүнзеп туружатам, улустын алдына сөс айдарынан тын ла коркыбайтам. Je бу тушта тамагым кургайла, буттарымды да сеспей бардым, олор кандый да јымжак болуп, колдорым тыркырап, јүрегим дезе көксимнен чыгара калып ийгедий болды. Мен баштапкы сөстөрдү айдарга чырмайдым, је тамагымнан үн чыкпады. База катап тынгыда айттым:

– Күндүлү бистин...

Мында меге токтой түжеле, бир јурттын улузына канайда баштанар деп сананарга келишти. Онон ойто ол неге керек эди деп сананып ийдим.

– Кару бистин јерлештер! Бүгүн бистин өмөлик, Ийиндеги бежинчи танмалу јарлу училищенин экинчи группазынын уулдары ла кыстары, слерге бойынын ойын-концертин көргүзөр. Айдарда, уткугар!

Бойым алакандарымды чабынарымда, занавес ачылып баштады. Кырында турган эки кыс кажызы ла бойынын јанына занавести тартып ийер деп, куучындажып алганыс.

Көрөөчилер колчабыжуда ла, онызы биске карын јакшы болды, ненин учун дезе, јерлерине турбаган уулдарды түней ле сакыыр эдис.

Мен сценанын кырына барала, јарладым: «Кожон «Деревенька моя». Бойым кире бердим.

Бойымнын артисттеримди көрөр өй меге јаны ла табылды. Олорды таныбас та эмтир! А көбизисти! Бистин курсанттар төрт рядла турды. Алдындагы баштапкы рядта алты кижы, ортозында бистин јаражайларыс Надя ла Люда, экинчи рядтын ортозында уулдар, кырларында кыстар, анайда ла арткан эки рядта. Кыстар јараш платье-лерлү эмтир.

Кем де боро платьелү, кем де јажыл, кемнинг де ак платьези тойдын деп көрүп калдым. Бажында турган кыстар капрон чулукту ла јараш туфляларлу эмтир. А кыстардын кеберлери не болуп солун-

ган! Олорды арай ла таныдым. Эриндерин кызыл помадала будыган, көстөринин кыптарын карарта чийген, бир сөслө, чын ла артисттер!

Деревенька моя, деревянная, дальняя,
Смотрю на тебя я, прикрывшись рукой...

Баштапкыда јаныс ла кыстардын ўни араай угулып турала, онон тынгып, уулдардын ўни кожула берди. Кожончылардын ўндери тынгып чыгарда, јаан эмес клубка бадышпай тургандый болды. А мен кыстардан көзимди алып болбой турдым. Олордын платьелери башка-башка болгоны карын да јараш көрўнет. Бойымда олорды мактадым, иштенип ле јўрген штандарыла сценага чыккан уулдарды ортозына тургузала, јараш платьелерлў, чачында прическаларлу бойлоры чуктай тургулап алган. Ле кыстардын кемизинде де јараш јайгы туфля, кемизинде де кышкы сопок болгонынан канайтпас та. Тўней ле јараш, импортный.

...Деревенька моя, деревенька колхозница...

Люда бир алтам чыгара базала, колыла залда отурган улуска көргүскени бу сөстөр олорго база, јурттын тегин ишмекчилерине учурлалганын темдектеген.

Јакшызынып көрўп турала, экинчи кожонды јарлаарын да ундып ийдим. Карын, кожондогон артисттерге көрөөчилердин колчабыжузы узак болгон болуп, шпаргалка чаазынымды мендеп чыгарып алдым. Онон чыгала, экинчи кожонды јарладым: «Ой, мороз, мороз!»

Бу да кожонды көрөөчилер јакшызынып укты. База ла изў колчабыжулар.

Онон Николай Тыдыков. Ол Маяковскийдин паспорт керегинде ўлгерин кычырды. Кычырыжы чокум, колдорыла база нени де көргўзип турат.

...Я вынимаю из широких штанин...

Николай карманынан паспорт чыгарып јатканын көргўзет. Онын штаны чын да элбек эмтир, јаныс анда-мында илинген таакы калбандап туру. Кыстар көрбўй калган. Ле кем јок, анан алдырбас. А бот шляпазы Маяковскийдийине тўп-тўней, оныла кожо штан да јакшы көрўнет. Шляпаны та кайдан тапкылап келген?

База бир номерде кыстар ла уулдар өскө кийимдер кийип, революция керегинде кожон кожондогылады.

Неба утреннего стяг

В жизни важен первый шаг...

Ончозы соок кебин тартынган, сөстөр октор бодолду, түрген ле
ўнгүр учуп чыгат. Өскө болор аргазы жок. Ненин учун дезе:

...И Ленин такой молодой,

И юный Октябрь впереди!

Колчабыжулар токтой берерде, мен чыгала, Маяковскийди кычы-
рдым. Ол «В.И. Ленин» деген поэманын үзүги болгон.

Время, начинай, про Ленина рассказ...

Мен араай үнимле кычырып баштайла, эмештен тыныдып, тыны-
дып турдым. Байагы коркып тырлаганым да жылыйган, база колча-
быжуларла божоттым:

...Ленин и теперь, живет всех живых,

Наше знамя, сила и оружие!

Ленин бистин ондомолыста – «ончо» дегени болгондо, база ла
изү колчабыжулар болбойсын.

Онон Михаил чыкты. Ол биске таныш ырысту ада керегинде ко-
жонды ла Колька Снегирев керегинде кожондоп берди. Ол Чуйдын
жолыла машиналарлу шунгуткан Колька Снегирев ла Рая керегинде
кожондогон өйдө залда чымын учкан болзо, угулар эди. Же бу тулаан
ай болгон, чымындар тындангалак. Көрөөчилер Михаилди сцена-
дан божодор күүндери жок, Колька керегинде база катап кожондо-
зын деп сурагылады. Же мен ол концерттин учында база катап чыгар,
кожондоор деп, олорды токунаттым. А эмди өскө артисттердин өйи.

Олор дезе Амургушев Саша ла Соколов Коля. Сценка башталды.
Бу стройканын площадказында болгон керек. Эки строитель сцена-
ла баскындайт. Та нени де кемјип, жөптөшкилеп турат. Кирпичтер-
ди тажыйла, кажызы ла бойынын жанында нени де тудуп баштайт.
Учында бой-бойынын кирпичтерин уурдажат. Ачыныш башталар-
да, бирүзи экинчизинин үстине чурап ла барды. Онызы качып жү-
гүрген. Жок ло болуп качала, кулисанын кийнинен база бир кирпич
тудунып келет. Ол сыр жүгүрикле келеле, кирпичти байагы бойынын
најызы јаар чыбалап јат. Же строитель аргаданып, кенетийин јерге
јада түжерде, кирпич ого тийбестен, көндүре ле көрөөчилерге уча
берди... Үстинен төмөн учуп јаткан кирпичтен качып, көрөөчилер

жерлеринен кыйгы-кышкыла тура жүгүрди. А кирпич куру арткан отургышка жымжак түжүп калган жатты. Ол чаазын болгон. Мен оны жазайла, картонды будып салгам. Зал узак токунап болбойт. Жерлеринен качкан улус бурулу болгондой күлүмзиренип, жерлерине кайра бурылат. А картон кирпич улустын баштарынын үстиле учуп турганы база узак көрүнип турды. Олор баштактанып, оны бой-бойына чачып ойногон. Көрөөчилер токунап болбой турганча, кыстардын кезиги «Виновата ли я», «Ой, цветет калина», «Вот кто-то с горочки спустился» деген кожондорды чөйгиледи. Угуп турзам, ончозы комудалду кожондор эмтир. Кыстын каруузы жок арткан сүүжи керегинде. Сүүнчилү эмес кожондор. Же бу не:

... Зачем в колхоз он к нам приехал,

Зачем нарушил мой покой?

Кандый да өскө кожонло солып ийгедий, же көрөөчилер кыстын сүүжине килеп, кожо жөмөшкөни угулды.

Онон Ваня Ничков нанай уулчактардын күрежин көргүсти. Сценада кичинек балдар, тондорлу, өдүктөрлү, бой-бойын тегеележет, өрө көдүрижип те турат. Учунда ла бирүзи экинчизин чачарга өрө ала согордо, бу бир кижиге болгоны жарталат. Ого эки тонды кийдиреле, белине эки бөрүктү жаба көктөгилеп салган. Бу номер анчада ла балдарга жарады. Олор тойгончо ло узак каткырыжып алды.

Кажы ла номерден озо мен нени де куучындап, жртап, Игорь Тодошевке өткөнип, кокырлап турдым. Концерт башталар тушта өкпөөриштен ис те артпады.

Сөзиме туруп, Сценага Михаилди экинчи катап кычырдым. Ол катап ла Колька Снегирев керегинде кожондоды.

Надя Васильева ла Люда Мандаева алтай бије көргүсти. Күүдин ордына тенериде энирги баштапкы жылдыс чыкса, журтта жииттер жуулыжып, ойын баштаганы керегинде кожон болды. Оны тууразында жажынып алала, арткан кыстар кожондогон. Надя ла Люда сценада эптү кыймыктангылап, колдорун жараштыра энип-энип, ары-бери жайканыжат. Көрүп ле турар күүнин келер. Кыстарга зал база ла колчабыжулар сыйлады. А журттын уулдарынын көстөри торт ло күйүп туру.

Же бот, бистин артисттеристин бандазынын калганчы номери. Ба-

стыразы сценага чыгып, јерлерине туруп турганча, мен аймактын албаты-јоны, анайда ок бистин училище, областьтын совхозторына таакынын планын бүүдүреринде турушканы керегинде куучында-дым. Онон јардына ак таакы арчуул јабынган Людага ајару эттим. Бойымда кемнен де мындый арчуул табала экелген кыстарды ичим-де мактап турум. Эмди шак бу арчуул керегинде Людмила Зыки-на кожондоп турган кожонды бистин артисттер кожондоор дедим, айса болзо, бистин алтай таакынан түүлген арчуул керегинде. Хор баштап ийди:

В этот южный неласковый вечер...

Кожондо кызы энезине сыйлаарга арчуул түүгени керегинде ай-дылган.

Я его вечерами вязала,

Для тебя, моя добрая мать.

Я готова тебе, дорогая,

Не платок, даже сердце отдать...

Бу ла тушта сценага кандый да јаанак чыгып келеет. Ол менин јанымла өдөрдө, јурттын улузынан кем де сөс айдарга туру деп бодо-дым. Је Люда ого удур базып, бойы јабынган арчуулын јаанактын јардына салала, кучактай тутты.

И тебя, моя мама, согрее,

Оренбургский пуховый платок...

Јаанак кайра барып јадарда, лаптап көрзөм – Глаша эмтир! Кем-нинг де фуфайказын кийеле, өни чыгып, конгып калган арчуул тар-тынган... Бот кыстар, канайып сананып тапкан эмеш! Сүрекей! Ке-рек дезе көс тө јашталды.

База бир номерди јарлаарга ойто ло ундып ийген туруп калдым.

А бу кожон база ла ол темага келижет: «Подари мне платок».

Кожон божоордо, мен сценага чыгала, колчабыжулардын токтоо-рын сакып турдым. А улус чабынып ла јат, чабынып ла јат. Зал јык толо, керек дезе рядтардын ортозында өдөтөн јолдордо тургылары. Та кем де эжиктин јигинен шыкаалайт.

Анчада ла узун сынду эр кижии колдорын чабынарга кысканбайт ошкош. А бу Толя турбай! Анатолий Анчин, бистин мастер. Ол күмүмзиренип, колдорын чабынат.

Онон ары импровизацияга көчө бердис. Же бистин концертте не импровизация эмес болды?

– Кару көрөөчилер! А эмди мен слерди бистин өмөликтин башкараачызыла, бистин группанын мастерице, Анатолий Николаевич Анчинле таныштырып турум!

Мында курсанттар јаныс ла кыйгыргылап ийди: «Ура!»

Мен Толяны сценага јууктада кычырдым. Ол көп улустын ортозыла уйалып калган бүдүштү келип јатканча, мен бажымды түргөн иштедип мокоп турдым, ого сый эдип кандый кожонды јарлап ийер? Бис бүгүн кандый кожонды кожондободыс?

Анатолий јууктап келеле, сценадын јанына туруп алды. Мен баштадым:

– Кару нөкөрлөр! Јаныс ла Анатолий Николаевичтин бистин иште билгир баштанкайы учун бис кыска өйгө Леонид ла Екатерина Адариндердин турлузында турган эчкилерди тарап божоттыс. – Залдын чике ортозында отурган Адариндерге көргүстим. – Бүгүн озор совхозто таакынын ижин бүдүргөн эн баштапкы малчылар болуп јат. План да бүткен! Уткуп турум!

Колчабыжулардын кийнинде улалттым:

– Онон, кару нөкөрлөр (мында ла Надя Васильеванын адазы санаама кирди: ол кижинин сөстөри эмес пе?), Анатолий Николаевичти биле тӱзӱп јатканыла уткуп ийер кӱӱним бар. Онын учун ого сый эдип, ко...

Кенетийин кем де тарткыштап ийди. Кайра көрзӱм, Глаша туру. Фуфайказын уштып салтыр. Ол меге кандый да јараш кайырчак берет. Мен онын кулагына «Бу не?» деп шымырандым. Ол база шымырады: «Толяга подарок. Чайный сервис». Чокумдаар ӱй јок, онын учун коробканы алала, ойто залга баштанып, концертти кӱдӱринилӱ айалгада божодорго албадандым.

– ... Бистин группанын адынан ого сый, бу сервисга канча аяк, анча бала азыразын деп кӱӱнзейдис!

Ончозы колчабыжуда, а мен сценанын кырына келеле, Анатолийге сыйды табыштырдым. Онон јарладым: «Эмди сакылталу сый-кожон «Огней так много золотых».

Сценадагы артисттердин кемизи де кайкабады ошкош, «Огни»

болзо, «огни» ла.

Бой-бойына көрүжип, күлүмзиренгилейле, кожондоп баштагылады.

Огней так много золотых
На улицах Саратова,
Парней так много холостых,
А я люблю женатого...

Кенетийин Люда зал жаар басты. Ол Анатолийдин колынан корбканы алала, сценанын кырына салды. Бойы Анатолийле танго бијени баштап ийди. Хордон база канча да кыс чыгара жүтүреле, эр улусты бијеге кычырды. А олор уйалып, отурган улуска ла кажызы ла бойынын үйине көрөт...

... Ох, рано он завел семью!

Печальная история...

Үйлери бистин кыстарга чын да көстөринин учыла кылайып туру. Эмеш бијелеген, кыстар эр улусты үйлерине ойто табыштырып, сценага чыккылайла, кожонды божоткылайт. Је бис андый болорын репетицияда белетебегенис! А репетиция дееристе, бис нении-нени белетегенис пе?

Көрөөчилер јерлеринен туруп, там тынгыда чабынат, кайда да кем де не де деп кыйгырат.

Сценага клубтын јааны, Светлана чыкты. Је зал колчабыжуны токтотпойт. Учында ла эмеш араайлай берерде, ол айтты:

– Күндүлү артисттер! Сүреен јакшы концерт болды. Номерлер билгир талдалган, кожондор башка-башка темаларга, патриотикалык, лирикалык, кокур да бар. Өткүреечи де јарады, јалакай, сүүнчилү. Биске база катап айылдагар деп сурайдыс, слерге јаан быян!

Ойто ло колчабыжу, ол өткүре бистин артисттер «Ура!» деп кыйгырыжат. Та кем де «Өткүреечини јайкаар!» деп кыйгырганы угулды. Мен ондонорго јетпей, мени колдор ала койды, өрө чачып баштады. Слерди качан-качан мынайда чачпады ба? Мени – јок. Кандый сезим болды деп айдар... Өрө учуп јадын, онон төмөн, јалт этирте сананып јадын: «Туткулап алгай не?». Је ондор тоолу колдор тудала, катап ла өрө чачып ийет. Мен та не деп кыйгырып тургам, је сценада да, залда да ончозы кыйгырыжып турганынан улам, үним

бойыма да угулбайт. Жаным бу мени өрө чачып тургандардын ортозында Светлана ла Анатолий база кожулганын көрүп ийдим. Мени жерге түжүргилеп ийерде, ончо артисттерди кучактап, кыстарга айттым: «Эх, кыстар, бойдон болгон болзом!».

Курсанттар, артисттер, айса жуликтер бе (мен билбей турум, бисти кем деер), турлуга келеле де көдүринилү күүндери түшпей, столды эбире жуулала, бой-бойынан сөс блаажып, куучындагылап турды:

– Мен магазин барып келгем. Баштыктагы акчаны берип ийеле, анда ончо оок акча да, сый садып алгам. Клубтын фойезинде бир карганак жанарга белетенип туру. А слерде арчуул керегинде кожон баштала бергенин угуп ла ийеле, карганакты гримерныйга апаргам. – Глаша куучындайт.

– Мен кирпичти сеге чачар керек болгом, – Коля Соколовко Саша Амургушев айдарга мендейт. – А мен экинчи катап не айланган деп? Сен ажыра залга чачып ийетен кирпичти тутсам, ол чын кирпич болгон! Бу ла чачардын бери жанында болгом! Мен база катап сенин кийингнен жүгүреле, кулисага киргем, картон кирпичти аларга...

– Оой, Сашка, анда балдар да болгон не.

– Бот керектин аайы анда!..

Ажанар алдында сүүнип калган бүдүштү Анатолий сумказынан коньяк, кабак ла кызыл чыгарды.

Je ончозы тумчуктарын чырчыйтып, көргилеер де күүндери жок. Анатолий кайкап, айтты: «Je слер менен уйалбагар. Общагадагы слердин байрамдар керегинде мен билбес эмезим. Николай, ур». Онызы айдат: «Jo-ок, мен ичпезим». Анатолий меге көрди. Мен бажымды жайкадым.

– А ненин байрамдажы? – Михаил баштады. – Бис анда кожондожып жадыс, кажы ла кижы бойы керегинде куучындап жат. Кабак ичпегенис. Оны канайып ичетен? Оогош кызыкчактар да! Эчки тараар болзо, тарап берерис, эрмек жок. Кожондоп то берерис, керек болзо бијелеп те ийерис. А бу – jo-ок, көрүп те болбозыс. Бис бу калганчы үч тунди концертке белетенгенис, тан бозоргончо. Кере түжине эчкилерле күрежеле, түниле репетициялар өткүргенис. Арыганыс та не, та не, биске эмди жазап уйуктап ла алар керек. Онын учун, Анатолий Николаевич, мыны ары ла сугуп ал... Бот училищеде үредү

божозын, ол ло тушта ичерис. Эйе бе, кыстар?

Баштапкыдан ла ала каткызын тудунган кыстар күлүмзиренгилеп ийди...

Эртенги күнде Жаан-Жаламан деп кичинек журтты өткүрө эски «ГАЗ-51» мантап бараатты. Онын кузовында эптей салган матрастарда уулдар ла кыстар бой-бойына жөлөнижип алган, бастыра журтка угуза кожондожот:

... Тебя называют по имени-отчеству

Святая, как хлеб, деревенька моя...

Бу Жаан-Жаламан журт ла оны айландыра ар-бүткен база качан-качан бу кожонды уккай не, журтта јаткан эл-јон кичинек клубынын сценазында бу сүүнчилү кыстарды база катап көргөй не?..

ОН ТОГУЗЫНЧЫ БАЖАЛЫК

Бистин группанын мастери Анатолий ле училищенин директоры ортодо та не болгон, билбей турум, је олордын ортозыла та кандый да мый өткөн дешти.

Телекейде јакшы улус түнгей ле көп. Је јаман да улус бар. Бу учуралда копчы улус колболышкан. Анатолий турлуда болбогоны керегинде коп директорго угула берген. Жаан Жаламаннан једип келеристе, баштапкы ла күндердин бирүзинде директор мени бойынын кыбына кычырган.

– Совхозтын директоры телефон соккон, планды бүдүрген деп слерди мактады. Тын, уулдар, тын. Кандый да буудактар туштабады ба?

– Јакшы ла жүрүп келдис.

– Анатолий Николаевич турлуда ла болды ба?

– Је ол кезикте јок болгон, тарактар бедиреп, журтка түшкен, биске калаш быжырып турган келинге кулур тартып экелген, кезикте магазиндеп мантааткан. Бисте төжөктөр, аяак-казан једишпес болгон ине. Эки күн бойы одын белетеп жүрген. Анда ийт чабар одын јок болгон, эмди анда бүткүл машина одын бар. Бензопила јок учун кургак агашты ол колло јыккан...

Ол мени түрген ле божодып ийген. Јаныс учында айтты:

– Мен сени не алдырткам дезе, сеге кычыру-самара келген, техни-
кумнан. Сессияга. Самара көндүрө биске келди.

– Адрес-сурууды мен бергем.

– Чын эткен. Бар, сен бисте жакшы үренип турган курсант.

Же ол мени алдыртканынын төс шылтагын мен билгем. Менин кийнимде ого Тая Адатованы ла Галя Малкинаны алдырткандар. Же бирден кийдирген. Онон кыстардын куучындаганыла, директор ологго бир ле сурак берген: Анчин турлуда болгон бо, канча да күнге жылыббаган ба деп. Ол турлуда ла болгон деп, кыстар айткан эмитир. Төгүндеерге уятту эмес пе деп, директор кыстарды уялтарда, олог ийиндерин кыймыктадып, жана баспастан ла турушкан: ол турлуда болгон, анда ла болгон. База директор кемди де алдыртпаган.

Жаңыс бир катап Катя Башпакова солун жетиру эйти. Училищеде иштеп турган ого төрөгөн келиннин айтканыла, ологдо кандый да жуун болгон. Анда группаларга үредүзи учун темдектер ле бойын канайып тудунганынын көргүзүлери учун баллдар тургузылган. Бистин группанын көргүзүлери сүрекей болбозы жарт. Тем алгадый группа деп бистин группаны айдып болбос. Же директор бистин группаны нак, жакшы группа деп мактап, адаандаган эмитир.

Кезикте кандый да учуралды сакып, ол кандый узак чөйилгей не деп сананып ла турарын... Же көрөргө жетпей, сакылталу учурал өдө берет.

Ол ло таакыга барар алдында бис кандый тын өкпөөргөн эдис, ой узак өдөр деп бодогонус, а ол, ой, та кандый капшай өдө берген эди, жаңыс ла кайкаганус.

Толикла экү училищедеги үредү узак ла јилбилү эмес болор деп не аайлу санааркаганус. Же үредүлү жыл база түрген уча берди, сес-
спедис те. Чынын айтса, мен жаңыскан сеспегем, Толик јогынан. Эки катап Бийскта болгом, сессияга баргам, Жаңы јылда Улаганга барып келгем, таакы тарап јүргенис, эмеш үренгенис, ол ло, үредү божогон.

Бис энирлер сайын, тан ажыра бичиктер ширтегенис, билеттер үренгенис, санааркаганус, экзамендерди табыштырала, сүүнгенис. Онон ол до өтти.

Же бот, эмди бис калганчы урокто отурус, урокто до эмес, бу учу-

ралда јуун дезе келишкедий. Группанын башкараачызы, Николай Иванович, мынайда айтты:

– Кару курсанттарым, слердин үредү, кезикте күчсинген үредү, учына чыгып јат. Јыл туркунына үренген предметтерле ченелтелерди ончо үренеечилер өдө берди. Је калганчы алтам – эртен. Горно-Алтайсктан эртен ГАИ-нин ишчизи келер. Машинала мантадып билери аайынча ченелтелер өткүрер, онон водительдин бичигин табыштырар. Ченелтени өткөн улуска. Ол Кош-Агаштын автобузыла таннын јети чазында каладан чыкса, бир час түште једип келер. Оны уткыыр керек болор. Кыстар уткуза, јакшы болор эди.

Кайкай берген группаны көстөриле эбиреле, каткырып, айтты:

– Келген ишчинин күүн-санаазы көдүринилү болор керек. А не, эмезе кем оны көдүрер аргалу? Чып ла чын, бистин кыстарыс. Је, јаражайлар, ГАИ-нин ишчи уулына кем көзин салаачы болор?

– А кем ле болзо, ол бистин профессия, – Глаша тын айтты.

– Је бис кожо ло барарыс, айландыра туруп ийерис, онон көстөристи салып баштаган кийнисте, ол санаазын ычкынар, тили тартылар, ончозына праваны бичип берер, – Катя кожуп айтты.

Эртенги кўннин энгиринде керектер мындый болды. Училищенин үренер кыбы. Салылган жүзүн-башка курсактын, кандый да шилдердин уур бескезинен стол сына бергедий. Анда Глаша ла Лиза та нени де белетеп турат. База бир столдо Таня Ададова кере бичиктерге бистин ады-јолысты бичип, јолдорын толтырат. Јанында Катя Башпакова ла Люда Мандаева тургулары. Столдын ары јанында «старший лейтенант» деп јамылу јиит милиционер отуры. Онын жүзи кызарып калган, бойынын чаазындарында нени де темдектеп, айдат: «Јаныс јастырбагар, кыстар, аттары, өбөкөлөри јастыралар јок бичилзин. Кажы ла кере бичикке «предупреждение» деп талон салылзын. Такып көрүгер. Јуруктар јакшы јапшынды ба? Бу печать, јурукка јарымдай база салылзын деп лаптап ла. Менин кере бичигимде кандый эмеш, көрөлө, анайда ла салар керек. А слер бичиктен не мойноорго?»

– Је меге ол не керек, – Таня бичижин токтодот. – Мен түңей ле шофер болуп иштебезим.

– Мен база, – Люда айдат.

– Же бойыгар ла билигер, – милиционер ўшкўрди. – Айдарда, јирме сегис кижинен тўрт кижі бичик керек јок деген. Бойоордо. Же айса бу ведомостьты алала, удостоверениеелерди ўлегер, кажы ла кижі колын салзын. Бўгўн областьтын шоферлары кўптўди.

Онын эртенгизинде мен автобуска отурып јаттым. Ийнимди кечире сумкамды илгем, бир колымдагы тудунчакта кышкы кийимдерим, экинчизинде јаан айучак.

Автобус мени бу јурттан апарып јатты.

Јакшы болзын, Ийин! Сенин албатын, кайаларын, кўрлерин ле Кадын менин санаамда јажына артар!

Јакшы болзын, меге јуук болуп калган училище! Јакшы болзын, ўредўчилер ле ишчилер! Јалакай јўректў, качан да болзо болужарга мендеп јўргенеер учун быйан слерге!

Јакшы болзын, најылар, јакшы болзын, эрке кыстарым!

Тушташкайыс не база катап, качан-качан?..

ДЛЯ ЗАМЕТОК

yadaganov@yandex.ru

Сурактарла бу адреске баштаныгар.

БАЖАЛЫКТАР

БАШТАПКЫ БАЖАЛЫК.....	4
ЭКИНЧИ БАЖАЛЫК.....	10
ЎЧИНЧИ БАЖАЛЫК.....	20
ТӨРТИНЧИ БАЖАЛЫК.....	28
БЕЖИНЧИ БАЖАЛЫК.....	36
АЛТЫНЧИ БАЖАЛЫК.....	44
ЈЕТИНЧИ БАЖАЛЫК.....	54
СЕГИЗИНЧИ БАЖАЛЫК.....	61
ТОГУЗЫНЧИ БАЖАЛЫК.....	71
ОНЫНЧИ БАЖАЛЫК.....	79
ОН БИРИНЧИ БАЖАЛЫК	87
ОН ЭКИНЧИ БАЖАЛЫК.....	95
ОН ЎЧИНЧИ БАЖАЛЫК.....	101
ОН ТӨРТИНЧИ БАЖАЛЫК.....	111
ОН БЕЖИНЧИ БАЖАЛЫК.....	120
ОН АЛТЫНЧИ БАЖАЛЫК.....	131
ОН ЈЕТИНЧИ БАЖАЛЫК.....	141
ОН СЕГИЗИНЧИ БАЖАЛЫК.....	153
ОН ТОГУЗЫНЧИ БАЖАЛЫК.....	169

Вячеслав Ядаганов
Кадыннын јараттарында
На берегах Катуни
на алтайском языке
Перевод Марина Ябыкова
Компьютерная верстка Виктор Келюев